

ВСТУП

Навчальний посібник «Політологія» підготовлений на основі робочої програми відповідного нормативного курсу для студентів економічних і технічних спеціальностей, який читається на кафедрі філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. Метою дисципліни є формування знань про політичну систему суспільства, розуміння сутності, закономірностей і перспектив розвитку політичних подій, явищ, політичної свідомості та політичної культури. Завданням навчальної дисципліни є вивчення сутності, історії, теорії і методології політології як науки, набуття студентами первинних навичок політичної діяльності й поведінки.

Зокрема, в ході вивчення дисципліни студенти ознайомлюються з основними світовими та вітчизняними політологічними школами, концепціями і напрямками; з такими політичними феноменами й цінностями, як політична діяльність, політичний процес, політична влада, політичний режим, політична система, політичне лідерство, політичний конфлікт, політична культура, демократія, консенсус, громадянське суспільство; із сутністю і функціями держави в політичній системі суспільства, а також іншими політичними інститутами – політичними партіями, громадськими організаціями та рухами тощо.

Вивчення політології спрямоване не тільки на здобуття студентами певної суми знань, але й на формування основних умінь і навичок, що характеризують достатню зрілість соціально-політичної соціалізації молодого людини. Йдеться, зокрема, про вміння:

- розпізнавати різні види владних відносин, специфіку політичної влади, її сутність, структуру, характерні ознаки і функції;
- орієнтуватися в проблемах поділу влади, формах державного устрою і формах державного правління;
- розпізнавати прояви прямої й представницької демократії, сприяти їх утвердженню в сучасному українському суспільстві;
- формувати і відстоювати свою життєву (політичну) позицію, чітко розуміти свої громадянські права, свободи й обов'язки, відстоювати принципи громадянського суспільства та правової держави;
- давати раціонально-критичну оцінку діям різних політичних партій і лідерів із позицій загальнонаціональних інтересів;
- орієнтуватися в міжнародному політичному житті, геополітичній обстановці, мати уявлення про місце і статус України в сучасному світі;
- об'єктивно і критично оцінювати життєво важливу соціальну інформацію;

-
- готувати повідомлення на політичну тему, брати участь у політичних дискусіях, передвиборних кампаніях, масових і групових політичних опитуваннях;
  - жити в умовах політичного плюралізму, формувати культуру опозиції, вносити посильний вклад у гармонізацію людських, міжнаціональних, міжнародних відносин.

Робоча програма дисципліни «Політологія», на основі якої підготовлений навчальний посібник, адаптована до вимог модульно-рейтингової системи оцінювання знань студентів (відповідні *правила і структура залікового кредиту дисципліни* подані в додатках), яка передбачає активізацію та підвищення ролі самостійної роботи студентів й індивідуальної роботи викладача зі студентами. З метою оптимізації самостійної роботи студентів до кожної теми курсу подаються *питання для самоконтролю і самостійної роботи* та *список додаткової літератури*; крім того, навчальний посібник містить *список основної літератури* й адреси *вибраних інтернет-сайтів* інформаційних, навчальних та наукових ресурсів із політології, а також кілька *додатків* довідкового характеру. Для полегшення користування посібником подається іменний і предметний покажчики.

РОЗДІЛ І

ПОЛІТОЛОГІЯ – НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І СТРУКТУРА ПОЛІТОЛОГІЇ

Цель данного учения не познание, а поступки.

Аристотель

Політологія як наука та навчальна дисципліна

Наука про політику як самостійна академічна і навчальна дисципліна існує з кінця ХІХ століття, але особливо інтенсивно вона розвивається після Другої світової війни. З 60–70-х років ХХ ст. в європейських країнах ця наука дістає назву «політологія», хоча в англomовному світі така назва практично не вживається, натомість фігурують означення «соціологія та психологія політики», «політична соціологія», «історія політичних інститутів», «політична наука» (*political science*). Сьогодні створені національні школи та міжнародні асоціації політологів, розроблені і вдосконалені методи дослідження, розвинуті окремі напрями політичної науки, які набули відносно самостійного характеру. Бурхливий розвиток нової науки пов'язаний із кардинальними змінами в самому її предметі, із перетворенням політики в об'єкт масового інтересу та участі.

У Радянському Союзі й більшості країн соціалістичного табору політологію називали «лженаукою», «буржуазною наукою». Практично до кінця 1980-х років на неї було накладено ідеологічне табу. Політичні дослідження здійснювалися лише в межах таких ідеологізованих дисциплін, як історичний матеріалізм, науковий комунізм, історія КПРС. Лише після горбачовської перебудови політологія як наука і навчальна дисципліна почала швидкими темпами утверджуватись на теренах постсоціалістичних країн, – зокрема, з 1990 р. вона впроваджується у вищій школі України.

Курс політології викладається студентам усіх спеціальностей як обов'язкова загальноосвітня дисципліна. Поряд з іншими обов'язковими гуманітарними дисциплінами навчальний курс політології спрямований на те, щоб дати людині, яка здобуває вищу освіту, необхідний мінімум знань про людину та суспільство, навчити її самостійно орієнтуватись у соціальному просторі, аналізувати події і приймати необхідні рішення. Метою викладання політології є ознайомлення студентів із сучасним станом знань

про політику, вивчення історико-теоретичних основ політичної науки, формування уявлень про закономірності політичного життя та політичних відносин, усвідомлення прав й обов'язків громадянина і головних принципів взаємин між громадянином та державою, вивчення основних характеристик і особливостей функціонування політичної системи в Україні, а також основних закономірностей та тенденцій світового політичного розвитку й місця України в сучасному світі, виховання позитивних рис політичної культури, громадянської свідомості та патріотизму.

Слід підкреслити, що курс політології не містить ідеологічного навантаження – як це було, скажімо, в курсі наукового комунізму за радянських часів, – і не спрямований на нав'язування студентам якихось ідейно-політичних позицій, поглядів чи переконань. Викладання та вивчення політології передбачає відкритість до дискусій, свободу висловлювань і толерантність до різних думок; неприйнятними й нетерпимими є лише політичне критиканство, огульні звинувачення та образливі оцінки. Понад усе залишаються принципи об'єктивності і науковості.

Предмет політології

Предметом політичної науки є політика (грец. *πολιτική* – мистецтво управління державою, від *πόλις* – місто-державою в Стародавній Греції), тобто *сфера життєдіяльності людей, пов'язана з реалізацією їх суспільних інтересів та ідеалів за допомогою державно-політичної влади*. Це окрема сфера життя суспільства, яка тісно пов'язана з іншими сферами – економікою, правом, культурою, мораллю і т. ін., але є відносно самостійною, має власні закони й особливості розвитку. Конкретними об'єктами дослідження тут виступають політичні відносини, політична діяльність, політичний розвиток, політичні системи, політичні організації, політична культура тощо.

Політикою називають також *свідому цілераціональну діяльність у політичній сфері* (інколи – не тільки в політичній), яка передбачає *визначення курсу, цілей і завдань, вибір засобів досягнення цих цілей, конкретні дії у вибраному напрямі*. У цьому контексті йдеться про *діяльність окремих політичних суб'єктів* (державна політика, політика президента, політика партії), яка *спрямована на конкретний об'єкт* (зовнішня політика, економічна політика, національна політика). Політика в цьому розумінні є предметом, передусім, прикладного політологічного аналізу.

Власне, різниця між цими двома значеннями полягає в тому, що політика як сфера суспільного життя є об'єктивованою, реалізованою політикою, яка відчужена від окремої людини і відтворена в самостійних інститутах. Політика як діяльність – це суб'єктивні прагнення і дії людей та інших політичних суб'єктів, і наслідки цих прагнень та дій поступово об'єктивуються в тій чи іншій формі.

У світовій політичній науці для позначення різних аспектів політики використовуються три самостійні англomовні терміни:

- «*polity*» – форма політики, її організаційна структура, інститути, які надають їй стійкості і стабільності, дозволяють регулювати політичну поведінку людей (державна, партій, групи інтересів, політичні та правові норми);
- «*policy*» – зміст політики, втілений в її цілях і цінностях, у проблемах, які вона розв’язує, в мотивах та механізмах прийняття політичних рішень;
- «*politics*» – політичний процес, у якому відображається складний, багатосуб’єктний і конфліктний характер політичної діяльності, відносин різних соціальних груп, організацій та індивідів.

Предметом власне політології є політична система, політичні інститути і політичні відносини, влада та механізми її здійснення. За визначенням російського політолога Ф. Бурлацького, «основний предмет політичної науки – політична влада, реалізована в політичних системах та в інших формах політичних відносин». Політологія – єдина наука, яка досліджує прояви політичного життя суспільства в систематизованому вигляді. Це спеціальна теорія політики, яка, на відміну від інших наук, вивчає політичну сферу суспільства як єдиний і основний об’єкт, як багатомірну й цілісну систему. Вона є теоретичною наукою, тому її метою є вивчення *закономірностей* політичного життя та політичних процесів. Це передбачає наявність системи *категорій* як фундаментальних понять, що відображають найбільш істотні зв’язки й відносини реальної дійсності. Базовою категорією політології виступає категорія «політична влада», а центральною – категорія «політична система суспільства».

Отже, до кола основних проблем, що становлять предмет політології, належать влада і владні відносини в суспільстві; закони та принципи формування, функціонування й розвитку певних політичних систем та їхніх елементів; механізми дії і форми вияву закономірностей у діяльності особистості, соціальних груп, націй, держав, політична поведінка і проблеми лідерства; політична культура та політична свідомість і світовий політичний процес. **Політологія** – це галузь соціальної науки, що вивчає політичну організацію і політичне життя суспільства, проблеми внутрішньої політики та міжнародних відносин.

Місце політології в системі наук та її структура

Політологія належить до наук про людину й суспільство, тобто є окремою галуззю суспільствознавства, ширше – гуманітарних наукових дисциплін. Найбільш близькі стосунки – до створення суміжних галузей знань – вона має з філософією, соціологією, історією, юриспруденцією, психологією. З економічними науками політологію пов’язує переплетіння

політики та економіки, влади і власності в реальному житті. Політологічний аналіз конче необхідний будь-якому економістові – як теоретику, так і практикові; так саме без економічного аналізу політолог не зможе зробити правильних висновків, а політик – прийняти обґрунтовані рішення.

Політологія розглядається в літературі або як міждисциплінарна наука, що складається з низки галузей політичного знання – політичної філософії, теорії політики, політичної соціології, політичної історії, політичної психології, політичної антропології, теорії міжнародної політики, політичної географії (*А. Радугін*); або як окрема, самостійна наукова дисципліна, яка має власний предмет дослідження, і лише споріднена (за спільним об'єктом дослідження) з відповідними розділами філософії, історії, психології, соціології тощо (*П. Шляхтун*).

Політична сфера суспільного життя, дійсно, є об'єктом дослідження багатьох наук, тому власне політична наука переплітається з кількома суміжними та спеціальними дисциплінами. Так, *політична філософія*, ґрунтуючись на нормативно-ціннісному підході, з'ясовує значення політичних явищ для життя людини і суспільства, оцінює їх під кутом зору загального блага, принципів справедливості, свободи, рівності; розробляє ідеал політичного устрою та шляхи його практичного втілення. Отже, політична філософія орієнтована на пізнання належного та бажаного й оцінку політичної дійсності з точки зору цих ідеальних цінностей. *Політична історія* вивчає конкретні політичні події, процеси та факти минулого, і в цьому сенсі є частиною загальної історії, в той час як історія політичних учень та теорій виступає складовою частиною власне політичної науки. *Політична соціологія* вивчає політичну сферу з точки зору відносин соціальних груп і спільностей, використовуючи при цьому притаманні їй методи й засоби конкретно-соціологічних досліджень. *Теорія держави і права* та наука *конституційного права* досліджують право й державу як явища суспільного життя з точки зору правових норм та правових відносин, які в них складаються. *Наука державного управління* вивчає виконавчу й розпорядчу діяльність держави. *Політична психологія* досліджує роль орієнтацій, переконань, очікувань, мотивацій, сприйняття у політичній поведінці людей. *Політична економія* розробляє методи, прийоми, засоби державної політики стосовно функціонування економічної системи суспільства в цілому, основи і напрями державного регулювання економічних процесів, економічної стратегії й тактики. *Політична антропологія* досліджує зв'язок політики з біосоціальними рисами людини, виводить характерні риси політичної культури того чи іншого народу з особливостей його національної культури. *Політична географія* вивчає залежність політичних процесів від їх просторового розташування, зумовленість політики розмірами, економіко-географічними, кліматичними та іншими природними чинниками.

Структура політології визначається по-різному, що зумовлено високою інтегративністю політичних явищ. Міжнародна Асоціація Політичної Науки визнає розподіл політології на такі частини відповідно до об'єкта що вивчається: а) *політична теорія*, включаючи історію політичних ідей; б) *політичні системи та інститути*, особливості їх функціонування; в) *політичні партії, асоціації, вибори і громадська думка*; г) *міжнародні відносини та зовнішня політика*.

З іншої точки зору, основними елементами структури політології вважаються історія політичних учень, теорія політики і прикладна політологія. *Теорія політики* диференціюється на такі відносно самостійні галузі, як *кратологія* (наука про владу), *державознавство*, *партологія* (наука про політичні партії), *елітологія* (теорія еліт), *електоральна політологія*, *етнополітологія* (теорія національних відносин), *теорія міжнародних відносин і зовнішньої політики*. З цієї точки зору політологія є не тільки «наукою про політику», але і «науками про політику».

В особливу галузь виокремлюється *прикладна, або практична, політологія*. Вона є сукупністю теоретичних моделей, методологічних принципів, методів і процедур дослідження конкретних програм та рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення реального політичного результату. Її основний зміст становить розроблення *політичних технологій*: прийняття політичних рішень; проведення виборчих кампаній, політичної реклами; врегулювання політичних конфліктів; проведення політичних переговорів; лобювання. Практична політологія проводить також політичні прогнозування, планування й консультування, методика розроблення експертно-аналітичних матеріалів і політичних документів тощо.

Методи політичної науки

Загальною методологією політичної науки є відповідна соціальна філософія. Різні політологічні школи відрізняються в першу чергу саме тим, на якій філософії вони базуються – як правило, це ті чи інші форми позитивізму, неокантіанства, історичного матеріалізму, релігійної філософії. За пізнавальними методами ця філософська база може бути *раціоналістичною* (виходить із принципової можливості логічного осягнення буття), *діалектичною* (вивчає внутрішні суперечності політики як рушійну силу політичних змін), *історико-релятивістською* (визначає лише конкретні факти і відкидає можливості загальних закономірностей), *натуралістичною* (прирівнює суспільні науки до природничих, сповідуючи обов'язковий детермінізм), *антропологічною* (зумовлює політику не соціальними чинниками, а природою людського роду), *органічною* (вбачає в суспільному розвитку лише закони органічного світу), *телеологічною* (визнає, крім причинно-наслідкових зв'язків, наявність кінцевих цілей, доцільність тих чи інших процесів та явищ).

Конкретними методами політологічних досліджень є зокрема:

- *системний* метод – підхід до політики як цілісного, саморегульованого механізму, який перебуває в безперервній взаємодії із середовищем;
- *функціональний* метод – з'ясування важливості політичних явищ для суспільства й особи, їх оцінка з позицій системи цінностей (блага, справедливості, свободи, поваги людської гідності);

- *інституціональний* метод – вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність (держави, партії тощо);
- *бігевіористичний (соціально-психологічний)* метод (від англ. behavior – поведінка, вчинок) – орієнтує на вивчення суб’єктивних механізмів політичної поведінки окремих людей і груп;
- *порівняльний* метод – зіставлення двох або більше політичних об’єктів (або їх частин) із метою виявлення спільних та відмінних рис політичного життя різних народів, країн, епох;
- *метод прийняття рішень (дійовий)* – визначення центрів прийняття рішень і пояснення процесів прийняття і реалізації рішень; цей метод найбільше відповідає саме науці про політику, створює цілісне розуміння політичних явищ та наближає політичну теорію до практики;
- *емпіричні* методи – спостереження, опитування, експерименти, ділові ігри, аналіз документів і т. п.

Функції політології

Серед різноманітних функцій політичної науки підкреслимо такі:

- *Теоретико-пізнавальна*, тобто вивчення, систематизація, аналіз, узагальнення й оцінка політичних явищ. Виконання цієї функції пов’язане з розробленням відповідних теоретичних концепцій, які намагаються пояснити закономірності політичного процесу, зі збиранням фактичного матеріалу, що відображає практичний досвід політичного життя. Дехто з політологів розподіляє цю функцію на дві: *описову* та *роз’яснювальну*.
- *Прогностична* функція полягає у передбаченні шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки. Середньо- і довготермінові прогнози є вже справою окремої комплексної дисципліни – *футурології*. Тому звичайні політичні прогнози стосуються, як правило, невеликого часу. Слід мати на увазі практичну неможливість урахувати всі потенційні умови й фактори суспільно-політичних процесів, що виключає стовідсотковий прогноз навіть на обмежений відрізок часу, а також те, що винятково важливу роль у прогнозуванні відіграє інтуїція.
- *Прикладна (інструментальна)* функція забезпечує розроблення практичних рекомендацій про шляхи, механізми реалізації політичних знань, про раціональну організацію політичних процесів. Розширення цієї функції призвело до формування окремої галузі *політичних технологій*, які набувають дедалі більшого поширення в проведенні виборчих та інших політичних кампаній, відборі й підготовці політичних лідерів тощо.
- *Виховна* функція формує політико-правову свідомість і політичну культуру, сприяє розвитку політичної активності.

Роль політологічної науки в суспільстві полягає в необхідності утвердження достовірних знань про політику, об’єктивної інформації про політичні процеси, запобігання політичним помилкам і т. ін. Необхідність її

вивчення або принаймні ознайомлення з її основами зумовлена потребами вироблення раціоналістичного менталітету; засвоєння цінностей і норм демократичної політичної культури; розвитку таких якостей, як толерантність, готовність до компромісу й партнерства, схильність до консенсусу, вміння цивілізовано захищати свої інтереси, розв'язувати соціальні конфлікти; забезпечення громадянського миру та національної злагоди, утвердження у свідомості почуття громадянського обов'язку, відповідальності перед суспільством; формування свідомої, повноправної особистості.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Яке значення має вивчення політології студентами негуманітарних ВНЗ?
- ⇒ Яке походження терміна «політика»?
- ⇒ Проаналізуйте різні визначення предмета політичної науки.
- ⇒ Які спеціальні наукові методи використовуються в політології?
- ⇒ Які функції виконує політологія і які з них можна вважати найбільш практично значущими?

Додаткова література

Баландье Ж. Політична антропологія / Пер. з фр. — К.: Альтерпрес, 2002. — 252 с.

Гаевский Б. А. Философия политики. — К.: МАУП, 2001. — 174 с.

Краснов Б. И. Политология как наука и учебная дисциплина // Социально-политический журнал. — 1995. — № 1.

Рудич Ф. Політична наука в Україні. Стан і перспективи // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1.

Рябов С. Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. — 1994. — № 1.

Черныш А. М. Методология и технология современного политологического исследования: Учеб. пособие. — О.: Астропринт, 2003. — 200 с.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ СВІТОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ

Мы полагаем целью науки о государстве наивысшее благо, потому что именно эта наука больше всего уделяет внимания тому, чтобы создать граждан определённого качества, т.е. добродетельных и совершающих прекрасные поступки.

Аристотель

*Про форми врядування хай сперечайуться дурні і ледаща,
Там, де найкраще урядують, – та найкраща.*

Олександр Поп

Політичні вчення Стародавнього світу

Політологія як окрема наука існує трохи більше століття, але політична думка – переважно в межах філософії – налічує понад 2,5 тис. років.

Перші уявлення про державу та політичну владу знаходимо в літературних пам'ятках країн **Стародавнього Сходу**. Так, у давньоєгипетських текстах III–II тис. до н.е. («Повчання Птахотена», «Книга мертвих», «Повчання гераклеопільського царя своєму синові Мерикару») пропагується ідея божественності влади фараонів, але одночасно володарі повчаються не зловживати владою, приборкувати в собі корисливі прагнення, поважати старших. У єврейській *Торі* та інших священних книгах, які пізніше склали *Старий Заповіт Біблії* (II–I тис. до н.е.), знаходимо концепцію теократичного походження держави і своєрідних договірних відносин між Богом і обраним народом, які втілюються в безпосередній теократії, управлінні за Божими законами (див.: *Повторення закону*, гл. 17; *Суддів*, гл. 9; *1-а книга Самуїла*, гл. 8). Індійські «*Закони Ману*» (II ст. до н.е.) освячують кастовий устрій суспільства з верховенством жрецької касты (брахманів), у якому «мистецтво управління державою», тобто політика, має назву «данданті» – буквально «керівництво у володінні палицею». Натомість індійський мудрець *Каутілья* в «*Артхашастрі*» (IV–III ст. до н.е.) розглядає політичну сферу як відокремлену від релігійної, вважаючи, що її головним предметом є «артха», тобто користь.

Етико-політичним спрямуванням, великою увагою до визначення засобів ідеального правління вирізняється **китайська філософія**.

Так, китайський мислитель *Конфуцій* (VI–V ст. до н.е.) вбачав у державі велику патріархальну родину, де влада правителя основана на його особистому авторитеті та спирається на відданих служінню загальній ко-

ристі чиновників. «Правитель має бути правителем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином». Замість штучних законів у такій державі діє традиційний ритуал, сімейно-общинні звичаї. Культ давнини, традиційних методів управління, який існував у Китаї й раніше, був закріплений Конфуцієм і надовго визначив особливості політичного шляху країни. Ідеальний правитель, з точки зору філософа, має прагнути добра, тоді й народ буде добрим. Власне, мова йде про «справедливе використання народу», тобто розподіл суспільних функцій між верхами та низами суспільства. Адже «народ можна примусити йти належним шляхом, але не можна примусити його зрозуміти, чому це потрібно». Основою державної міцності є довіра простих людей до влади, яка має вести народ належним шляхом. Відмінність правильного правління від неправильного китайський мислитель формулює афористично, апелюючи до моральних цінностей: «Якщо державою керують правильно, бідність і нешляхетність викликають сором. Якщо державою керують неправильно, то багатство і шляхетність також викликають сором». Конфуцій одним із перших сформулював золоте правило моралі й застосував його до політики: «Не роби людям того, чого не бажаєш собі, тоді і в державі, і в сім'ї до тебе не будуть відчувати вороженечі».

Представники іншої китайської філософської школи – *легістів* (*Шан Ян*, IV ст. до н.е.) обґрунтовували ідеї державної монополії над виробництвом і торгівлею, наділення адміністративного апарату економічними функціями, систематичного контролю держави за поведінкою і настроями населення та ін. Вони віддавали перевагу створеним законам перед сталими традиціями, при цьому закони будуються на принципі управління людьми не як добродійними, а як порочними. Виступаючи своєрідною партією порядку, вони стверджували, що в зразково керованій державі має бути багато покарань і мало нагород, при цьому покарання мають бути суворими, а ранги шляхетності – почесними; нагороди – незначними, а кари – такими, що примушують тремтіти.

Відзначимо засновника школи *моїзму* *Мо-цзи* (V ст. до н.е.), який висунув ідею утворення держави через укладання суспільного договору. Основна теза вчення *Мо-цзи* про «загальну любов і взаємну вигоду» була спробою своєрідного етичного обґрунтування ідеї рівності всіх людей.

Давньогрецька філософія як одну з найважливіших своїх частин містила філософію політичну.

Це не випадково, і пояснюється тією участю у житті грецького поліса, яку брали вільні громадяни (звідси аристотелівське «людина є істотою політичною»). Ціла низка видатних мислителів одночасно залишили пам'ять про себе як про законодавців (*Солон* в Афінах, *Піфагор* в італійських містах, *Парменід* в Елеї), інші просто обіймали різні державні посади. Про політику досить докладно висловлювалися Геракліт, Демокріт, софісти, Сократ, Епікур та інші. Зокрема, один із найвідоміших висловів Геракліта – «народ повинен сражатися за попираємий закон, як за

стену міста» (фр. 103). Найзначнішими давньогрецькими політичними мислителями, твори яких збереглися до цього часу, були Платон та Арістотель.

Платон (IV ст. до н.е.) у своїх діалогах *«Політик»*, *«Держава»*, *«Законои»* заклав основи політичної філософії, в центрі якої – питання про справедливу державу. Він вважав життєздатною лише ту державу, де закон – володар над правителями, а не ту, де закон перебуває під будь-якою владою. До правильних форми державного устрою Платон відніс царську владу, аристократію, демократію із законами, до неправильних – тиранію, олігархію, демократію без законів. Платон стверджував, що кожна форма держави гине внаслідок внутрішніх суперечностей, зловживань власними принципами. Так, демократію губить зайва свобода, яка перетворюється на тиранію, при цьому тиран приходиться до влади як ставленик народу. Відстоюючи принцип верховенства закону над будь-якою владою, Платон розумів його згідно з традиціями грецького полісу, тобто закон мав регламентувати все життя вільних громадян полісу, не залишаючи приватної сфери як такої; тобто від сучасних теорій правової держави погляди Платона відрізняє відсутність ідеї прав особистості. Демократію Платон критикував також за некомпетентність і недосконалий принцип відбору посадових осіб. Натомість він запропонував проект ідеальної держави, в якій би діяли справедливі закони і яка б будувалась на принципі розподілу функцій між трьома соціальними станами: філософи мали керувати, воїни – захищати, ремісники та землероби – працювати.

Арістотель (IV ст. до н.е.) у працях *«Політика»*, *«Нікомахова етика»* та ін. поєднував політику з етикою й убачав найкращу добродійність людини у здатності як добре володарювати, так і добре підкорятися. Він провів значну наукову роботу, дослідивши разом з учнями 158 державних устроїв грецьких полісів (до нас дійшла тільки *«Афінська політія»*), на основі чого розвинув платонівську класифікацію державних устроїв. Критикуючи ідею утопічної держави Платона, він відстоював принцип правління гідних людей та поєднання різних форм правління – царської влади, аристократії та політії (тобто демократії, в якій більшість править заради загального блага). Арістотель вважав, що держава буде найміцнішою, коли при владі буде «середній клас», а не найбагатші чи найбідніші; при цьому він попереджав: «Якщо більшість, узявши усе, почне ділити між собою надбання меншості, то цим вона зруйнує державу». Кращий лад не буде зловживати насильством, адже найбільших охоронних заходів потребує найгірший із видів державного устрою (а такими він вважав тиранію та беззаконну демократію). Арістотель розрізняв три частини державного устрою – законодорадчий орган, посади і судові органи, віддаючи верховенство влади правильному законодавству. Особливу увагу мислитель приділяв меті державного управління, адже держава, за його словами, створюється не ради того, щоб жити, а для того, щоб жити щасливо. При цьому Арістотель убачає щасливе життя не тільки в економічному достат-

ку, але й у справедливості та добротності. Головна турбота політики «в том, чтобы придать гражданам известного рода хорошие качества и сделать их людьми, поступающими прекрасно».

Пізніше *Полібій* (II ст. до н.е.) доповнив ці політичні вчення ідеями про кругообіг форм правління: царська влада – тиранія – аристократія – олігархія – демократія – охлократія; зокрема про загрозу перетворення демократії в охлократію (владу натовпу) та про змішану форму правління як найкращий державний устрій (на прикладі давньоримської республіки).

Політична думка **Стародавнього Риму** представлена, перш за все, *Цицероном* (I ст. до н.е.), котрий розробив учення про державу як справу народу («*Про державу*» – «*De re publica*»), як публічно-правову спільність, а також сформулював власну теорію природного права. У працях *Сенеки*, *Плутарха*, *Плінія Молодшого* також знаходимо багато цікавих ідей, але загалом давньоримська політична думка здебільшого була епігоном грецької. Більше Рим уславлений правовими ідеями юристів та їх практичним утіленням.

Загальновизнано, що античність є колискою політичної науки. **Головні особливості античної політичної думки** можна сформулювати так:

- Уявлення про єдність суспільства і держави (грецький поліс).
- Єдність етики й політики: політика розглядається як частина етики.
- Вивчення та класифікація конкретних політичних устроїв; особлива увага до аналізу тиранії і демократії.
- Ідеї кругообігу форм правління й змішаної форми правління як найкращої.
- Ідеї панування закону в державі та розроблення засад правової системи, що ґрунтується на природному праві («римське право»).

Політична думка Середньовіччя і Відродження

У європейському **Середньовіччі** провідними політичними ідеями були концепції верховенства влади Божої та її земного втілення – влади церковної – над державою й окремою людиною. Так, єпископ *Аврелій Августин* (IV–V ст.) у своїй праці «*Про Град Божий*» визначав державу як «сукупність розумних істот, об'єднаних спільною угодою про те, що вони люблять». Але те, що вони люблять, може бути і лихим, і поганим, і тоді держава стає «великою шахрайською організацією». Тому він відстоював тезу про її підкорення церкві, називаючи це пануванням «світла над царством темряви».

Інший християнський мислитель *Тома Аквінський* (XIII ст.), наслідуючи Арістотеля («*Про врядування володарів*», «*Коментар на «Політику» Арістотеля*»), визнавав необхідність держави, яка створюється задля виживання, процвітання й культурного розвитку. Одночасно він проводив

ідею про те, що вся влада походить від Бога, стверджував божественний характер держави, але підкреслював її вторинність відносно церкви. Віддаючи перевагу монархії, як найкращій формі правління, він визнавав, що вища влада, походять від Бога, утверджується завдяки людям, над котрими урядують, і уряд має свої повноваження завдяки довірі, яку йому виявляють. Тому він визнавав право народу на повалення тирана (але тільки під проводом церкви), адже не можна коритися законіві, що суперечить божественному праву. Взагалі в межах теологічного розуміння політики у названих мислителів усе ж таки набували розвитку християнські ідеї рівності людей перед Богом, які втілились пізніше в концепцію природних прав людини.

Автор радикальної світської теорії періоду пізнього Середньовіччя *Марсильї Падуанський* (XIV ст.) рішуче виступав проти політичної влади церкви і висунув ідею демократичної вибраної влади. Правити державою має законодавець (або весь народ, або його представники), який призначає та усуває виконавчу владу; судова влада становить частину виконавчої.

Біля витоків політичної думки Нового часу стоїть італійський мислитель **Відродження** *Н. Мак'явеллі* (XV–XVI ст.). Він уперше виділив політику як автономну, самостійну галузь людської діяльності та дослідження, зробив вирішальний крок до *вивільнення політики від релігії*. Наразі це означало і відокремлення політики від етики (відтоді нерозбірлива у засобах політика навіть дістала назву «мак'явеллізм»). У відомій праці «*Государь*» він дає поради правителю, як захопити та утримувати владу, використовуючи при цьому реальні засоби, а не відсторонені моральні принципи. Тільки необхідність повинна керувати діями державця. Правитель, звичайно, намагається бути порядною людиною, але «він завжди має бути готовим до того, щоб по можливості не віддалятися від добра, але за необхідності не цуратись і зла». Державець повинен перейняти хитрість лиса і силу лева; уникати народної ненависті, а водночас підтримувати шанобливий страх народу перед своєю особою; підтримувати образ шляхетного й чеснотливого монарха незалежно від своїх учинків; повинен уміти бути жорстоким. Держава, на думку Мак'явеллі, – це вищий вияв людського духу, а служіння державі – це зміст, мета і щастя життя людини. Одночасно Мак'явеллі стверджує, що свобода – неодмінна передумова зміцнення влади і зростання багатства, тому захист свободи – основне політичне завдання республіки, яке потребує від громадянства найвищих «чеснот».

Важливу роль у формуванні нового ставлення до політики відіграли ідеологи протестантської Реформації – *М. Лютер*, *Т. Мюнцер* (XVI ст.). Вони відкидали право католицької церкви як на політичну владу, так і на контроль віри й совісті на правах посередника між людьми та Богом. Поширення протестантизму спочатку спровокувало низку жорстоких релігійних війн, проте згодом саме протестантське світобачення, яке залишало

право розв'язувати питання віри за самою людиною, сприяло поширенню віротерпимості, свободи совісті та розвитку теорії прав людини.

В умовах релігійного розколу і феодальної роздрібненості французький мислитель XVI ст. *Ж. Боден* у праці «*Шість книг про республіку*» (1576) уперше сформулював поняття «суверенітет» як суттєву ознаку держави: це вища влада над громадянами й підданими, яка сама творить закони і є вільною від підпорядкування якимось іншим законам. Він виділив 5 ознак суверенітету: видання законів, обов'язкових для всіх підданих та установ; розв'язання питань війни і миру; призначення посадових осіб; дія вищого суду; помилування.

Головні досягнення політичної думки Нового часу

Вивільнення політики від релігії поставило під сумнів тезу про божественне походження держави. Замість неї в **Новий час** з'являється *теорія суспільного договору*, яку розробляли *Т. Гоббс*, *Дж. Локк* (Англія, XVII ст.), *Ж.-Ж. Руссо* (Франція, XVIII ст.). Згідно з цією концепцією держава розглядається не як господар, а як слуга суспільства, що не обмежує, а реалізує суверенітет народу. Втім, Гоббс («*Левіафан*», 1651) визнавав за народом лише одноразове право суверенітету, яке потім переходить до абсолютного суверена. Гоббс виходив із твердження про природний стан людства, в якому кожна людина має «природне право» – «право всіх на все», що породжує стан «війни всіх проти всіх». Виходом із цього жахливого стану і стає створення держави, тобто реалізація природного закону, який примушує кожну людину заради самозбереження шукати миру, а отже, поступатись частиною своїх прав, укладаючи угоду з іншими. Держава у Гоббса є продуктом договору між людьми, яким вони поступаються частиною своїх прав і приймають на себе обов'язки, проте сама держава (суверен) не є стороною договору, а відтак, і не приймає на себе ніяких зобов'язань. Однак у Локка («*Два трактати про урядування*», 1690) суспільний договір укладається між суспільством та державою, і цей договір не позбавляє людей їх природних прав, натомість покладає на державу як сторону договору певні обов'язки, серед яких найголовніші – захист суспільства та власності. Локк розглядав народний суверенітет як перманентне право, в тому числі і право змінити (навіть у виключних випадках – скинути) уряд, який не виконує або порушує свої зобов'язання. Саме Локкова версія теорії суспільного договору стала основою політичних конструкцій сучасного конституціоналізму та демократизму. Щодо *Ж.-Ж. Руссо* («*Суспільний договір*», 1762), то він розвинув на підставі ідеї суспільного договору концепцію *народовладдя (суверенітету народу)*, тобто безпосереднього здійснення народом владних функцій (законодавча влада має здійснюватись безпосередньо народними зборами) та його права на революцію. Основа свободи людини – реалізація загальної волі, яка спонукає кожного

індивіда діяти на благо всього суспільства, яка вища від його конкретних інтересів. Ж.-Ж. Руссо відстоював ідеал *egalitarizmu*, тобто рівності (перш за все – майнової), а також висунув ідею громадянської релігії як морального обов'язку перед суспільством – без обрядів і храмів історичного християнства.

Серед основних досягнень політичної думки Нового часу поряд із теорією суспільного договору найважливішою є *теорія природних прав людини*, яку розвивали у XVII–XVIII ст. *Г. Гроцій* (Голландія), Дж. Локк, *Т. Пейн* та *Т. Джефферсон* (США). Згідно з цією концепцією всі люди з'являються на світ рівними і мають від природи (точніше – від Бога) невід'ємні права на життя й прагнення до щастя. Дж. Локк формує триєдине право кожної людини на життя, свободу та власність, обґрунтовуючи при цьому трудову теорію власності; він також приділяє велику увагу принципіві віротерпимості. Якщо теорія суспільного договору ставила суспільство над державою, то теорія природних прав ставила особу над суспільством та державою. Ця теорія тісно пов'язана з християнською ідеєю рівності людей перед Богом, а ще – з протестантськими ідеями свободи віросповідання й свободи віруючого від церкви. На ній ґрунтується сучасний лібералізм і сучасні ліберально-демократичні режими.

Дж. Локк та *Ш.-Л. Монтеск'є* (Франція, XVIII ст.) розвинули *теорію поділу влади* на законодавчу, виконавчу і судову як фундаменту свободи та безпеки громадян. Так була закладена ідея одного з головних механізмів сучасної демократії і правової держави. Монтеск'є («*Дух законів*», 1748) виділяв три форми державного правління: республіку, монархію, деспотію. Деспотія означає підпорядкування всього волі й самочинству вельможної особи. У республіці верховна влада перебуває в руках народу або його частини і здійснюється в суворій відповідності з політичними законами. У монархії управляє одна особа, але через установлені незмінні закони, внаслідок чого в ній, як і в республіці, панує політична свобода. Республіка спирається на добродичність, монархія – на честь, деспотизм – на страх. Людині за природою притаманне зловживати владою. Тому верховенство закону може бути забезпечено лише надійним механізмом – механізмом поділу влади. При цьому у Монтеск'є йдеться не тільки про конституційне розмежування функцій державних органів, але й про поділ влади між різними соціальними силами. Слід зазначити, що інші мислителі Нового часу критично ставились до цієї ідеї, вбачаючи в ній можливу причину громадянської війни (Т. Гоббс). Натомість вона була розвинена творцями американського конституціоналізму (*О. Гамільтон*, *Дж. Медисон*), перш за все – в напрямі доповнення системою стримувань і противаг між гілками влади.

Теорію громадянського суспільства й правової держави розробляли німецькі філософи кінця XVIII – початку XIX ст. *І. Кант* і *Г. В. Гегель*. Ідея

громадянського суспільства як спільноти людей, що організує своє життя незалежно від безпосереднього втручання державного управління, набула поширення в європейському Просвітництві XVIII ст. (Шотландія – *А. Фергюсон*, Франція – *Ж.-Ж. Руссо* й інші). Гегель («*Філософія права*», 1821) розглядав громадянське суспільство як сферу реалізації особливих, приватних цілей та інтересів особистості, а державу тлумачив у дусі християнської ідеї свободи, особистої незалежності і рівності всіх перед законом, представництва і конституціоналізму. В основі права – свобода окремої людини, яка реалізується перш за все в праві приватної власності. У правовій державі механізм насильства й апарат політичного панування опосередкований і приборканий правом, уведений у правове русло. Втім, якщо Кант будував свою теорію правової держави на ліберальних принципах, то Гегель фактично відкидав ліберальну концепцію автономії особистості, віддаючи перевагу конституційній монархії в її конкретному – пруському – обличчі.

У першій половині XIX ст. в Європі були розвинуті політико-філософські вчення утилітаризму (*С. Бентам*), лібералізму (*Б. Констан*), демократії (*А. де Токвіль*), консерватизму (*Ж. де Местр*) та ін.

У середині XIX ст., на ґрунті ідей утопічного комунізму XVI – поч. XIX ст. (*Т. Мор*, *Т. Кампанелла*, *А. Сен-Симон*, *Ш. Фур'є*, *Р. Овен*) – скасування приватної власності, зрівняльного розподілу, осудження багатства та експлуатації людини людиною, – виникає *політична доктрина марксизму*, яка базується на визнанні визначального впливу економічних умов і матеріальних інтересів на політичну сферу (економічному детермінізмі). *К. Маркс* і *Ф. Енгельс* розвинули вчення про державу – її походження, роль як знаряддя класового протиборства та її відмирання. Вони різко поставили проблему відчуження людини від політичної влади, але шукали шляхи подолання цього відчуження у боротьбі «всезагального класу-визволителя» – пролетаріату. Історична місія пролетаріату полягала, на їх думку, у знищенні капіталістичного суспільного устрою, здійсненні соціалістичної революції і створенні держави нового типу – диктатури пролетаріату. Марксизм розглядає класову боротьбу як рушійну силу історії, а революції – як її локомотиви; ним були висунуті гасла пролетарського інтернаціоналізму та створення пролетарської партії. Марксизм відкриває закономірності деяких особливих форм політичної діяльності, перш за все пов'язаних із класовою боротьбою й певним етапом розвитку капіталістичного суспільства, але не може розглядатись як всеохоплююча політична теорія.

Основні етапи історії політичної думки Росії

Суспільній думці Росії притаманне те, що політична ідеологія, апологетика державного устрою здебільшого переважала над політичною наукою. Політична ідеологія Росії формувалась під значним впливом хрести-

янської церкви, зокрема велику роль відіграла *ідея «Москви – третього Риму»*, висловлена монахом *Філофесом* (кінець XV ст.), тобто Москви як центру єдиного православного царства та московського царя як царя всіх православних (титул «боговінчаного царя» з обрядом помазання остаточно прийнятий Іваном IV у 1547 р.). Поряд з *апологетичним напрямом* політичної думки розвивався *опозиційний напрям*, представники якого також не завжди об'єктивно підходили до політичних явищ. Так, уже у добу становлення Російської держави (XVI ст.) теорії і практиці самовладної, необмеженої монархії (*Іосиф Волоцький, Іван Грозний*) протистояла ідеологія обмеженої, станової монархії (*Андрій Курбський*).

У XVIII ст. у Росії формується ідеологія освіченого абсолютизму (*Феофан Прокопович, В. Татищев*). Започатковуються традиції державно-правової школи та створюються перші проекти конституційного устрою Росії (*С. Десницький, Д. Фонвізін*). Згодом *О. Радищев* висуває ідею республіки, яку відстоювали також деякі *декабристи* (*П. Пестель*). Слід зазначити, що політичним поглядам декабристів властиві певні суперечності – поряд із вимогами захисту прав особистої свободи та законності суду в *«Руській правді»* Пестеля відкидається право створювати недержавні політичні об'єднання (натомість проект Конституції *Н. Муравйова* передбачає таке право, але він виступав за конституційну монархію); відкидається також навіть думка про можливість федеративного устрою Росії.

У XIX ст. виникають та набувають розвитку різні ідейно-політичні течії: *теорія «офіційної народності»* («самодержавие, православие, народность») як триєдина основа російської державності – *С. Уваров*), *західництво* (орієнтація на європейські зразки суспільного розвитку, що розглядаються як універсальні і що має наслідувати Росія – *Т. Грановський, В. Белінський*) і *слов'янофільство* (відстоювання унікальності історичного шляху кожної країни і Росії зокрема разом з ідеєю її провідної ролі у слов'янському світі – *О. Хомяков, І. Киреевський*), *утопічний соціалізм* (*О. Герцен, М. Чернишевський, П. Лавров*) та *анархізм* (*М. Бакунін, П. Кропоткін*), нарешті – *марксизм та більшовизм* (*Г. Плеханов, В. Ленін*). Більшість ідей Леніна (про партію «нового типу», про імперіалізм як вищу й останню стадію капіталізму та про його «слабку ланку», про революційну ситуацію, про диктатуру пролетаріату і Ради як форму державного устрою та ін.) були фактично спробою пристосувати марксизм до російських умов і носили виразно ідеологізований характер.

Розвиток наукової політичної думки в Росії кінця XIX – початку XX ст. відбувався у двох головних напрямках. Представники *політико-правової школи руського ліберального конституціоналізму* (*Б. Чичерін, П. Новгородцев, Б. Кістяківський*) розвивали теорії природного права, поділу влади, правової держави. *Політичні концепції російських релігійних філософів* (*Вол. Соловйов, М. Бердяєв, С. Франк, П. Струве* та інші) відрізі-

няються твердженням про нерозривність етики і політики (політика має відштовхуватись від моральних цінностей, політику й державу слід розглядати з позицій християнської моралі, тобто ідеал – християнська політика та християнська держава); поєднанням цінностей лібералізму з цінностями консерватизму (свобода, солідарність і служіння – служіння державі у поєднанні зі служінням Богу); визначенням сутності держави як правової організації й принципів взаємин держави та суспільства, держави та особистості на основі принципів природного права. Філософи стверджували самоцінність особистості і її свободу як основу світогляду, закликали до ненасильства й терпимості у політичних стосунках.

Після Жовтневої революції 1917 р. процес розвитку політичної науки в Росії був перерваний. Визначні мислителі покинули країну або за наказом *В. Леніна* в 1922 р. були вислані, продовживши розроблення різноманітних питань політичної філософії та науки в еміграції. Зокрема, жваво обговорювалась ідея «опору злу (тобто більшовизму) силою», філософськи обґрунтована *І. Льїним*. Разом з тим, *І. Льїн* розвивав теорію держави як правової спільноти, правосвідомості й правової культури, досліджував природу монархічної та республіканської форм правління (розробляючи при цьому проект відновлення монархії в Росії).

Установлення однопартійної системи, загальна ідеологізація суспільного життя деформували політичну науку в Радянському Союзі. Лише з кінця 1980-их років у Росії відбувається досить бурхливий і плідний процес становлення і розвитку сучасної політології, яка в інших країнах має вже більше ніж вікову історію.

Становлення і розвиток сучасної політології

Наукові передумови виникнення сучасної політології були закладені філософсько-соціологічними вченнями позитивізму протягом XIX ст. (*О. Конт, Г. Спенсер*). Позитивізм базувався на тому принципі, що будь-яке справжнє, «позитивне» знання можна здобути лише як результат окремих спеціальних наук та їх синтетичного поєднання і що філософія як особлива наука, котра претендує на самостійне дослідження реальності, не має права на існування. Це призвело до відокремлення від філософії цілої низки суспільствознавчих дисциплін, які до того розвивались в її межах (соціології, психології, політології тощо).

Суспільні передумови виникнення сучасної політології пов'язані з *розвитком ліберально-демократичних режимів*, які надавали більшу свободу науковим дослідженням, зокрема у галузях суспільствознавства. З іншого боку, поштовхом до її розвитку було *ускладнення політичних інститутів і процесів регулювання соціального життя, збільшення маси учасників політичного життя та форм політичної поведінки (впровадження загального виборчого права, виникнення політичних партій тощо)*.

Все це зумовило становлення сучасної політології як передусім операційно-інструментальної, інструментальної науки, на відміну від традиційної політичної теорії. Особливо це характерно для американської політичної науки, що пов'язане з традиційним для Америки філософським прагматизмом.

Як самостійна академічна дисципліна політологія виникає наприкінці XIX – на початку XX ст. Уперше курс лекцій із політичної теорії започаткував *Френсіс Лейбер* у 1857 р. у Колумбійському університеті (США); у 1880 р. там же була заснована перша Школа політичної науки. У 1903 р. створена Американська асоціація політичної науки, а в американських університетах виникають факультети політичних наук. Паралельно вже в 1855 р. було створено кафедру соціальної та політичної науки в Католицькому університеті в Дубліні (Ірландія); в 90-х роках XIX ст. виникли факультети політичних і соціальних наук у Бельгії й розпочалась підготовка спеціалістів з політичних наук у Швеції.

На першому етапі (кін. XIX – 1-а чверть XX ст.) політологія розвивається з однаковим успіхом як у Європі, так і в Америці. Проблеми ліберальної демократії і політичного плюралізму досліджують американські політологи *А. Бентлі*, *У. Ліннман*, *Е. Росс*. Теорію еліт розробляють італійські вчені *Г. Моска* і *В. Парето*. Дослідження політичних партій здійснюють російський учений *М. Острогорський* та німецький – *Р. Міхельс*. Соціологічні теорії влади, бюрократії й демократії розвиває видатний німецький учений *М. Вебер*.

Але якщо в Європі політологія будувалась у межах традиційних напрямів – політичної філософії, конституційного права тощо (відповідні школи до революції були й у Росії), то в США розвиток політології зумовлювався стрімким злетом нових емпіричних наук – соціології та психології. Разом із кризою демократії в Європі у 20–30-х роках XX ст., це призвело до майже повного панування американської політології напередодні й після Другої світової війни. При цьому переважав *бігевіоризм*, тобто напрям політології, спрямований на вивчення поведінки людей, їх груп і організацій як суб'єктів політичного життя (*А. Бентлі*, *Ч. Мерріам*, *Г. Лассвелл* та інші), який віддавав перевагу емпіричним методам дослідження, близьким до методології точних наук. Лише з кінця 60-х років XX ст. відбувається так звана «*постбігевіоріальна революція*» (*Д. Істон*), яка полягає у відродженні інтересу до політичної філософії, історії, класичного конституціоналізму, а також в утвердженні теорії *раціонального вибору*, що вважає за аксіоми такі універсальні людські властивості, як раціональність та егоїзм.

Ще в 1900 р. у Парижі відбувся Перший Міжнародний конгрес із політичних наук. Із метою сприяння розвитку і поширенню політичних наук шляхом налагодження співробітництва вчених різних країн у 1949 р. під егідою ЮНЕСКО була створена *Міжнародна Асоціація Політичної Науки*. Сьогодні вона об'єднує національні асоціації 42 країн і окремих учених з

більше ніж 60 країн. Кожні три роки проводяться Конгреси МАПН (останній XX конгрес з промовистою темою «Чи працює демократія?») відбувся у липні 2006 р. в японському місті Фукуока). У 1970 р. заснований *Європейський Консорціум Політичних Досліджень* із метою розвитку інституційних основ політичної науки в Європі. За минулі десятиліття значно поширилось коло досліджень та виникли національні школи політологів. Зокрема, аналіз і критику тоталітаризму містять праці *Г. Аренд*, *Ф. Гаска*, *З. Бжезінського*. Цілий напрям у політичній науці був пов'язаний із вивченням особливостей розвитку колишньої соціалістичної системи (*совєтологія*), зокрема вченими-емігрантами із СРСР (*А. Авторханов*, *М. Восленський*). Політологія перехрещується також із соціологією та соціальним прогнозуванням (*Д. Белл*, *Р. Арон*, *Г. Кан*, *Дж. Гелбрейт*, *Е. Тоффлер*). Основу сучасної політології і досі становить американська політична наука (*Г. Алмонд*, *С. Верба*, *Р. Даль*, *С. Лінсет*, *У. Ростоу*, *Дж. Ла Паламбара*, *Г. Моргентхау*, *Г. Кісінджер*, *С. Хантінгтон* та інші). Відомі також дослідження політологів Англії (*Г. Ласкі*, *К. Поппер*), Франції (*М. Дюверже*, *Ж.-Л. Кермонн*), Німеччини (*Р. Дарендорф*, *Н. Луман*).

Українська асоціація політологів заснована в 1991 р., а в 1993 р. створено *Українську академію політичних наук*.

Історія політичної науки свідчить, що її розвитку сприяє наявність прав і свобод громадян, законності, певного ступеня відкритості суспільства для пошуку альтернативних форм його політичного устрою, для дискусій та обговорень, для демократії. У свою чергу політична наука сприяє вкоріненню цих умов. А в тій державі, де суспільні науки повинні переважно коментувати та виправдовувати політичні рішення, споруджувати загальнодемократичний фасад для авторитарно-бюрократичної системи, немає місця ані для соціології, ані для соціальної психології, ані для політичної науки.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Виділіть загальні риси і знайдіть відмінності політичних учень основних давньокитайських філософських шкіл.
- ⇒ Яке місце в становленні політичної науки мають вчення *Платона* та *Аристотеля*?
- ⇒ Сформулюйте основні досягнення й особливості античної політико-правової думки.
- ⇒ У чому полягає історичне значення політичної концепції *Н. Мак'явеллі*?
- ⇒ Розкрийте сутність учення *Ж. Бодена* про суверенітет.
- ⇒ Назвіть головні досягнення політичної думки Нового часу.
- ⇒ Чим відрізняються теорії суспільного договору *Т. Гоббса*, *Дж. Локка* та *Ж.-Ж. Руссо*?
- ⇒ Які здобутки має політична думка Росії кінця XIX – початку XX ст.?

- ⇒ Які чинники зумовили виникнення сучасної політології наприкінці XIX ст.?
- ⇒ Проаналізуйте зв'язок між розвитком політичної науки і рівнем демократизму політичної системи на прикладі історії світової політології та її національних шкіл у XX ст.

Додаткова література

- Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Полис. – 1997. – № 6.
- Аристотель. Політика / Пер. з давньогрец. – 2. вид. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 239 с.
- Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Пер. з нім. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.
- Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл. – Х.: Консум, 2004. – 431 с.
- История политических и правовых учений: Учебник для вузов. – Изд. 2-е, стереотип. / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. 3-е изд., стереот. – М.: НОРМА, 2003. – 727 с.
- История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало-М, 2002. – 678 с.
- Киришок Ф. М. Політологія Нової доби: Посібник. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – 304 с.
- Киришок Ф. М., Батрименко О. В. Історія зарубіжних політичних вчень: Навч.-метод. посібник. – К.: ТОВ «XXI століття: Діалог культур», 2005. – 256 с.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Є. Причепій (ред.). – К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. – 582 с.
- Лок Дж. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 264 с.
- Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / А. Перепадя (пер. з іт.). – К.: Основи, 1998. – 492 с.
- Міл Дж. Ст. Про свободу ; Роздуми про представницьке врядування ; Поневолення жінок: Есе / Є. Мірошниченко (пер. з англ.). – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
- Пейн Т. Права людини / І. Савчак (пер. з англ.). – Л.: Літопис, 2000. – 283 с.
- Платон. Держава. – К., 2000.
- Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / О. І. Хома (склад., пер. з фр., заклоч. ст. , комент., дов. матеріали). – К.: Port-Royal, 2001. – 348 с.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

Скиба В., Гобатенко В., Туренко В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К.: Основи, 1998. – 718 с.

Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / В. Литвинов (пер., вступ. слово, примітки, словник імен, назв, термінів). – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 237 с.

Токвиль Алексис де. Демократія в Америці / В. Т. Олейник (пер.), Г. Дж. Ласки (предисл.). – М.: Весь мир, 2000. – 559 с.

Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / О. Кислюк (пер. з латини), В. Котусенко (авт. передм.). – 2 вид. – К. : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. – 796 с.

Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея / Н. Н. Яковлев (ред., предисл., пер.с англ.). – М.: Весь мир, 2000.

Федосеев А. А. Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. – Л., 1989.

Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / М. А. Абрамов (ред.), И. И. Мюрберг (пер.). – М.: РОССПЭН, 2000. – 391 с.

Ціцерон Марк Тулій. Про державу ; Про закони ; Про природу богів / Пер. з латин. В. Литвинов. – К.: Основи, 1998. – 477 с.

Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових учень: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 464 с.

ТЕМА 3. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу позублю.*

П. Шевченко

Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям.

М. Драгоманов

Витоки та особливості розвитку української політичної думки

Біля витоків вітчизняної політичної думки стоїть світосприймання Київської Русі (X–XIV ст.), в релігійно-філософському та політичному мисленні якої можна виокремити дві лінії. Перша – *«софійська традиція»* – пов'язана з іменами *митрополита Іларіона («Слово про Закон і Благодать»)*, князя *Володимира Мономаха, Даниїла Заточника* й інших. Їй притаманні ідеї державного централізму, єдності російських земель та князівського єдиновладдя, при цьому ідея єдиновладдя була антитезою не стільки демократизму, скільки феодальній роздробленості. Християнство в Іларіона виступає ідеологією князівської влади (прообраз майбутньої ідеї православного царства), а Даниїл Заточник близький до ідей освіченого самодержавства. Правову форму ці ідеї знайшли в *«Руській правді» Ярослава Мудрого*.

Друга лінія – *«афоно-печерська»*, або монастирська традиція (*Феодосій Печерський, Нестор* та інші) – виходила з ідеї династичного, удільного князювання благочестивих князів (*«богоугодного» володаря*) під духовним проводом православної церкви над світською владою. Ідея об'єднання удільних князів навколо Церкви, а не навколо великокнязівського престолу ґрунтувалась на ідеї божественної природи влади, її обов'язку творити богоугодні справи.

У подальшому становлення української нації, на відміну від російської, не супроводжувалося становленням сильної національної державності. Ця обставина сформувала певні **особливості розвитку української політичної думки**, які проявились у наступні періоди.

- По-перше, *ідея незалежності України поступово посідає центральне місце в ідейній боротьбі* (в різні часи вона набуває різних форм

вираження – ідеї автономії, федерації слов'ян або повної самостійності). Відповідно національне питання стає основною темою української політичної думки.

- По-друге, знаходження українських земель у складі Польщі сприяло тому, що Україна значно раніше за Росію встановила міцні стосунки з Європою і *сприймала звіти передові як на той час ідеї*, в тому числі й політичні концепції.
- По-третє, відсутність власної абсолютистської держави сприяла *формуванню більш демократичної свідомості* як риси народного менталітету і певних політичних концепцій (навіть до ідеї про «бездержавність української нації»).
- По-четверте, брак державної підтримки не сприяв загальному розвитку власної освіти та науки в Україні, тому й *українська політична думка залишилась недостатньо розвинутою*.

Політична думка в Україні доби Відродження та Просвітництва

У XVI–XVII ст. на тлі боротьби проти церковної унії стають відомими такі памфлетисти і полемісти, як *Ст. Оріховський, І. Вишенський, Христофор Філалет, П. Могила* та інші. *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513–1566) – гуманіст, учений із європейською освітою – відстоював пріоритет світської влади над церковною, був прихильником теорії суспільного договору, при цьому головну мету держави вбачав у гарантіях прав та майна кожного індивіда (зі свого боку, громадяни повинні спрямовувати свою діяльність перш за все на інтереси держави). Виступаючи проти папства і турецької навали на Україну, звертався до польського короля за допомогою з такими словами: «Король вибирається задля держави, а не держава заради короля існує». *Христофор Філалет* в «*Апокрисисі*» також підкреслював, що монарх не має права чинити свавілля та беззаконня проти народу; відносини між монархом і народом мають будуватись на законі й добровільній згоді.

У XVII ст. ідея політичної незалежності України набуває практичного змісту в національно-визвольній боротьбі під проводом *Б. Хмельницького* та у створенні Гетьманщини – автономного державного утворення, основою політичної організації якого став устрій козацької Запорозької Січі. До важливих політико-правових документів того часу можна віднести «*Березневі статті*» (1654), «*Гадяцький трактат*», розроблений *Ю. Немиричем* (1658). Слід відзначити значне місце в історії політичної думки України «*Пактів і конституцій законів та вольностей війська Запорозького*», складених гетьманом *Пилипом Орликом* у 1710 р. Цікавими виявляються також трактати *С. Климовського* «*О правосудію началствуючих, правдъ ѣи бодрости их*» і «*О смирені ѣи височайших*», подаровані Петру I.

Значний поштовх розвитку науки в Україні, зокрема філософської та політичної думки, дало створення *Києво-Могилянської академії* (1632 р.), у якій викладались зокрема політичні вчення Арістотеля, Томи Аквінського та нових європейських учених. Вихованцями Києво-Могилянської академії були видатні українські філософи і мислителі *Феофан Прокопович*, *М. Козачинський*, *Гр. Сковорода*.

Феофан Прокопович (1677–1736) – філософ та ідеолог петровських реформ у Росії. Відстоював ідею верховенства світської держави над владою церкви, підкорення церкви державою, в цьому дусі й розробив проект церковної реформи, яка була здійснена Петром I у 1720 р. Прихильник теорії освіченого абсолютизму. Державна влада виникає внаслідок суспільного договору і є захисником та оборонцем закону. Народ не має права виступати проти монарха (з його точки зору «влада черні» – наприклад, Запорозька Січ – «огидна»). Кожний народ має вибрати відповідну державну форму, для Росії такою формою є монархія.

Мануїл (Михайло) Козачинський (1699–1755), розвиваючи ідеї Гоббса та Локка, вважав природним станом людини саме суспільний стан, де можуть проявитись і бути захищені його природні права. Вони не відчужуються повністю на користь держави при укладанні суспільного договору (як вважав Гоббс). Найважливішими з них є право на життя, свобода совісті, право приватної власності й право вибору. М. Козачинський довгий час працював у Сербії, де сприяв розвитку освіти та літератури.

Григорію Сковороді (1722–1794) притаманна увага переважно до питань морального вдосконалення людини. Суспільство регулюється за природними, точніше – Божими законами, зокрема законами нерівної рівності та «сродної» праці, тому роль держави його мало цікавила. Втім, ідея «сродності» формулювалася Сковородою як освячення ієрархічного поділу суспільства на керуючих та керованих («народ должен обладателям своим служить и кормить»). Він учить лояльності існуючій владі як волі Божій («дѣлай то, к чему рожден, будь справедливый и миролюбный гражданин и довлѣет»), але різко осуджує деспотизм («всяк обожившій волю свою, враг есть божіей волѣ и не может вніти во царствіе божіе»).

Таким чином, у XVIII ст. Україна позбулась останніх проявів автономії, що примушувало українських мислителів або ставати на службу існуючій державі, як Феофан Прокопович, або опинятись в еміграції, як Пилип Орлик, або зовсім відсторонюватись від політичної діяльності та розгляду політичних питань, як Григорій Сковорода.

Становлення національної політичної думки (кін. XVIII – XIX ст.)

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні працюють діячі просвітницького напрямку суспільної думки *Я. Козельський*, *С. Десницький*,

В. Каразин, П. Лодій. Їх діяльність сприяла розвитку освіти (створення університетів у Харкові в 1805 та Києві в 1834 р.) і поживленню української суспільно-політичної думки. На цьому позначилася також діяльність *масонських лож*, поширених у Росії з кінця XVIII ст. Так, у Полтаві діяла ложа «Любовь к истине», до якої входили декабрист *А. Глінка*, видатний письменник *І. Котляревський* та інші. В катехізисі ложі йшлося про те, що реалізація національної ідеї може бути досягнута лише шляхом відокремлення України від Росії. У 1819 р. у Києві діяла ложа «Об'єднаних слов'ян», які відстоювали ідею федерації слов'янських республік як союзу держав, серед яких гідне місце належатиме Україні. Досить розвиненим в Україні був також *декабристський рух* з його ідеями конституційної монархії і навіть республіки («Південне товариство» на чолі з *П. Пестелем*).

Ідеї слов'янської єдності та федерації слов'янських республік на ґрунті повної свободи й автономії були розвинуті у *Кирило-Мефодіївському товаристві* (1845–1847 рр.). *Микола Костомаров* (1817–1885) у програмі товариства «*Книга Буття українського народу*» висуває три головні завдання:

- 1) побудова слов'янського союзу християнських республік;
- 2) знищення кріпацтва та абсолютної монархії в Росії;
- 3) поширення християнського суспільного устрою в усьому світі.

Одним із братчиків *Г. Андрузьким* був також запропонований конституційний проект організації суспільно-політичного устрою майбутньої України, що ґрунтувався б на засадах демократизації та федералізації Росії. До цієї організації входив і *Тарас Шевченко* (1814–1861), який у своїх творах в образній формі розвивав ідеї соціальної й національної свободи, досягаючи при цьому, безперечно, величезної сили впливу на національну свідомість, що перетворює його не просто у великого поета, а в національного пророка.

Народницький напрям в українській політичній думці репрезентував *Володимир Антонович* (1834–1908). Невід'ємною рисою українського народу він вважав нездатність та нелюбов до державного життя; державі з її регламентацією й апаратом протиставляв вільну творчу суспільність. Розглядаючи три національних типи – українців, росіян та поляків, зазначав, що росіяни розвинули принцип авторитаризму і монархізму, поляки – принцип аристократизму, а українці – суспільної правди і рівності. Таким чином, український тип подається як бездержавний, що веде до відмови від політичної боротьби й до занурювання у «культурництво».

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) був володарем дум політично свідомого українства у 70–80-ті роки XIX століття. Він очолював ліве крило київської організації «Громада», у 1876 р. емігрував, видавав журнал «Громада». Як «соціаліст європейської школи», він допускав революцію, але віддавав перевагу політичним реформам на основах свободи.

М. Драгоманов був палким прихильником захисту політичних прав і свобод людини. Він підтримував ідею федерації слов'янських народів, де Україна мала б політичну автономію на рівні з іншими державами, а також розвивав ідеї децентралізації держави на основі автономії земств («громадівський соціалізм»). М. Драгоманов критикував культурницький напрям українського народництва за відмову від політичної діяльності, але сам обґрунтовував ідею «безбуржуазності» (а фактично і «безінтелігентності») української нації.

Політичні мислителі України кінця XIX – початку XX ст.

Ідеї М. Драгоманова залишалися відправним пунктом у політичних дискусіях на межі XIX–XX ст. У соціалістичному або націонал-демократичному напрямках їх розвивали С. Подолинський, І. Франко, М. Грушевський; інші мислителі рішуче відкидали його лібералізм та федералізм.

Іван Франко (1856–1916), використовуючи окремі марксистські формули, розвивав по суті зовсім інші ідеї. Так, ідея світової революції у нього – це не бунт бідних проти багатих, а повільні глобальні перетворення у культурі, науці, політиці шляхом просвіти робітників, а не насильства. Говорячи про відмирання держави при соціалізмі, він фактично проводить ідеї «громадівського соціалізму» – кожна особа вільна, і з вільних осіб складається громада, яка також є автономно-вільною. У статті «*Поля межамі можливого*» та інших працях 90-х років висуває ідею національної самостійності України. З цих позицій критикував М. Драгоманова за його прихильність до політичної цілісності Росії (з Україною включно), а також за надто народницьку («мужикофільську») основу його поглядів, за якою український народ складався виключно із селян і робітників.

У 1895 р. (праця «*Україна irredenta*») з ідеєю національної самостійності України виступає у Львові *Юліан Бачинський* (1870–1940), провідний діяч Української Радикальної партії. Віддаючи належне марксистській політекономії, він обґрунтовував потребу створення незалежної соборної української держави, вважаючи здобуття суверенітету головною передумовою подальшого соціально-економічного та культурного розвитку України. У 20-ті роки зайняв прорадянську позицію, покладаючи надії на процеси українізації в радянській Україні, куди й переїхав, але згодом був репресований і загинув у таборках.

Романтично-націоналістичний напрям політичної думки започаткував *Микола Міхновський* (1873–1924) – активний діяч «Братерства тарасівців» (1891), Революційної Української партії (1900) та Української Народної партії (1902). Він поєднував народницькі й соціалістичні ідеї. У 1900 р. виступив з рефератом перед полтавськими студентами, який згодом був виданий як брошура «*Самостійна Україна*» (фактично – програма РУП). Націоналізм подається тут як вираження самосвідомості української нації,

яка, як і будь-яка інша, має право на власну державність. Історія стосунків України з Росією розглядається як історія поневолення України, тому необхідна боротьба не тільки за власну державу, але й проти російської нації. Висуває гасло «Україна для українців» і формулює «10 заповідей УНП», які називають заповідями українського націоналіста. У 1905 р. М. Міхновський готує проект конституції – «Основний закон Самостійної України – Спільки народу українського». Виступав за створення власної української армії, а в період революції 1917 р. брав активну участь у її створенні.

Російська революція стимулювала розвиток ідеї самостійної й суверенної української держави, яку висунули М. Міхновський, С. Петлюра, а згодом до неї приєднався голова Центральної Ради М. Грушевський, і вона була втілена в *IV Універсалі* Центральної Ради 22 січня 1918 р. *Михайло Сергійович Грушевський* (1866–1934) – видатний історик, мислитель та політичний діяч України, академік, автор багатотомної «Історії України-Руси». Він прийшов до політики через історію, при цьому визнавав: «Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартіша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового „Кобзаря”». У низці політологічних праць 1917–18 рр. («Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «На порозі нової України» та ін.) обґрунтовував закон національного самовизначення, згідно з яким повна самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням потреб національного розвитку будь-якої народності, яка обіймає певну територію та володіє достатніми здатностями й енергією розвитку. Проте виступав проти гасла «Україна для українців», вважаючи, що Україна – «для всіх, хто живе на Україні і любить її», незалежно від етнічної приналежності. Вважав український народ народом західної культури, відстоював принципи демократії, захисту прав і свобод громадян, вважаючи інтерес трудового народу найважливішим законом будь-якої громадської організації. Схилиючись до принципу федеративного устрою України (поділ на землі), М. Грушевський певний час був прихильником федеративних відносин із Росією (що відобразилось і в його конституційному проекті 1905 р.), але з кінця 1917 р. перейшов на позиції державної самостійності України. Формою держави, на його думку, має бути демократична республіка, але з опорою на самоврядування.

Відомий політичний діяч та письменник *Володимир Кирилович Винниченко* (1880–1951), як і М. Грушевський, був активним діячем національно-визвольних змагань 1917–19 рр. – заступником голови Центральної Ради (й основним автором її чотирьох Універсалів), першим головою її Генерального Секретаріату, а також Директорії УНР. Будучи прихильником марксизму і соціалізму, різко розходився з ними в тлумаченні національного питання. У своїй праці про українську революцію «*Відродження*

нації» (1920) писав про «денационалізацію, нищення рідних форм розвитку» як причину занепаду українського народу і доводив його відмінність від руської нації. Національна свідомість, за В. Винниченком, не знає ні класів, ні партій, ні віку, ні статі, а тому класовий інтернаціоналізм є пропагандою національного самогубства. Перебуваючи в еміграції, він виробив своєрідну світоглядну позицію «конкордизму» (від франц. *concordie* – згода): людина має жити у «згоді» сама із собою, з природою, з іншими людьми, з нацією. В останні роки життя пропагував ідею «зближення» капіталізму і соціалізму з метою відвернення загрози ядерного самогубства людства. У «*Заповіті борцям за визволення*» (1949) обстоював ту позицію, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами, – народною волею, а не ефемерними емігрантськими інституціями (негативно оцінюючи діяльність С. Петлюри).

Розвиток української політології в ХХ ст.

Після поразки Української Народної Республіки українська політична думка розвивалась за кордоном, зокрема у творах В. Липинського, який відстоював монархічні ідеї, а також в інтегральному націоналізмі Д. Донцова. У радянській Україні своєрідним ідейним напрямом став український націонал-комунізм (*О. Шумський, М. Хвильовий, М. Скрипник*), тобто спроба поєднання ідей побудови соціалістичного суспільства з ідеями української самостійності. Близьким до цих ідей був і *В. Винниченко*.

В'ячеслав Липинський (1882–1931) – теоретик елітарного консерватизму. Брав участь у створенні Союзу визволення України, Української демократично-хліборобської партії. З 1919 р. – в еміграції. Основний твір – «*Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму*». Вважав, що без власної держави не може існувати українська нація. Але демократія не здатна створити державу. Провідну роль у розвитку суспільства має відігравати національна еліта. Необхідно спиратись на клас землевласників-хліборобів як нову аристократію («класократія») і будувати державу виходячи з етнопсихологічних та геополітичних особливостей. Форма держави – монархія (гетьманство), яка спирається на місцеве самоврядування. Нація розглядається як територіальне об'єднання громадян, свідомих у своєму прагненні бути нацією та об'єднаних відповідальною державою. Тому нація є продуктом складного взаємовідношення держави і громадянства («територіальний націоналізм»).

Віра в націю як найвищу суспільну цінність сягнула гіпертрофованих розмірів у ідеологічній конструкції *Дмитра Донцова* (1883–1973). Він починав із марксизму, був членом УСДРП; створив у 1914 р. Союз визволення України, зорієнтований на підтримку Німеччини та Австро-Угорщини, висував ідеї боротьби проти Росії. Засновник Організації українських націоналістів, ідейною основою якої стала його праця «*Націона-*

лізм» (1926). Д. Донцов розробляє принципи «нового українського націоналізму»: вольовий характер, постійне прагнення до боротьби за незалежність, романтизм та фанатизм у національній боротьбі, необхідність виховання нової політичної еліти. При цьому підкреслюється пріоритет волі над інтелектом, інтуїції над логікою, агресії над пасивністю, догматизму й віри над сумнівом і знанням, а також аморальність національної ідеї (добре те, що бажаєш, а не бажаєш те, що добре), тобто придатність більшості засобів у безкомпромісній боротьбі за виживання нації.

Ідеї Д. Донцова розвивав *М. Сціборський* у своїй теорії *націократії* («*Націократія*», 1935) як режиму панування нації у власній державі, де заперечується право участі політичних партій в управлінні державою, а диктатура сприймається як оптимальний спосіб здійснення державної влади на час національної революції. Ідеологію ОУН розвивали також публіцисти *Ю. Луца*, *П. Полтава* та інші. Послідовним прихильником концепції «державо-нація» був *Лев Ребет*. В основі такої нації він бачить етнічну спільноту. Відповідно держава існує саме як національна, що означає, що в ній існує якийсь «етнічний господар». Основну роль у процесі формування нації *Л. Ребет* відводить родині. Саме в ній зберігаються засади національного життя: це той інститут, де з елементів минулого твориться майбутнє в біологічному, соціальному й культурному відношенні. Отже, саме кровна спорідненість і побудована на цій спорідненості культурна ідентичність є засадничими щодо утворення національної свідомості.

Розвиток української політичної науки в еміграції до та після Другої світової війни відбувався в окремих наукових центрах, наприклад – Українському вільному університеті (створений у 1921 р. у Відні, потім працював у Празі, з 1945 р. – у Мюнхені). Ідеї Грушевського розвивали представники *народницького напрямку* *Р. Лащенко* і *С. Шелухін* (народопрямство, демократизм, безкласовість, пріоритет прав народу й людини над правами держави, примат інтересів трудового народу). *Консервативний напрям* поряд із *В. Липинським* репрезентували *С. Томашівський* та *В. Кучабський*, яких об'єднувало критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу, розвиток теорії еліти, визнання домінуючої ролі держави в суспільно-економічному житті, визнання нації як територіального згуртування всіх громадян незалежно від їхньої національності. *Національно-державницький напрям*, що будувався на ідеї беззастережного визнання права кожної нації як історичної спільноти на власну автономію і державну незалежність, найбільш повно проявився у дослідженнях *С. Дністрянського* та *С. Рудницького*, які обґрунтували для України концепції національної держави й право народного самовизначення. Проблема місця України між Сходом та Заходом, історичного місця українського народу розглядалась також у працях українських політологів післявоєнної доби *Б. Крупицького*, *Р. Роздольського*, *І. Лисяка-Рудницького* й інших.

Теорію нації і націоналізму, яка взагалі є провідною темою української політології ХХ ст., розвивали також *В. Старосольський*, *О. Бочковський* та інші. Зокрема *Ольгерд Бочковський* (1884–1939) у своєму «*Вступі до націології*» (1934) обґрунтував місце націології в системі суспільних наук, звернув увагу на проблеми етнополітики, подав історію розвитку світової націології. Націю розглядав як сукупність об'єктивних і суб'єктивних складових, віддаючи перевагу «національній свідомості» та «національній волі» як тим творчим силам, які формують модерну націю. На думку вченого, тільки демократія закладає реальний ґрунт для пробудження і самовизначення націй. Найважливішу роль у націотвірному процесі відіграє держава, яка міцно пов'язує націотвірний процес з певною територією. Якщо ж нація неспроможна створити свою державу, тоді держава покликана виплекати зі свого різнонаціонального населення одну націю. Завдання етнополітології *О. Бочковський* убачає в тому, щоб теоретично сконструювати такий тип держави, який практично до мінімуму зводив би національні меншини, тобто забезпечував максимальне об'єднання кожного народу. Цю політичну систему він називає *націократією*. При цьому визнає, що не завжди політика національного максималізму найдоцільніша, а головне – найреальніша.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Покажіть відмінності двох основних ліній розвитку політичної думки Київської Русі.
- ⇒ Чим визначені основні особливості розвитку української політичної думки?
- ⇒ Які основні політичні ідеї поширювались українськими мислителями XVI–XVII ст.?
- ⇒ У чому полягає типовість політичних поглядів і позицій *Феофана Прокоповича*, *Мануїла Козачинського* і *Григорія Сковороди*?
- ⇒ Яке значення для становлення національної політичної думки мають ідеї діячів Кирило-Мефодіївського товариства?
- ⇒ Які основні риси «громадівського соціалізму» *М. Драгоманова*?
- ⇒ Проаналізуйте федералістичні концепції розвитку української державності в політичній думці XIX–XX ст.
- ⇒ Проаналізуйте основні підходи до питання національної державності в українській політичній думці кінця XIX – початку XX ст.
- ⇒ У чому полягають відмінності між теоріями нації і націоналізму *В. Литинського* та *Д. Донцова*?

Додаткова література

Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – К.; Кременчук : Вид-во Кременчуцького держ. політехнічного ун-ту, 2001. – 217 с.

Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – 351 с.

Куташев І. Суспільно-політичні погляди Станіслава Оріховського // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3.

Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. – К., 1994.

Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: СтилоС, 2001. – 584 с.

Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994.

Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 191 с.

Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

Слюсарчук Р. О. Погляди П. Ліницького на суспільство і державу та їх розвиток. – К.: Знання, 1999. – 36 с.

Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 303 с.

Юркевич П. Д. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. – 3 вид. – К.: Редакція журналу «Український Світ»; Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 752 с.

ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ СУЧАСНОСТІ

*Консерватор – либерал, котрого
только что ограбили.*

*Либерал – тот, кого радикалы счита-
ют консерватором, а консерваторы –
радикалом.*

*Радикал – консерватор, потерявший
работу.*

*Коммунист – человек, у котрого нет
никаких шансов стать капиталистом.*

Из словаря Эвана Эзара

Поняття політичної доктрини і політичної ідеології

Політична доктрина – це сукупність поглядів на шляхи та цілі суспільно-політичного розвитку, а також на засоби та методи досягнення цих цілей. Основою політичної доктрини є **політична ідеологія** як система ідей, яка виражає інтереси й ідеали (світогляд) певної частини суспільства (стану, класу, нації тощо) або суспільства загалом. Ідеологія передбачає переконання, віру в істинність та здійсненість притаманних їй уявлень.

Поняття «ідеологія» у значенні науки про ідеї вперше застосував французький філософ *Дестют де Трасі* («*Елементи ідеології*», 1801); у більш сучасному розумінні – як система ідей, визначена соціально-економічними відносинами – воно було розвинене *К. Марксом* і *Ф. Енгельсом* («*Німецька ідеологія*», 1846). Класичні політичні ідеології (консерватизм, лібералізм, соціалізм) зростають на ґрунті ідей Просвітництва, промислової революції та політичних революцій XVIII ст., розвиваються в XIX ст., зазнають суттєвих трансформацій у XX ст. і переживають кризу на межі XXI ст. Значущими інваріантами традиційних ідеологій стали «антиідеології» (антимарксизм, антифашизм тощо) та «неоідеології» (неомарксизм, неолібералізм тощо). З середини XX ст. одна одну змінюють суспільні хвилі *деідеологізації* (заперечення права на існування ідеології) та *реідеологізації* (відновлення суспільної ролі ідеології).

Існує традиційне розрізнення політичних доктрин, ідеологій та рухів (партій) на «ліві» й «праві». Історично воно пов'язане з подіями Великої Французької революції, коли під час Генеральних штатів 1789 р. простолюди сидів ліворуч від короля, а дворянство займало більш почесне місце з правого боку. З тих пір «лівими» називають більш радикальні та егалітарні напрями, а «правими» – більш консервативні або реакційні. Поступово виникають похідні визначення, які додаються як до «лівих», так і до «пра-

вих» – «крайні» («екстремісти», «радикали», «ультра») або «помірковані»; відповідно з'являються також «центристи». Проте чим далі, стає очевиднішим, що ці суто просторові визначення не мають усталеного ідеологічного змісту, а скоріше віддзеркалюють ситуативні відносні позиції. Будь-які партії, знаходячись при владі та намагаючись її зберегти, правішають (навіть комуністи), у той час як опозиційне становище сприяє полівинню. *Лівацтвом* називають відповідно дотримування поглядів та політики, які в політичному спектрі даного руху вирізняються наполяганням на набагато швидших, рішучіших і радикальніших змінах, ніж ті, що їх прагне більшість членів цього руху чи керівництво організації.

Консерватизм та неоконсерватизм. Клерикалізм і солідаризм

Консерватизм (від лат. *conservare* – зберігати) – це схильність до усталених, традиційних суспільних структур й ідей. Як тип соціальної психології, зорієнтований на зберігання існуючих суспільних структур, консерватизм існував завжди. Англійський історик *Т. Маколей* писав: «Дух человеческий увлекается в одно из противоположных направлений – либо прелестью привычки, либо прелестью новизны». Тому в усякому суспільстві, за словами *Ф. Достоєвського*, існує консервативна більшість та реформаторська меншість. Саме консерватизм більшості забезпечує стабільність суспільства і спадкоємність його розвитку.

Уперше термін «консерватизм» уживав французький письменник *Ф. Шатобріан* в період Великої Французької революції, визначаючи ним позицію та політичні вподобання феодальної аристократії. З 1832 р. «консервативною» вперше називають політичну партію – англійську партію *торі*. Політична філософія консерватизму обґрунтовує прагнення зберегти те, що вважають за найкраще в усталеному суспільстві. Серед її засновників – *Е. Берк* (Англія) та *Ж. де Местр* (Франція). *Е. Берк* («*Міркування про революцію у Франції*», 1790) заперечує радикальні реформи, основані на абстрактних принципах, і обстоює чесноти, часто приховані, усталених інституцій. Основну тезу філософії консерватизму він формулює так: немає підстав вважати, що будь-який індивід або навіть група індивідів мудріші за весь людський рід, мудрість якого міститься у спадку минулого.

Звертання до історії – головне в консервативній традиції. Але це звертання може мати різну мету: захист непорушності статус-кво проти будь-яких перетворень (*крайній консерватизм*); певний тип соціальних змін, але за умови збереження їх спадкоємності (*поміркований консерватизм*); відтворення певного соціального ідеалу, вже зруйнованого і залишеного в минулому (*реставрація*). Найзагальнішою рисою консерватизму є опір надто ідеалістичним формам виправдання суспільних змін «абстрактними» ідеями, а не досвідом. Проте з такої точки зору консерватизм по-

стає передусім як позиція політичної реакції і тільки потім – як визначена сукупність ідей.

Розрізняють *структурний* та *ціннісний* консерватизм. Структурний робить наголос на збереженні існуючих політичних та соціальних структур (напр., форми правління, законів, організацій тощо). Ціннісний консерватизм, не заперечуючи можливість структурних перетворень, намагається зберегти традиційні соціальні цінності (сім'ї, моралі, релігії, патріотизму, націоналізму тощо).

Як приклад ціннісного консерватизму може розглядатись **християнський демократизм**. Він виник у XIX ст. як відповідь на поширення ліберального капіталізму та соціалізму. Програмним документом стала енцикліка папи *Лева XIII «Rerum novarum» («Про нові речі»*, 1891). Католицька церква звернулась до демократичних політичних форм із метою захисту традиційних християнських цінностей родини і гармонійного соціального ладу. Згодом виникають численні християнсько-демократичні політичні партії, профспілки, молодіжні й інші громадські організації, які відстоюють ідеї **клерикалізму** (від лат. clericalis – церковний), тобто поширення впливу релігії та церкви на всі сфери суспільного життя і посилення суспільної спрямованості у діяльності самої церкви.

Католицький клерикалізм прийняв у якості соціальної доктрини концепцію **солідаризму** (від франц. solidaire – діючий заодно). Започаткована у французьких соціологічних ученнях початку XX ст. (*Е. Дюркгейм, Л. Дюгі, Л. Буржуа, С. Бугле*), вона проголошує первинним чинником життя і діяльності будь-якого суспільства не класову боротьбу, а солідарність його членів, «співробітництво й примирення класів». Солідаризм спрямовується як проти марксизму, так і проти занадто індивідуалістичного лібералізму. Австро-німецькі солідаристи-клерикали 20-х років XX ст. (*Г. Пеш, О. Шпанн*) пропонували модифікувати державну систему шляхом створення професійно-станових корпорацій як основних каналів зв'язку між державою (правлячою «органічною» елітою) та суспільством. У демагогічних цілях до ідеї солідаризму звертався фашизм, що призвело до її певної дискредитації. Український солідаризм обґрунтовувався ідеологами ОУН (*М. Сциборський*); російський солідаризм розвивався ідеологами емігрантського Народно-Трудового Союзу (*С. Левицький*). Із 60–70-х років XX р. на ідеях солідаризму знову ґрунтуються концепції «соціального партнерства», «асоціації праці і капіталу» тощо.

У 70-х роках XX ст. набув поширення **неоконсерватизм**, політичними лідерами якого були *Р. Рейтан* та *М. Тетчер*. Дві центральні ідеї – підкорення індивіда державі й забезпечення політичної й духовної спільності нації. Неоконсерватизм проти втручання держави в економічне життя суспільства (в цьому він зближується з економічним лібералізмом), але за найсильніше втручання в політику. Він відстоює концепцію «обмеженої

демократії», згідно з якою демократія призводить до кризи управління. Тому неоконсерватори кажуть про необхідність більш активної та виразної політики, про те, щоб виключити значну частину політичних рішень зі сфери демократії. При цьому рішення, що приймаються авторитарно, виправдані не мораллю або навіть законом, а загальними інтересами нації. Неоконсерватизм багато в чому спирається на релігію, захищає цінності сім'ї та моралі. Пріоритет політики виявляється в пріоритеті зовнішньополітичних завдань, державного самоутвердження нації (звідси – небезпека великодержавності), а також у критиці соціальних завдань держави, які, з точки зору неоконсерваторів, обмежують свободу, породжують соціальне споживацтво.

Лібералізм та його еволюція

Термін **лібералізм** (лат. *liber* – повітря, *liberalis* – причетний до свободи) вперше використовується укладачами іспанської конституції 1812 р., хоча ліберальні ідеї формувалися вже в XVII–XVIII ст. Лібералізм означає: *образ мислення та діяльності, умонастрій, якому притаманне незалежне ставлення до традицій, звичок, догм, намагання і здатність до активного самовизначення у світі;*

2) *сукупність політичних та економічних програм, які мають на меті знищення або пом'якшення різних форм державного та суспільного примусу, що застосовуються до індивіда.*

Ідейні витоки лібералізму – в індивідуалізмі античності і християнства, який був розвинутий в період Ренесансу й здобув потужну економічну підтримку в епоху формування ринкового господарства та громадянського суспільства з боку громадян-власників. Основи *економічного* лібералізму (свобода приватної власності) створені класичною політекономією (*А. Сміт*), а *політичного* (політичні права і свободи) – теорією природного права та правової держави (*Дж. Локк, І. Кант*). «*Laissez-faire*» – наріжний принцип ліберальної свідомості, який означає вимогу вилучити з життя людей будь-які обмеження й перешкоди, що заперечують їхні права і вільну діяльність. У першу чергу цей принцип містить вимогу звести нанівець втручання держави у вільне підприємництво. Формується ліберальний образ «держави – нічного вартового». Лібералізм тісно пов'язаний із просвітницькою ідеєю прогресу, яка передбачає найширші перспективи розвитку знань, добробуту й моралі на підставі раціональної людської діяльності.

Лібералізм як світосприйняття містить такі ідеї:

- окрема особа більш первинна та реальна, ніж суспільство та його інститути; індивідуальні права і потреби більш «природні», а тому «головніші» будь-яких колективних, узагальнених прав й інтересів.
- відмінність і окремішність кожної людини від інших людей безумовні та первинні, а зв'язок і подібність з іншими – умовні й вторинні.

- людина, яка все це усвідомлює, є індивідуально вільною і відповідальною перед власною волею, й існує видима матеріальна гарантія особистої свободи і відповідальності – недоторканна приватна власність.

Близькою до лібералізму є політична філософія **утилітаризму** (від лат. *utilitas* – користь), яку розвинули наприкінці XVIII – у XIX ст. *С. Бентам* і *Дж. С. Міл*. Утилітаризм вимірює будь-який прогрес і цінності їх корисністю («найкраща та дія, що забезпечує найбільше щастя найбільшій кількості людей») та намагається поєднати ідею свободи з практикою соціального забезпечення, що робить його витоком соціального лібералізму.

Розквіт лібералізму в економіці і політиці припадає на XIX – початок XX ст. Це привело до значного суспільного прогресу, але надмірна свобода ринку та соціальний індивідуалізм мали й небажані наслідки – виникнення і прихід до влади фашизму та велику економічну депресію. 30-ті роки XX ст. знаменували кризу ліберальної ідеології, яка мала перебудуватись. Неоліберали того часу намагалися обґрунтувати і здійснити державне регулювання економічного і соціального життя (*Дж. Кейнс, кейнсіанство*). За допомогою податків і соціальних програм такий **соціальний лібералізм** намагається згладити майнову нерівність, створити «*державу загального добробуту*» («*welfare state*»), яка не утискає, а, навпаки, посилює права та свободи громадян. Соціальний лібералізм визнає поряд із принципом свободи принцип рівності (*егалітаризм*), певним чином зближуючись із соціал-демократією. Йому властивий технократичний оптимізм і раціоналізм у регулюванні соціальних процесів. Він зазнав низку поразок в 70-ті роки XX ст. і був посунутий неоконсерватизмом. Але в 90-ті роки знову виходить на перші ролі, поєднуючись із правим соціал-демократизмом у концепції «*третього шляху*» (*Е. Гіденс, Т. Блер*). Із 1947 року існує *Ліберальний інтернаціонал*, який об'єднує 75 партій із 55 країн.

Сучасна філософія лібералізму пов'язана з переосмисленням ідеї справедливості. *Дж. Ролз* («*Теорія справедливості*», 1970) обґрунтовує справедливість розподільчих процедур на ґрунті забезпечення самоцінності кожної особистості та її життя шляхом договору. Виходячи з ідеї нерівної справедливості (або справедливої нерівності), він формулює три принципи справедливості: максимальна рівна свобода, чесна рівність можливостей, надання пріоритету найнедоленішим. Теорія Ролза піддається критиці як із позицій класичного лібералізму, представлених **лібертаріанством** (*Ф. фон Гаєк, Р. Нозік*), так і з ближчих до консерватизму позицій **комунітаризму** (*А. Макінтайр, М. Волзер*), який відстоює пріоритет інтересів спільноти, де індивіди пов'язані спільними цінностями. Сучасний лібералізм відстоює також принцип нейтральності, котрий дає змогу громадянам дотримуватись різних концепцій добра і способів життя, не запроваджуючи ніякої дискримінації (але лише на основі визнання *універса-*

лізму ліберальних цінностей). Натомість комунітаристи відстоюють *релятивізм* ідей справедливості й концепцій добра в різних культурах, підкреслюючи, що ліберальне суспільство не може і не повинне бути нейтральним між конкуруючими концепціями добра та справедливості, а індивідуальна автономія може підтримуватись лише політикою загальноновизнаних суспільних пріоритетів.

Термін **неолібералізм**, яким на початку ХХ ст. позначали соціально-орієнтований лібералізм, наприкінці століття частіше застосовують до протилежної політики лібералізації ринку (приватизація і дерегуляція, лібералізація торгівлі і фінансів, скорочення ролі держави), поєднуючи його з неоконсерватизмом (*тетчеризм*). Неолібералізм пов'язується також із програмами структурної перебудови у багатьох країнах світу, яким сприяли Міжнародний валютний фонд і Світовий банк. Це дало підстави ідеологам антиглобалізаційного руху застосовувати сьогодні цей термін для характеристики економічної ідеології, що стоїть за капіталістичною глобалізацією.

Соціалізм та його напрями

Соціалізм (або **комунізм**) – ідеологія і практика соціальної організації, ґрунтована на колективній або державній власності на засоби виробництва та принципах розподільчої справедливості. Ці терміни застосовуються для позначення: 1) двох фаз нової соціально-економічної формації (соціалізм – перша, комунізм – вища фаза); 2) двох варіантів цієї ідеології, де соціалізм – більш м'який (або непослідовний) варіант комунізму. Соціалістично-комуністичні ідеї з'являються вже в античності; докладно розробляються утопістами ХVI – початку ХІХ ст. Утім, термін «соціалізм» уперше був ужитий лише на початку 1830-их років, а «комунізм» – на початку 1840-их.

Починаючи з 40-их років ХІХ ст. соціалістична ідея взята на озброєння *марксизмом* (К. Маркс і Ф. Енгельс), який перетворив її в ідеологію конкретного класу – пролетаріату («Маніфест Комуністичної партії», 1848). Марксизм вирізняється ґрунтовним теоретичним розробленням цієї ідеї (особливо в галузі політичної економії), що, однак, не позбавило її утопізму. Втім, марксистський соціалізм виявився неоднорідним. Із початку ХХ ст. він поділяється на два напрями – комуністичний (В. Ленін) та соціал-демократичний (Е. Бернштейн, К. Каутський). Пізніше в окремі напрями оформились також *троцькізм*, *маоїзм* та деякі інші національні різновиди комунізму.

Соціалістична ідея включає низку основних загальних положень, які лише модифікуються різними напрями.

1. *Відкидання приватної власності* (у більш м'яких варіантах – обмеження). Її пропонується замінити або колективною, або державною власністю. Це означає заміну стихійного ринку плановим господарством, яке в

ідеалі повинно було б забезпечити небачений розквіт виробничих сил і розподіл матеріальних благ за принципом «від кожного – за спроможностями, кожному – за потребами». У практиці соціалістичних держав під гаслом загальнонародної власності сформувалась фактично найрозвинутіша система державної власності, яка підкорялась численній армії державних чиновників. У такому господарстві держава регулює відносини виробництва, обміну, розподілу і навіть споживання, вдаючись до прямого (безгрошового) продуктообміну та карткового розподілу («військовий комунізм»). Сучасні напрями соціалізму й навіть комунізму схиляються до різних форм багатокладності, але обов'язково з пріоритетом державної власності.

2. *Рівність (егалітаризм)*. Егалітарні ідеї як інваріант соціальної справедливості використовуються різними ідеологіями. Лібералізм трактує їх як рівність прав і можливостей; християнство – як рівність людської гідності при багатоманітності її проявів. Натомість соціалізм віддає перевагу не рівності у множинності, а рівності у тотожності. Це перш за все відкидання ідей рангу та ієрархії у суспільстві, зокрема – класового поділу, який ґрунтується на відносинах власності. Соціалістичним ідеалом є безкласове суспільство. Разом з тим, фактично відкидається ідея індивідуальних прав і свобод. Особистість розглядається як сукупність суспільних відносин, що перетворює рівність у правах на рівність у безправ'ї.

3. *Колективізм* – надання переваги суспільному (суспільним інтересам, цінностям, цілям, завданням) перед індивідуальним. Індивідуалізм дорівнюється егоїзму і розглядається як суспільне зло. Визначальна ідея соціалістичної ідеології як ідеології колективістської – відкидання індивідуальності. Дещо екзотичним, але логічним проявом цього боку соціалістичного світогляду стали ідеї *знищення сім'ї*. Ці ідеї зустрічались у деяких домарксистських теоріях (*Платон, Кампанелла*). Марксизм теоретично відкидає ідею спільності дружин, але обґрунтовує ідею знищення буржуазної сім'ї. На практиці такі форми, як суспільне виховання дітей, спільне проживання кількох сімей (гуртожитки, комунальні квартири), спільне годування (їдальні), привели до прямого, то до опосередкованого нищення сім'ї. Додамо також політичні розколи у сім'ях часів громадянської війни та сталінських репресій.

4. *Знищення релігії*. Соціалізм забороняє релігію, оскільки намагається її замінити, спираючись на ті ж самі механізми людської віри, що й церква. Але не можна соціалізм порівнювати з релігією, оскільки релігія встановлює зв'язок людини з дійсним Абсолютом, соціалізм – із вигаданим; релігія апелює до духовного начала в людині, соціалізм – до матеріального; релігія (зокрема християнство) будується перш за все на любові, соціалізм – на класовій ворожнечі.

Елементи соціалістичної практики були представлені у стародавніх деспотіях Сходу, державах інків та езуїтів у Південній Америці, низці хри-

стіянських ересей. Але найбільш повно ця доктрина реалізувалась у соціалістичних державах ХХ ст. на чолі з СРСР (сьогодні продовжують послідовно дотримуватись цієї системи лише Північна Корея та Куба). Соціалістична ідеологія й практика не завжди збігаються. Але розмови про «деформації» і «відступи» (*сталінізм*) від «чистої ідеї» (*марксизм-ленінізм*) у колишніх соціалістичних країнах та порівняння їх зі «шведським», «австрійським» й іншими західними «соціалізмами» потребують уточнення. Справа в тому, що ці моделі розвитку втілюють на практиці два різних напрями, фактично дві різних доктрини, що сформувались на ґрунті марксизму у ХХ ст. – **комунізм** та **соціал-демократизм**. Ось головні відмінності цих доктрин:

	комунізм	соціал-демократизм
<i>шлях перетворень</i>	соціалістична революція, насильницький шлях	соціальні реформи, мирний шлях
<i>рушійна сила</i>	пролетаріат міста та села	різні прошарки трудящих
<i>форми боротьби</i>	пріоритет політичних форм	пріоритет економічних форм
<i>форма держави</i>	диктатура пролетаріату	парламентська демократія
<i>тип партії</i>	авангардна партія	партія парламентського типу
<i>тип ідеології</i>	монополія на істину, нетерпимість до ревізйонізму	плюралістична та реформістська
<i>економічна політика</i>	монополія державної власності	багатоукладність із міцним державним сектором
<i>соціальна політика</i>	рівні для всіх безкоштовні соціальні гарантії держави	розширення соціальних програм держави

Якщо комуністична (ленінсько-сталінська) модель у переважній більшості соціалістичних країн зазнала краху (що сприяло й трансформації західних компартій у дусі «*єврокомунізму*»), а її подальший розвиток у Китаї пов'язаний із певною лібералізацією цієї системи, то соціал-демократична ідея «держави загального добробуту» активно використовується на Заході як альтернатива ліберально-консервативній моделі влади і відбувається постійне чергування при владі партій, які представляють ці ідеології. З 1951 року існує *Соціалістичний Інтернаціонал*, який об'єднує зараз близько 150 партій із 120 країн ¹ (останній XXII конгрес Соцінтерну відбувся в 2003 р. у Сан-Паулу, Бразилія).

Спроби модернізувати соціалістичні ідеї з огляду на нові історичні обставини привели до формування починаючи з 60-х років ХХ ст. цілого діапазону ідей і теорій **нових лівих**. Їх опорою стали не промисловий пролетаріат, а студентство, жінки, негритянські організації, інші протестні

¹ На правах консультативного членства до організації входять Соціалістична партія України і Соціал-демократична партія України.

прошарки суспільства. Апогеєм руху нових лівих стала «студентська революція» травня 1968 р. у Парижі. Рух нових лівих відрізнявся стихійністю, що сприяло його фрагментації й еклектизму. Проте він помітно вплинув на формування фемінізму, руху «зелених», а також на відродження лівого інтелектуального мислення та пошкваллення інтересу до поглядів К. Маркса.

Анархізм

Анархізм (із грец. *ἀναρχία* – безвладдя) – соціально-політична доктрина, яка закликає до повної відмови від усіх форм державного, правового та інституціонального управління суспільством. Філософію анархізму розробили в ХІХ – на поч. ХХ ст. *У. Годвін, П.-Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, Л. Толстой, П. Кропоткін*. Її головні тези такі:

- головною причиною соціальної несправедливості визнається існування держави та її політико-правових інститутів; держава і право розуміються як повністю відчужені й навіть протилежні громадянському суспільству інститути;
- відкидається будь-яка форма організації суспільства «зверху–донизу» і проголошується негативне ставлення до всіх типів державного устрою; умовою свободи особистості визнається відсутність будь-яких форм влади й державного примусу;
- обґрунтовується ідея самоуправління і самоорганізації виробничих та територіальних громад, як максимум – їх федеративного об'єднання;
- відкидається приватна власність («власність – це злодійство», стверджував *П.-Ж. Прудон*) і пропонуються різні форми колективної власності.

Різні напрями анархізму вдаються до різноманітних форм політичної діяльності – від насильства й терору до пацифізму («толстовство»). Популярним на початку ХХ ст. був *анархо-синдикалізм* (*Ж. Сорель*) – течія в робітничому русі, яка відкидає політичну боротьбу і вважає вищою формою організації робітничого класу не політичні партії, а профспілки (синдикати – фр. *syndicat*, від грец. *σύνδικος* – спільний, діючий разом), які повинні взяти під свій контроль та управління засоби виробництва.

Фашизм і нацизм. Неофашизм

Фашизм (від італ. *fascio* – жмут, зв'язка, об'єднання; лат. *fascēs* – пучок пов'язаних прутиків) – ультраправа політична течія із тоталітарною й ієрархічною структурою, цілком протилежна демократії та лібералізму. Фашистські організації виникли в Італії в 1919 р., і вже в 1922 р. цей рух, очолюваний *Б. Муссоліні*, прийшов до влади. Паралельно в Німеччині сформувався *нацизм* (*націонал-соціалізм*) – Націонал-соціалістична робітничка партія під проводом *А. Гітлера* в 1933 р. прийшла до влади, встановивши

тоталітарний режим і розв'язавши згодом Другу світову війну, в якій Німеччина та її союзники зазнали нищівної поразки. В Іспанії та Португалії фашистські режими зберігалися до середини 70-х років. Історично термін «фашизм» відноситься до відповідної політичної течії Італії, для якої було характерно прагнення корпоративної єдності держави (у дусі солідаризму) і заперечення як класової боротьби, так і демократичної боротьби партії. Німецький нацизм додав до цього вкрай расистську та антисемітську віру у вищість німців-арійців від решти народів і культур (обґрунтовуючи її як біологічно-фізіологічними, так і містично-релігійними доказами), а також впроваджував своєрідну форму державного соціалізму.

Сьогодні *ідеології фашизму і нацизму*, як правило, не розрізняються. Для них *характерний антикомунізм, шовінізм і расизм (боротьба за чистоту «вищої раси»), проповідь «корпоративної нації» й вождізму, нестримна соціальна демагогія, знищення демократичних свобод, культ насильства*. Прагнучи відновлення чистоти нації та її панування, фашизм (нацизм) приймає такі засоби досягнення цієї мети: утвердження авторитарної і антиліберальної держави; тотальний контроль однієї партії над політичними об'єднаннями, засобами масової інформації та суспільством в цілому; державне спрямування праці і споживання на створення самодостатньої економіки; панування харизматичного лідера, що втілює «справжні» інтереси мас і надихає їх.

В останні десятиріччя в деяких європейських країнах з'явився *неофашизм*, тобто нові ультраправі екстремістські течії, які використовують атрибутику, символіку та ідеологію класичного фашизму, хоча й вимушені камуфлювати деякі відверто антигуманні погляди. Боротьба сучасних неонацистів за національну і расову чистоту часто спрямовується проти іммігрантів, переважно з арабських, азіатських та африканських країн.

Ідеологія нових соціальних рухів

Наприкінці ХХ ст. переважно в розвинених західних країнах набули значного поширення різноманітні масові рухи, для яких характерні відмова від традиційних методів політичної організації і боротьби, а також експерименти з новими формами соціальних відносин, культурних цінностей та ідентичностей. Вони мобілізуються навколо питань фемінізму, екології, боротьби за мир і ядерну безпеку, а також антиглобалізму.

Фемінізм (від лат. *femina* – жінка) – *ідейна програма й рух боротьби за рівноправність жінок*. Витоки ідеології емансипації жінки і критики патріархального устрою пов'язані з розпадом станово-феодалного суспільства та кризою традиційних релігійних систем моралі. Ця критика сприяла на першому етапі визнанню за жінками рівних із чоловіками виборчих прав (починаючи з кінця ХІХ ст.). У подальшому йшлося про рівну участь жінок на всіх рівнях політичного і соціального управління й про жіночу

солідарність, спрямовану проти системи чоловічої влади, яка гнобить жінок своїми соціальними, політичними та економічними інституціями. У 1963 р. з'явилась своєрідна біблія сучасного жіночого руху – книга *Бетті Фрідман «Тасмниця жіночності»*, – в якій підкреслювалася важливість повної незалежності жінок від чоловіків, припинення «домашнього рабства», вперше був застосований термін «сексизм» для позначення домінування за статевою ознакою. Фемінізм легко поєднувався з різними традиційними ідеологіями – марксизмом, анархізмом, лібералізмом; а також тісно пов'язується з філософією постмодернізму. Певне послаблення політичної виразності жіночого руху останнім часом пов'язане з кризою єдності жіночої ідентичності й критикою західного фемінізму з боку негритянок, жінок «третього світу» і лесбійських груп.

Екологізм, або «політична екологія», чи «зелена філософія», – ідеологія і політичний рух захисників довкілля, які виникають на межі 60–70-х років ХХ ст. на ґрунті усвідомлення екологічних проблем західного світу. Екологісти критикують сучасну діяльність людини, пов'язану зі знищенням екологічних систем, і прагнуть відтворити гармонію між людиною та природою. «Зелена філософія» відмовляється як від ліберального капіталізму, так і від марксизму-ленінізму, разом називаючи їх «індустріалізмом». Зелений рух розвивається у формі громадських організацій (найвідоміша – «*Greenpeace International*»), виникла в 1971 р., зараз відділення існують у 40 країнах), а також численних партій зелених (перша була створена в Німеччині в 1980 р., в Україні існує з 1990 р.). Після Чорнобильської катастрофи одним з основних пунктів програм партій зелених стала вимога відмови від ядерної енергетики.

Антиглобалізм – ідеологія опору глобалізації, властива різноманітним рухам протесту. Антиглобалізм поєднує рухи, що переймаються питаннями поліпшення умов праці, захисту довкілля, біонебезпеки, прав тварин, соціальної справедливості, розвитку і заборгованості країн «третього світу» та ін. У цілому антиглобалістська ідеологія досить еkleктична, хоча її значним складником є ліворадикальні погляди. Спільною платформою є критика ліберального капіталізму (неолібералізму), який поширює своє політичне, економічне та культурне панування в усьому світі. Вперше ця платформа викладена у своєрідному маніфесті руху – книзі лідера мексиканських лівих повстанців *суперкоманданте Маркоса «Сім деталей світової головоломки. Неолібералізм у вигляді головоломки: марне об'єднання світу, яке поділяє і руйнує країни»* (1997). Основними об'єктами боротьби стають транснаціональні корпорації, такі міжнародні організації, як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд і Світова організація торгівлі, а також великі індустріальні країни, насамперед США. Для координації своїх дій антиглобалісти, не маючи єдиної організаційної структури, активно використовують мережу Інтернет – фактично рух являє собою *відкриту*

мережеву структуру. Наймасовіші виступи антиглобалістів відбуваються, починаючи з 1999 року, під час форумів міжнародних фінансових та економічних організацій (СОТ, МВФ), Світового економічного форуму в Давосі, зустрічей «Великої вісімки» і з'їздів обох Америк. Наприклад, під час ІV самміту Америк в Аргентині в листопаді 2005 р. пройшов паралельний з'їзд антиглобалістів під керівництвом президента Венесуели *Уго Чавеса* – одного з найпалкіших критиків Сполучених Штатів (з його ім'ям, щоправда, пов'язаний «кокаїновий присмак» антиглобалістського руху). На V Всесвітньому соціальному форумі антиглобалістів у Порту-Алегрі (Бразилія) у січні 2005 році зібралось 155 тис. делегатів від майже 7 тис. організацій із 151 країни світу. VI Всесвітній соціальний форум пройшов у січні 2006 р. у Каракасі (Венесуела), а ІV Європейський соціальний форум – у травні 2006 р. в Афінах. Отже, сучасний рух антиглобалізму спрямований не проти глобалізації як такої, а саме проти американської, неоліберальної версії глобалізації, тому деякі ідеологи руху вважають більш точним називати його «*альтерглобалізм*».

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що таке політична ідеологія? Яке значення має поділ сучасних політичних ідеологій на «ліві» і «праві»?
- ⇒ Покажіть основні різновиди й напрями ідеології консерватизму.
- ⇒ Які основні ідеї економічного, політичного та соціального лібералізму?
- ⇒ Чим відрізняється соціал-демократична ідеологія від комуністичної?
- ⇒ Сформулюйте основні тези ідеології анархізму.
- ⇒ У чому полягає небезпека й антигуманність ідеології фашизму?
- ⇒ У якому напрямі еволюціонують класичні політичні ідеології наприкінці ХХ ст.?
- ⇒ У чому особливості ідеологій нових соціальних рухів, зокрема антиглобалізму?

Додаткова література

- Айхлер. В. Етичний реалізм: Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії. – К.: Основні цінності, 2001. – 192 с.
- Дегтярева М. И. Традиция: модель или перспектива? (Жозеф де Местр и Эдмунд Бёрк) // Полис. – 2003. – № 5. – С. 89–97.
- Європейська соціал-демократія. Трансформація у прогресі / Рене Куперус (ред.). – К.: Основні цінності, 2001. – 508 с.
- Кравченко И. И. Либерализм: политика и идеология // Вопросы философии. – 2006. – № 1. – С. 3–14.
- Макаренко В. П. Главные идеологии современности: Для студ. гуманит. вузов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 476 с.
- Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2005. – 216 с.

Павличко С. Д. Фемінізм / В. Агеєва (упоряд. та передмов.). – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 322 с.

Рахшмир П. Ю. Консерватизм и либерализм: метаморфозы консенсуса // Полис. – 2005. – № 5 – С. 60–79.

Ролз Дж. Політичний лібералізм / О. Мокровольський (пер.). – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 382 с.

Рябіка В. Сучасна європейська соціал-демократія: досвід і проблеми // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5.

Современный либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исайя Берлин, Уил Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор / Л. Б. Макеева (пер. с англ.). – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – 248 с.

Черньш А. М. Политические теории мира: история и современность: Курс лекций для вузов. – О.: Астропринт, 2005. – 300 с.

Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук. – К.: Основи, 1995. – 528 с.

ТЕМА 5. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ. ФЕНОМЕН ВЛАДИ

Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно.

Лорд Актон

Легче держать вожжи, чем бразды правления.

Козьма Прутков

Політичне життя суспільства

Політична сфера є порівняно самостійною сферою суспільного буття, що охоплює всі прояви і реалії функціонування політичного життя. *Політичне життя – це частина суспільного життя, пов'язана з конкретно-історичною, свідомою та цілеспрямованою діяльністю людей та утворених ними політичних структур щодо виявлення та реалізації соціально-політичних інтересів та потреб у процесі формування й здійснення політичної влади в суспільстві.* Зміст політичного життя становлять політичні відносини з приводу встановлення влади і процесу володарювання; ставлення до держави й здійснення нею притаманних їй функцій, до системи державних органів та їхньої діяльності; відносини між партіями і громадськими об'єднаннями, між масами й політичними лідерами тощо.

Політичне життя багатогранне і різнобарвне. Його можна класифікувати:

- за сферами політики – внутрішньо- та зовнішньополітичне;
- за суб'єктами політики – соціально-класове, національне, державне, військове, партійне, громадсько-політичне тощо;
- за видами та формами діяльності – парламентське, адміністративне, страйкове, мітингове;
- за формами організації – організоване, слабоорганізоване, стихійне;
- за рівнем – на рівні місцевого управління або самоуправління, на державному рівні, на міжнародному рівні.

Поняття політики та її функції

Політика є особливим видом діяльності людей, пов'язаним з організацією всього процесу соціального життя. *М. Вебер* говорив, що поняття політики має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності щодо самостійного керівництва. Це така сфера, яка вирізняється перш за все **публічним характером**. За визначенням французького політолога

Ж. Фр'онда, публічне – це те, що є в суспільстві організованим, структурним, безособовим, представницьким; інакше кажучи – відчуженим від приватного, особистого життя. Це своєрідна «сцена», на якій люди грають відповідні соціально-політичні «ролі». Приватне – це персональне, особисте, безпосередньо людське. У сфері публічних (політичних) відносин люди виступають у ролях громадян, депутатів, членів партій, президентів; у приватній сфері людина залишається передусім сама собою.

Публічні відносини відзначаються ієрархічним характером, тобто характером панування – підкорення, вони є **владними**. Політика здійснюється з приводу і для досягнення влади. Н. Мак'явеллі визначав політику як «сукупність засобів, які необхідні для того, щоб прийти до влади, утримувати її та корисно її використовувати». За М. Вебером, «політика, судячи з усього, означає прагнення до участі у владі або до здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то в середині держави між групами людей або окремими людьми. Хто займається політикою, той прагне влади: або до влади як засобу, підпорядкованому іншим цілям, ідеальним чи егоїстичним, або до влади заради неї самої, щоб насолоджуватись почуттям престижу, яке вона дає». Треба весь час пам'ятати, що політична діяльність не зводиться до здійснення влади. Вона може бути також діяльністю, спрямованою на здобуття влади, або боротьбою проти влади. Американський політолог Д. Ронг додає, що політика включає як боротьбу за владу, так і боротьбу за її обмеження, опір їй, втечу від влади.

Таким чином, політика – це діяльність із керівництва та управління суспільством на основі публічної влади. Розрізняється *консенсусне* («мистецтво жити разом» – Платон) і *конфліктологічне* (знаряддя панування одного класу над іншими – Ленін) розуміння політики. Виходячи переважно з консенсусного розуміння (адже конфліктологічне налаштовує, скоріше, не на управління суспільством, а на його руйнування), у політології виокремлюють такі основні **функції політики**:

- керівництво та управління суспільними процесами;
- задоволення владно значущих інтересів усіх груп і верств суспільства;
- раціоналізація конфліктів і суперечностей, спрямування їх у русло цивілізованого діалогу громадян і держави;
- примус в інтересах окремих верств населення або всього суспільства в цілому;
- інтеграція різних верств населення за рахунок підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства;
- соціалізація особистості (включення її в складний світ суспільних відносин);
- забезпечення послідовності та інноваційності соціального розвитку як суспільства загалом, так і самої людини.

Багатоманітність функцій політики засвідчує її всеосяжний характер, неперервність впливу на суспільство й неперехідність значення для врегулювання суспільних відносин. Можна виділити такі **властивості політики**: *універсальність* (здатність впливати практично на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства); *інклюзивність* (здатність необмежено проникати в усі сфери суспільного життя); *атрибутивність* (здатність поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами).

Отже, *політику ми можемо визначити як публічну діяльність, яка має відношення до панування, керівництва та управління суспільством. Панування – це відносини підкорення та залежності між людьми і соціальними групами. Керування – це управління окремими людьми і людськими колективами, визначення напряму, мети, програми їх діяльності. Управління – це діяльність з організації роботи складних соціальних об'єктів. У понятті панування підкреслюється соціальний аспект влади, керування – власне політичний, управління – технічний.*

Слід зазначити, що існує й дуже широке тлумачення поняття «політика», яке відносить його до мистецтва управління в будь-якому людському колективі, або до будь-якого «розрізнення друзів і ворогів» (*К. Шмітт*). За словами *Т. Парсонса*, «феномен є політичним настільки, наскільки він зачіпає організацію і мобілізацію ресурсів, які необхідні для досягнення мети конкретного колективу чи спільності». Таке розуміння пов'язане із загальносоціальним характером феномена влади.

Поняття соціальної влади

Існує багато різних визначень **соціальної влади**, наприклад:

«Коли ми говоримо про владу, ми маємо на увазі контроль, який здійснюється людиною над свідомістю і діями інших людей» (*Г. Моргентхау*).

«Влада – це інституційне право впливати на дії інших незалежно від їх настанов відносно такого впливу» (*Т. Парсонс*).

«Влада означає будь-яку можливість проводити в середині даних соціальних відносин власну волю навіть усупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість основана» (*М. Вебер*).

«Власть есть сила воли... Властвовать значит как бы налагать свою волю на волю других; однако с тем, чтобы это наложение *добровольно принималось* теми, кто подчиняется» (*І. Льїн*).

Загальним визначенням є те, що **влада** – це *вольові відносини між людьми, які характеризуються поняттями залежності, примусу, контролю*. Влада передбачає примус до якихось дій, підпорядкування і впорядкування волі людей, а також установлення права на такий примус, легітимність, тобто визнання або підтвердження законності чийось прав, повноважень, загальних, неprivатних рішень, згоду громадян із правом одних

справляти визначальний вплив на інших. Владні відносини пронизують практично всі сфери життя суспільства. Відповідно розрізняються різні види суспільної влади: політична, економічна, соціальна, духовно-інформаційна, сімейна тощо. Центральне місце серед інших владних відносин посідає саме політична влада.

Поняття, функції та ознаки політичної влади

Політична влада – це *реальна здатність одних людей проводити свою волю стосовно інших за допомогою публічно-правових норм й інституцій*. Особливостями політичної влади є: *верховенство* (відносно інших видів суспільної влади); *публічність* (суспільний, безособовий і відкритий характер); *моноцентричність* (єдиний центр прийняття рішень); *легальність* (здійснення на підставі правових норм); *різноманітність ресурсів* (примус, економічні, соціальні, духовно-інформаційні засоби); *кумулятивний характер* (політична влада відкриває доступ до економічної, соціальної, духовно-інформаційної).

Політична влада відрізняється від інших видів соціальної влади своїми **функціями**:

- соціально-політичне цілеспрямування;
- владно-політична інтеграція суспільства;
- регулювання режиму соціально-політичної діяльності;
- забезпечення цілісного управлінського впливу на суспільні процеси.

Таким чином, *публічна політична влада – це право і можливість розпоряджатися людьми й матеріальними цінностями заради задоволення суспільних інтересів і потреб*. Отже, влада може розглядатися з трьох сторін: її прав, її можливостей та її мети.

1. **Влада за правом** здійснює контроль і примус, якщо вона є **легітимною** (з лат. *legitimus* – законний). *Легітимність влади ґрунтується на визнанні або підтвердженні законності певного права або повноваження здійснювати владу*. Легітимізація може здійснюватися шляхом відповідних процедур, але не зводиться до формальної відповідності букві закону (юридичний позитивізм). Головним є прийняття народом певної системи норм і цінностей, умов і правил «гри», визнання сили загальності й обов'язковості за настановами чиеїсь волі. Легітимність надає владі *авторитету*, який примушує підкорятись їй незалежно від застосування або незастосування сили, тобто є *ненасильницьким впливом влади*. Важливо при цьому, чи базується цей авторитет на сліпому підкоренні, чи на усвідомленні справедливості влади. Легітимність влади означає її прийняття основною частиною суспільства.

За *М. Вебером*, існує **три шляхи набуття владою легітимності**, або виправдання її авторитету:

1) **традиційний** – панування на підставі традицій та звичаїв, які освячені часом;

2) **харизматичний** – панування на основі позабуденного особистого дару – *харизми* (грец. *χάρισμα* – милість, божий дар), який тягне за собою повну особисту відданість і довіру;

3) **раціонально-легальний** – панування на підставі виконання та дотримання встановлених правил, які вважаються законними, доцільними, раціональними, а тому й обов'язковими.

До Веберової класифікації можна додати **ідеологічний** шлях набуття легітимності. *Ідеологічна легітимність* – це виправдання влади за допомогою ідеології, що вноситься в масову свідомість. Ідеологічна легітимність може бути класовою (побудованою на визнанні пріоритету певного стану, класу) або етнічною. *Етнічна легітимність* проявляється у формуванні владних структур, політичної еліти за національною ознакою.

Протилежністю легітимної влади є влада **узурпована** (від лат. *usurpatio*), тобто захоплена, отримана незаконно. Втім, часто-густо межа між легітимною та узурпованою владою є рухливою, й одна може перетворюватись в іншу.

2. **Можливості** влади зумовлені її ресурсним потенціалом. Потенціал влади – це сукупність усіх її ресурсів. За характером ресурси поділяються на: утилітарні (матеріальні й соціальні блага – фінанси, товари, послуги, пільги та привілеї); примусові (заходи адміністративного і кримінального впливу, силові структури); нормативні (правові та політичні норми). Відповідно до основних сфер життєдіяльності суспільства виокремлюються економічні, соціальні й духовно-інформаційні ресурси влади.

Для реалізації своїх завдань влада має спиратись на **силу**, тобто можливість у разі потреби примусово досягти бажаного результату. Легітимність влади завжди підкріплюється авторитетом її сили, інакше найлегітимніша влада стає пустим місцем. Сила влади – це не тільки можливість примусу, але й можливість оплати, тобто наявність необхідних фінансових та матеріальних ресурсів. Підкорення людей ненасильницькому авторитету зумовлено первісними мотивами страху і надії – страху перед помстою магічних сил або володаря та надії на потойбічну або поцейбічну винагороду чи задоволення певних інтересів. Але використання владою фізичної сили має бути обмеженим виключно випадками крайньої необхідності й загальними інтересами і не перетворюватись в **насильство**, тобто безконтрольне та безпідставне (або у власних інтересах) застосування силових інструментів. З точки зору *І. Львіна*, застосування сили державною владою може бути зведено до мінімуму, а ефективність її має бути найвищою, якщо дотримуватись таких аксіом:

1) державна влада не може належати нікому без правового повноваження;

2) державна влада у межах кожного політичного союзу має бути єдиною;

3) державна влада завжди має здійснюватись кращими людьми, які б відповідали етичному та політичному цензові;

4) політична програма може містити тільки такі заходи, які переслідують загальний інтерес;

5) програма влади може включати тільки такі заходи та реформи, які можуть бути здійснені;

6) державна влада повинна дотримуватись соціальної справедливості, яка не зводиться до формальної рівності громадян, а має враховувати також їх неоднаковість.

3. В аксіомах І. П'яна мова йде не тільки про легітимність влади, але й про її **спрямованість, мету**. Влада є *об'єктом політичної діяльності*, але вона може використовуватись у загальних інтересах, а може (і часто-густо відбувається саме це) – у власних інтересах тих, хто її має; нарешті, для декого вона має цінність як така, безвідносно до благ або привілеїв, що з нею пов'язані. Виправданість влади її справедливістю та відповідальністю перед інтересами всього суспільства є третьою докорінною засадою її авторитету. Влада нелегітимна є свавіллям, влада безсила є нісенітницею, влада несправедлива й корумпована є зграєю розбійників.

Співвідношення політичної та державної влади

Виключним правом легітимного застосування фізичної сили користується лише **державна влада** – *форма суспільної (політичної) влади, яка спирається на спеціальний апарат примусу і має монополне право видавати закони й інші розпорядження, обов'язкові для всього населення*.

Поряд із визначенням державної влади як особливої форми політичної влади, тобто як більш вузького поняття відносно більш загального, існує намагання протиставити ці поняття. Воно зустрічається здебільшого в політичній агітації та заявах політиків, які проголошують намір займатись виключно державним управлінням, а не політичною діяльністю. Безумовно, *державне управління є формою політичної діяльності, але особливою формою, в якій власне політична боротьба за владу нарешті посідає своє дійсне – підпорядковане цілям використання цієї влади – місце*. Втім, на практиці державна влада часто використовується у вузьких політичних цілях, тобто владних інтересах окремих груп, партій, осіб, і тоді *боротьба за її утримання знову стає важливішою, аніж її використання за призначенням*.

Усвідомленню справжньої суті державної влади може допомогти її протиставлення *недержавній політичній владі* (йдеться переважно про владу політичних партій). С. Рябов виділяє такі відмінні характеристики державної та недержавної політичної влади:

Влада державна	Влада політична (партійна)
Усезагальність	Корпоративна частковість
Обов'язковість настанов, аж до примушування	Морально-ідеологічна імперативність, влада впливу
Суверенність	Регламентованість конституцією й законами
Територіально організована	Можливість регіонального або міжнародного поширення впливу
Межа повноважень – державний кордон і громадянське суспільство	Межа повноважень – сфера впливу іншої партії, політичної сили
Альтернатива – безвладдя	Альтернатива – влада іншої ідеї, опозиція
Законовідповідність	Суб'єктивна доцільність
Мета – суспільні справи	Мета – перемога «наших»

Суб'єкти та об'єкти політики і влади

У системі політичних відносин розрізняються суб'єкти та об'єкти. **Суб'єкти (актори¹) політики** – це *всі учасники політичних відносин* (окремі громадяни, соціальні групи, громадсько-політичні організації, держави, коаліції держав тощо). Об'єктом політики, як уже зазначалось, є політична влада. Важливо при цьому розрізнити **первинні і вторинні** суб'єкти політики. Первинні, або *соціальні*, суб'єкти політики – це індивіди й різноманітні соціальні спільності (соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні). Вторинні, або *інституціональні*, суб'єкти – це політичні інститути, які виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей (держави, політичні партії тощо). До вторинних належать також *функціональні* суб'єкти – суспільні інститути, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть лише ситуативну участь у політиці (церква, громадські організації, засоби масової інформації тощо).

Суб'єкти політики можуть бути як **активними**, так і **пасивними**. Активні суб'єкти політики, тобто ті *актори, які реально здійснюють регулювання політичних відносин, яким тією чи іншою мірою належить політична влада*, називаються **суб'єктами влади**. Це перш за все держава та її органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії та громадсько-політичні організації, окремі політичні діячі або групи політиків, певною мірою – у демократичних режимах – увесь народ. Натомість пасивні суб'єкти політики – пересічні громадяни, соціальні й етнічні групи або народ загалом, а також інші *актори, які не мають на даний час доступу до*

¹ В англійській політичній мові слово «суб'єкт» (subject) позначає підданих, а у визначеному нами смислі використовується термін «актор» (лат. actor – діяч).

влади, є **об'єктами влади**. Власне, народ завжди, навіть у найрозвинутіших демократіях, є об'єктом влади, – адже влада й виникає для того, щоб керувати суспільством. Відмінності між державами полягають у тому, наскільки народ та окремі його частини є одночасно і суб'єктами влади.

У цьому контексті можна навести класифікацію політичних акторів *Г. Алмонда* з точки зору усвідомлення ними своєї участі в політиці. Він розрізняє, зокрема: *партисипантів*, які відрізняються цілком усвідомленою участю, утвердженням своїх осмислених інтересів і цінностей; *підданих*, для яких характерна напівсвідома участь, тобто розуміння смислу ролей при безумовному підкоренні їм як чомусь незаперечному; і *паройкіальних*, тобто повністю несвідомих, стихійних учасників політики.

Політика і мораль

У сучасній практиці все більш актуальним стає питання про співвідношення моралі й політики. Політика розцінюється багатьма людьми як «брудна справа», та на це дійсно є підстави. Давно минули ті часи, коли політика поєднувалась з етикою і вважалась засобом виховання добродетностей (*Арістотель*) або розглядалась як наука про справедливість та несправедливість (*Гоббс*). Із часів *Мак'явеллі* аморальність у політиці розглядається не як особистий недолік, а як професійна риса.

М. Вебер підходив до цього питання, розрізняючи «*етику переконання*» й «*етику відповідальності*». Етика переконання є діянням на підставі певних принципів, отже, за наслідки цих діянь відповідає той, хто встановив ці принципи (наприклад, Бог). Етика відповідальності є діянням заради певних цілей та інтересів, де визначальним є вже не дотримання абстрактних принципів, а розуміння відповідальності за власні діяння, відповідність мети і засобів. Отже, *політична мораль* – в її відповідальності. *Аморальною* є безвідповідальна політика, хибне співвідношення мети й засобів.

Навпаки, російська релігійна філософія намагалась відновити поєднання політики та етики, підкорити політичну діяльність моральним принципам. *Вол. Соловійов* писав: «Здравая политика есть лишь искусство наилучшим образом осуществлять нравственные цели в делах народных и международных. Область вопросов политических есть лишь новая, более широкая и сложная сфера для применения тех самых идеальных начал, которыми должна управляться личная деятельность каждого». Очевидно, він правий у тому, що людина, яка діє в політиці, залишається моральною істотою, тобто або виходить, або не виходить із вимог моралі. Але якщо відділення політики від моралі – «хибний та шкідливий забобон», то треба визнати, що цей забобон є досить стійким, так що «всё политическое существование человечества – наследственная болезнь». Головною проблемою *моральної філософії політики* є примирення ідеалу з дійсністю.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Покажіть різноманітність політичного життя суспільства.
- ⇒ У чому специфіка політики як публічної сфери життєдіяльності?
- ⇒ Визначте сутність соціальної влади і влади політичної.
- ⇒ Які функції в суспільстві виконує політична влада?
- ⇒ Що таке легітимність влади? Проаналізуйте різні основи легітимності політичної влади.
- ⇒ Визначте логічне співвідношення понять «політична влада» і «державна влада».
- ⇒ Сформулюйте основні підходи до класифікації суб'єктів політики та влади.
- ⇒ Що являє собою політична мораль і чи є можливою моральна політика?

Додаткова література

Воронов І. О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. – К.: Генеза, 2005. – 288 с.

Демидов А. И. Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики // Полис. – 2002. – № 3.

Ерохов И. А. О возможности политической морали // Полис. – 2002. – № 4.

Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Полис. – 2001. – № 2.

Капустин Б. Г. К понятию политического насилия // Полис. – 2003. – № 6. – С. 6–26.

Пролесев С. В. Метафізика влади. – К.: Наук. думка, 2005. – 324 с.

Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності: Монографія. – К., 1996. – 117 с.

Халипов В. Ф. Кратология – наука о власти: Концепция. – М.: Экономика, 2002. – 367 с.

Чиркин В. Е. Публичная власть. – М.: Юристъ, 2005. – 174 с.

ТЕМА 6. ПОЛІТИКА ТА ЕКОНОМІКА. ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНА СФЕРА СУСПІЛЬСТВА

*Кто станет отрицать, что мир, где
богатые имеют власть, лучше, чем
мир, где богатые лишь власть имущие?*
Ф. Хайек

Співвідношення політики та економіки

Економіка і політика є двома підсистемами єдиної суспільної системи. За загальним законом системності вони є взаємопов'язаними й у той же час відносно самостійними. Вони *відносно самостійні* остільки, оскільки підкоряються своїм особливим законам розвитку. В той же час вони *взаємопов'язані*, оскільки є предметом інтересів одних і тих самих людей та соціальних груп – реалізація цих інтересів (перш за все матеріальних) відбувається через відповідну форму взаємодії, розподілу й перерозподілу економічної і політичної влади. Взаємозумовленість політики й економіки на рівні систем є предметом соціології. Для політології важливі перш за все взаємостосунки суб'єктів політичної та економічної влади, а також суб'єктів політичної влади між собою з приводу економіки.

Економічна і політична влада розрізняються за сферою своєї дії та за механізмом здійснення. **Політична влада** означає підкорення й примушування людей до виконання певних законів, приписів, норм суспільного і державного життя за допомогою політичного (державного) авторитету та сили. **Економічна влада** є регулюванням взаємостосунків між людьми з приводу виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ, в основі якого – власність на засоби виробництва. **Суб'єктами економічної влади** є власники, тобто окремі особи, або трудові колективи, групи співвласників, а також держава та інші політичні або громадські організації. Взаємозв'язок і самостійність економіки й політики проявляється вже в тому, що суб'єкти економічної й політичної влади можуть як збігатися, так і існувати окремо.

Економіка є найважливішим об'єктом політичної діяльності. З одного боку, як *основа політичної влади*, в розумінні її економічної могутності (це стосується будь-якої держави, незалежно від характеру втручання держави в економіку). З другого – як *основа авторитету політичної влади* в розумінні успішної економічної політики. Таким чином, економічна політика є одним із головних напрямів діяльності держави й одночасно одним із головних предметів у програмах політичних партій.

Утім, політична влада завжди була *засобом економічного збагачення* – держав, суспільних груп або окремих осіб. *Використання політичної*

влади в особистих або групових матеріальних інтересах називається **корупцією** (з лат. – *corruptio* – підкуп). Це не тільки хабарництво державних службовців і політиків, вона може виявлятися також у проведенні економічної політики у власних інтересах, використанні державних ресурсів у особистих цілях, прямому грабунку державних коштів або цінностей.

У сучасному світі розрізняють декілька моделей корумпованих держав – залежно від місця та ролі корупції, її оцінок з боку суспільства. Так, для **азіатської моделі** корупція є звичайним і суспільно прийнятним культурним та економічним явищем й забезпечує фактично законний і єдиний прибуток чиновників. **Африканська модель** характерна тим, що влада розподіляється між економічними та трайбалістськими (племінними) кланами, які за її допомогою забезпечують своє існування, при цьому демократія відсутня або формальна, економіка примітивізується, встановлюється режим клетократії. **Латиноамериканська модель** рухлива – спочатку тіньові і криміналізовані сектори економіки досягають могутності, зіставляваної з могутністю держави, мафія стає державою в державі; зрештою, уряд помічає це і розпочинає активну боротьбу, що провокує жорстке протистояння, політичну нестабільність, можливість установа диктатури або перехід до африканської моделі.

Щодо України, то за рейтингом організації «Transparency International» у 2006 році вона поділила 99-у сходинку (разом із Грузією, Монголією, Мозамбіком та ін.) із 163 країн, що досліджувались на предмет корумпованості, отримавши 2,8 балів за 10-бальною шкалою (у 2005 році було 2,6 балів і 107-ме місце; Росія опинилась 121-ю з оцінкою 2,5 балів; найнижчі показники – у таких країн, як Гаїті, М'янма, Ірак, Гвінея, Конго, Бангладеш, Чад; найкращі – у країн Скандинавії, Нової Зеландії, Австралії, Швейцарії).

У 2003 р. була прийнята *Конвенція ООН проти корупції*, в якій зазначається, що корупція перетворилась на транснаціональне явище, що зумовлює необхідність міжнародного співробітництва у боротьбі з нею. Важливу роль у цьому відіграє створена в 1989 за рішенням самміту Великої сімки в Парижі *Міжнародна організація з боротьби проти відмивання коштів (FATF)*. У вересні 2001 року Україна була внесена до «чорного списку» як країна, що недостатньо сприяє боротьбі з відмиванням коштів; а в кінці 2002 – на початку 2003 року FATF навіть рекомендувала своїм 29 державам-учасникам запровадити відповідні санкції проти нашої держави. Прогрес перш за все в законодавчому забезпеченні боротьби з корупцією дав підстави для виключення України з «чорного списку» FATF у лютому 2004 і припинення активного моніторингу України з боку FATF на початку 2006 р.

Ринкова та адміністративна моделі економічної політики

Характер економічної політики залежить від **типу взаємозв'язку політики й економіки**. Принципова відмінність тут – збігаються або не збігаються суб'єкти політичної та економічної влади. В одному випадку держава є не тільки головним знаряддям політичної влади, але й головним, якщо не єдиним власником. В іншому – держава може виступати лише як один із власників, у той час як значна – і, як правило, більша – частка економічної влади розподілена між приватними або асоційованими власника-

ми. В першому випадку держава здійснює *безпосереднє управління економікою*, в другому – проводить *політику економічного регулювання*. В першому випадку формується адміністративно-командне господарство, в другому – ринкова економіка.

В *адміністративному господарстві* політика панує над економікою, влада – над власністю. Господарське управління підкоряється не економічним законам, а політичним та ідеологічним пріоритетам. Характерними рисами цієї системи є планування економіки, особиста залежність працівника від держави, дефіцитність споживчого ринку, затратність виробництва, гальмування науково-технічного прогресу, соціальне споживацтво.

Ринкове, або капіталістичне, виробництво базується на накопиченні, прагненні до прибутку шляхом раціоналізації підприємництва і праці. Механізм переходу від традиційного господарства до капіталістичного, тобто від статичного до саморухливого, трактується різноманітно: за *К. Марксом* – це жорстоке первісне накопичення; за *М. Вебером* – наслідок дії особливої протестантської етики, тобто світської аскези; деякі вчені ставлять зростання продуктивності у залежність від певної політико-правової системи. Безумовно, що процеси формування ринкової капіталістичної економіки, громадянського суспільства, яке базується на особистій свободі громадян, і демократичної політико-правової системи були взаємопов'язаними й взаємообумовленими.

У ринковій системі економічна влада намагається взяти під свій контроль політичну владу. Американський політолог *Ч. Мерріам* писав: «Економічна влада неминуче намагається перерости в політичну владу. Ті, хто контролює власність, обов'язково будуть прагнути перетворити свої долари на голоси виборців, свою власність – на політичну владу». Але відносна самостійність політичної сфери накладає обмеження на пряму владу «мішка з грошима», а саме – вимагає більш-менш сумлінного виконання соціально значимих функцій держави, отже, врахування інтересів й інших прошарків суспільства.

У процесі демократизації суспільства відбувається ускладнення стосунків між власниками і політиками – розвивається *політичний бізнес*, тобто реалізація економічних інтересів політичними засобами. Політичний бізнес – це створення підприємницьких організацій, взаємозв'язок бізнесу з політичними партіями, регламентація фінансування виборчих кампаній, правове регулювання лобістської діяльності.

Основні механізми і функції державного регулювання в ринковій економіці

Ринок та держава – центральна пара західної політичної філософії. Ще в XVII ст. визначились основні напрями у розв'язанні питання про їх співвідношення – консервативно-етатистський і ліберальний. Так, *Т. Гоббс*

віддавав провідну роль державі, *Дж. Локк* – ринковому регулюванню. Межі втручання держави в ринкову економіку змінювались протягом часу, і зараз не є статичними. Втім, головним залишається принцип, визначений творцем німецького економічного дива *Л. Ерхардом*: «Держава повинна втручатись у життя ринку тільки тією мірою, якою це потрібно для підтримки роботи механізму конкуренції або для контролю тих ринків, на яких умови цілком вільної конкуренції нездійсненні». Виходячи з цього, можна визначити основні механізми, функції та об'єкти державного регулювання.

Основні механізми економічної політики держави в ринковому суспільстві:

- фінансова політика (емісія, бюджет, кредит, облікова ставка);
- податкова політика;
- митна політика;
- антимонопольна політика;
- політика націоналізації і приватизації;
- зовнішньоекономічна політика;
- соціальна політика.

Функції держави в ринковій економіці:

- створення правової основи ринкового господарства;
- забезпечення макроекономічної збалансованості (зменшення циклічних коливань за допомогою позикового процента);
- вплив на розподіл ресурсів і умови виробництва з метою підвищення ефективності (зокрема за допомогою податків);
- перерозподіл прибутків із метою забезпечення соціальної справедливості (прогресивні податки, соціальні гарантії).

Об'єкти державного регулювання:

- обсяг виробництва;
- зайнятість;
- рівень цін;
- зовнішній баланс.

Економічна політика держави завжди має на меті не тільки власне соціально-економічний розвиток країни, але й певний політичний результат. Виявлено, наприклад, що серед трьох найважливіших економічних показників, які безпосередньо зачіпають населення, – безробіття, інфляція, зростання прибутків – саме безробіття має найбільший вплив на електорат.

Особливою проблемою для багатьох держав є існування так званої **тіньової економіки**, тобто *господарської діяльності, яка відбувається поза межами державного контролю та регулювання*. Вона може носити різний характер – або отримання надприбутків від *протизаконних видів діяльності* (наркобізнес, проституція, гральний бізнес, торгівля зброєю тощо), або *приховування звичайних економічних операцій* із метою уникнення податків. Утім, великі масштаби тіньової економіки відображають неефекти-

вність економічної політики держави, а також її неспроможність у боротьбі проти мафії та організованої злочинності й безпосередньо пов'язані з рівнем корупції у державі. З 60-х до кінця 80-х років тіньовий сектор економіки СРСР збільшився в 30 разів і сягнув понад 20 % національного доходу. Сьогодні частка тіньової економіки в Україні сягає 50 %.

Соціальна сфера суспільства та її співвідношення з політикою

Людське суспільство завжди було і є розшарованим, розділеним на групи, які розрізняють за ознаками фаху й професії, освіти, відношення до власності, за обставинами життя, походженням, етнічною чи расовою приналежністю тощо. Спільність умов життя людей, схожість виконуваних ними функцій тягне за собою подібність інших ознак – способу мислення, сприйняття світу й ставлення до оточення, вартісних домінант, інтересів тощо. Розмаїта сукупність людських особистостей поділяється на певні спільноти – класи, стани, верстви, нації, касты тощо. Це **соціальні групи**, тобто цілісні соціальні утворення, що виникають об'єктивно і характеризуються сталими зв'язками людей, спільністю їхніх інтересів та властивостей, схожістю ставлення до інших соціальних угруповань, способу життя, тенденцій та перспектив розвитку, ідеалів, які сповідуються.

Зв'язок між соціальними та політичними відносинами виявляється через категорію «інтерес». **Соціальний інтерес** є вираженням певних потреб соціальних груп, задоволення яких необхідно або якнайменше, корисно для існування та добробуту групи. Існують соціальні інтереси первинні й вторинні, вигадані й об'єктивні.

Політично важливими є інтереси таких соціальних груп:

- 1) інтереси *суспільних класів*, що випливають із їх місця у суспільному процесі виробництва та відносин власності;
- 2) інтереси *соціальних прошарків*, які пов'язані з розмаїттям образу життя, прибутків, видів праці тощо;
- 3) інтереси *соціальних станів*, що мають різне походження та юридичні права;
- 4) інтереси *національних і етнічних груп*;
- 5) інтереси *регіональних спільнот*;
- 6) інтереси *демографічних груп* (молоді, жінок, пенсіонерів тощо);
- 7) інтереси *релігійних груп*.

За всіма цими груповими інтересами держава, безперечно, не повинна забувати існування інтересів окремих особистостей. Утім, держава ніколи не може задовольнити всі інтереси всіх людей. Утопією є також думка про можливість реалізації в повному обсязі інтересів будь-якої окремої соціальної групи, а намагання їх все ж таки реалізувати призводить до суспільної катастрофи, оскільки інші соціальні групи за таких умов вза-

галі втрачають право на існування. *Соціальна справедливість* передбачає гармонійне поєднання різних соціальних інтересів у даному суспільстві.

Для сучасних держав одним з головних напрямків діяльності виступає **соціальна політика**, з результатами якої пов'язується підвищення (або, навпаки, падіння) рівня добробуту населення. Соціальна політика спрямована на задоволення багатоманітних інтересів і потреб громадян у сфері праці, освіти, культури, охорони здоров'я, забезпеченні житлом, відпочинку тощо. *Головною метою* соціальної політики є інтеграція інтересів соціальних спільностей людей, розв'язання соціальних суперечностей заради забезпечення єдності, цілісності суспільства. *Головною її проблемою* є забезпечення соціальної справедливості, тобто міри досягнення в суспільстві соціальної рівності й свободи. Успіхи або провали соціальної політики влади (не обов'язково реальні – все частіше їх образ формується в суспільній свідомості відповідною пропагандою) є найважливішими чинниками, які впливають на настрої та політичні уподобання пересічних громадян, їх довіру або недовіру до політиків.

У цьому зв'язку слід відзначити, що соціальні системи мають певний поріг величин, які не можна переходити, щоб не зруйнувати систему в цілому. Це величини економічного і соціального характеру. Серед останніх виділяють дві цифри: рівень довіри до першої особи (не можна опускатися нижче від 25 %, інакше втрачається легітимність влади) і кількість людей, які вимагають кардинальної зміни соціального устрою (не можна перевищувати поріг у 40 %).

Поняття громадянського суспільства

Сучасні політичні системи ґрунтуються на розвиненому громадянському суспільстві. **Громадянське суспільство** – це *сукупність міжособистісних стосунків, родинних, громадських, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза межами безпосереднього впливу держави*. Інакше кажучи, громадянське суспільство збігається зі сферою приватного, особистого життя людей та охоплює суспільні відносини, які стосуються індивіда та міжіндивідуальних стосунків, як взаємних, так і асоціативних (внутрішнє духовне життя, сфера безпосереднього міжособистісного спілкування, сфера особистого й родинного попиту, майнові стосунки). Політичне, публічне начало розповсюджується і на приватну сферу, але тут людина має **свободу вибору**, громадянське суспільство характеризується, з одного боку, наявністю реальних суверенних індивідуальних суб'єктів політичного життя і громадянської самостійності. З другого для нього характерна чітка розгалуженість соціальних зв'язків та інтересів, динамічна структуризація соціального життя, чітке усвідомлення соціально-політичних інтересів, що пов'язане з існуванням корпорацій.

За *Гегелем*, громадянське суспільство характеризується такими ознаками:

- опосередкуванням задоволення потреб окремого громадянина через взаємопов'язану *систему розподілу праці*;
- дієвістю *свободи* і захистом власності за допомогою *правосуддя*;
- захистом особливих інтересів за допомогою *поліції* та *корпорацій*.

Корпорації, які розуміються в соціології як професійні групи (*Е. Дюркгейм*), є проміжною формою організації громадянського суспільства, «другою родиною» (*Гегель*). Вони є результатом глибокого розподілу праці, яке примушує також кожного вільного індивіда задовольняти свої інтереси як особливі за допомогою досягнення загальної мети.

Сьогодні такими «корпораціями» виступають перш за все різноманітні громадські об'єднання, що не є ані державою, ані родиною. Це дає підстави визначати громадянське суспільство як сукупність добровільних об'єднань, фірм та інших колективних організацій. Утім, таке суто інституціональне визначення здається завузьким, хоча, безперечно, розгалуженість мережі недержавних організацій є важливою ознакою розвитку громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є сферою позадержавного життя людей, яка натомість потребує існування держави, спирається на неї й контролює її. Альтернативність ознак та цінностей держави і громадянського суспільства, за *С. Рябовим* (див. таблицю), відображає як їх протилежність, так і взаємозалежність. Розвиток громадянського суспільства як особливої форми соціальних відносин, пов'язаної з ринковою економікою, привів протягом Нового та Новітнього часів до формування сучасної західної цивілізації, зокрема ліберально-демократичних політичних систем.

Громадянське суспільство	Політичне суспільство (держава)
природні права	встановлені закони
економіка	політика, держава
приватне життя	публічне життя
сфера свободи волі	сфера обов'язку

Сучасна теорія громадянського суспільства розробляється, зокрема, німецьким філософом *Ю. Габермасом*, який убаचा його нормативне ядро у формуванні сфери громадської відкритості. Громадянське суспільство передбачає публіку, яка дебатує, дискутує, критикує уряд і домагається того, щоб її думка була врахована при виробленні державної політики. Його основою стає відособлення економічної діяльності як сфери приватного інтересу, котрій протистоїть сфера публічного державного життя. «Публіка» (суспільство) як адресат владних наказів та розпоряджень поступово починає усвідомлювати себе супротивником держави, стає «публікою вже

зародженої *громадянської відкритості*». Сучасна демократія передбачає створення великої кількості «публічних сфер», які дозволяють громадянам через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях та великій території, що буде гарантувати забезпечення їх громадянських прав.

Інший німецький учений *Х. Мюнклер* наголошує, що приналежність до громадянського суспільства визначається в першу чергу не юридичним статусом громадянина держави, а певними «якостями і кваліфікаційними характеристиками», які він позначає як *громадянська компетентність*. Це насамперед здатність і готовність до участі у громадських справах, інтерес до збільшення не тільки особистого, але й суспільного надбання, орієнтація на суспільне благо й почуття солідарності, яке означає готовність до вчинків, дій та зусиль, які не пов'язуються з матеріальною компенсацією.

Слід зважити й на те, що традиційно громадянське суспільство розглядається як контрагент національної держави. Проте сучасні тенденції глобалізації сприяють утворенню нових сфер громадянської відкритості, не обмеженої національними кордонами. Виникнення новітніх засобів комунікації та глобальних комп'ютерних мереж значно розширюють саме поняття «публічної сфери». Сфера громадської відкритості стає частково віртуальною і не завжди передбачає приналежність людини до якоїсь громадської інституції чи політичного об'єднання.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Як співвідносяться політична й економічна влада?
- ⇒ У чому полягає мета економічної політики?
- ⇒ Що таке корупція і в чому полягає політична роль цього явища?
- ⇒ У чому полягають основні відмінності ринкової та адміністративної моделей економічної політики?
- ⇒ Які функції державного регулювання в ринковій економіці і які механізми може використовувати при цьому держава?
- ⇒ Інтереси яких соціальних груп суспільства є політично важливими?
- ⇒ Схарактеризуйте поняття «соціальна політика»?
- ⇒ Які ознаки характеризують громадянське суспільство?
- ⇒ Якими новаціями відзначені сучасні теорії громадянського суспільства?

Додаткова література

Бычкова О. В. Постсоветское рыночное реформирование: политэкономические концепции // Полис. – 2001. – № 6.

Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ. Общ. ред. И. И. Мюрберг. – М.: Весь Мир, 2003. – 784 с.

Пашенко В. Поняття «громадянськості» і теорія громадянського суспільства // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2.

Перегудов С. П. Гражданское общество как субъект публичной политики // Полис. – 2006. – № 2 – С. 139-150.

Петров В. К., Селиванов С. Г. Устойчивость государства. – М.: Экономика, 2005. – 489 с.

Прохоренко О. Я. Корупція по-українськи: Сутність, стан, проблеми. – К., 2005. – 166 с.

Роуз-Еккерман С. Корупція та урядування: Причини, наслідки та зміни / С. Кокізіук (пер.), Р. Ткачук (пер.). – К.: К.І.С., 2004. – 296 с.

Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3.

Шевчук П. І. Соціальна політика: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – 2-ге вид. – Л.: Світ, 2005. – 400 с.

РОЗДІЛ II

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ

ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Системы имеют тенденцию расти и по мере роста взаиморастворяются. Люди внутри системы ведут себя совсем не так, как предписано. Сложные системы имеют тенденцию противопоставлять себя своим же функциям.

Законы Мэрфи

Сутність та структура політичної системи суспільства

Політична система – це інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу й управління справами суспільства. Політична система тісно пов'язана з іншими підсистемами суспільства, у першу чергу з економічною, правовою, а також соціальною, яку становлять класи, стани, прошарки та інші суспільні групи. Їх групові інтереси і потреби формуються й реалізуються за допомогою політичної системи, яку можна також визначити як *форму усвідомлення, погодження, боротьби та втілення різноманітних соціальних інтересів за допомогою політичної влади.*

Політична система є багатокомпонентним утворенням, що має складну структуру. До неї входять: політичні організації, політичні норми, політичні відносини і політична культура.

Політичні організації (інститути), або інституціональний вимір, – це *суб'єкти політики й влади, які утворюють певну структуру*, тобто посідають визначене місце, виконують певну функцію і відіграють відповідну роль у політичному житті. Це держава та її органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадсько-політичні організації, рухи, об'єднання тощо. До політичної системи входять не всі наявні в суспільстві громадські організації. Розрізняють власне політичні (держава, партії), не-власне політичні (профспілки, об'єднання підприємців, творчі, молодіжні,

жіночі та інші громадсько-політичні організації) і неполітичні організації (аматорські об'єднання, організації за інтересами).

Політичні (політико-правові) норми, або регулятивний (нормативний) вимір, – це *правила юридично-правового характеру, які регламентують внутрішнє життя політичних організацій або відносини між ними*. Це конституції та інші закони, якими регулюється політичне життя, статuti та регламенти політичних партій і організацій, міжнародні правові акти.

Політичні відносини, або комунікативний вимір, – це *реальні відносини між суб'єктами політики з приводу влади, а також їх становища, перспектив і впливу*. Цей вимір показує, яким чином соціальні групи здійснюють політичну діяльність за допомогою системи політичних інститутів, норм та процедур, якими засобами й методами при цьому користуються.

Політична свідомість і культура, або духовно-ідеологічний вимір, – це *сукупність політичних уявлень, поглядів, ідей, теорій, цінностей та зразків поведінки як окремих людей, так і соціальних груп, які надають політичній системі неповторної індивідуальності*.

Життєдіяльність політичної системи виявляється в процесі виконання нею певних функцій (тобто основних напрямів діяльності) тими чи іншими методами й засобами, що відбивають конкретні історичні обставини. Основними **функціями політичної системи** є:

- визначення цілей і завдань суспільства, вироблення програм його життєдіяльності;
- мобілізація ресурсів суспільства на їх досягнення;
- інтеграція всіх елементів суспільства навколо загальних соціально-політичних цілей та цінностей;
- легітимація політичного життя (тобто приведення його у відповідність з офіційними політичними й правовими нормами).

Типологія політичних систем

Типи політичних систем визначаються за тими ознаками, що розкривають різні аспекти їх діяльності. Так, вони розрізняються:

- за формаційною приналежністю (марксистська типологія): *робочасницька, феодална, буржуазна, соціалістична*;
- за характером відображення домінуючих соціальних інтересів: *патріархальні, полісні, станові, демократичні*;
- за співвідношенням політичних і силових структур: *військові та цивільні*;
- за традиційними формами влади: *олігархічні, аристократичні, бюрократичні* й ін.;
- за політичними режимами: авторитарні, тоталітарні, ліберально-демократичні;
- за орієнтацією на стабільність або зміни: *стабільні та перехідні*;

- за особливостями політичної культури (типологія *Г. Алмонда*): англо-американські; континентально-європейські; доіндустріальні або частково індустріальні; тоталітарні.

За комплексом ознак політичні системи можна поділити на дві протилежні групи, визначивши їх як *відкриті* (*змагальні, модернізовані*) та *закриті* (*командні, традиційні*). Перші характеризуються розвинутою системою державних органів, що базується на принципі поділу влади; розвинутою системою публічного і приватного права; гнучкою партійною системою; визнанням опозиції та захистом прав меншості, різноманітністю самодіяльних громадських ініціатив й органів місцевого самоврядування. Другим властива звуженість політичного життя; авторитарно-бюрократичний характер влади, що базується на принципі її поєднання; відсутність або обмеженість діяльності політичних партій; формальність права, перевага політичного свавілля над законом; придушення опозиції та інакомислення.

Розглянемо детальніше дві типології: за традиційними формами влади і політичними режимами.

Традиційні форми влади

Залежно від характеру суб'єкта влади розрізняються **традиційні форми влади**. Ці поняття використовуються для характеристики політичних систем загалом або їх окремих елементів. *Кількісна характеристика* суб'єкта дозволила ще в давнину виділити три таких форми:

- *монархія* (грец. *μοναρχία* – єдиновладдя) – влада одного (детальніше буде розглянута далі як одна з форм правління);
- *олігархія* (грец. *ὀλιγαρχία* – влада небагатьох) – правління невеликої купки людей (родової знаті, заможних землевласників, фінансистів тощо);
- *демократія* (грец. *δημοκρατία* – влада народу) – безпосередня або представницька влада народу (більшості).

Також у давнину виникають й інші характеристики форм влади, які відображають вже *якісну характеристику* суб'єкта:

- *аристократія* (грец. *ἀριστοκρατία* – влада найзначніших) – влада небагатьох, які належать до привілейованих родин, людей шляхетного походження;
- *плутократія* (грец. *πλοῦτοκρατία* – влада багатих) – влада найбагатших;
- *охлократія* (грец. *ὀχλοκρατία* – влада натовпу) – сліпа, деспотична демократія, тобто влада народу, яка не обмежена ніякими законами;
- *теократія* (від грец. *Θεός* – Бог, і *κράτος* – влада) – політична влада церкви, священників, релігійний характер держави.

Більш новими якісними формами влади є:

- *бюрократія* (від фр. bureau – контора, і грец. κράτος – влада) – політична влада чиновників, виконавчого апарату;
- *технократія* – влада науково-технічної еліти, пов’язана з процесом індустріалізації та науково-технічної революції;
- *меритократія* (від лат. meritis – гідний і грец. κράτος – влада) – влада найбільш здатних до управління та гідних цього, при цьому здатність та гідність визначаються виключно особистими заслугами й досягненнями.

Останнім часом набули поширення досить екзотичні назви, пов’язані, на жаль, із викривленням владних функцій:

- *клеттократія* (від грец. κλέττω – викрадаю, і κράτος – влада) – влада злодіїв, тобто корумпованої верхівки;
- *мафіократія*, або влада мафії (італ. mafia – таємна організація протиправного спрямування), – безпосередній вплив організованої злочинності на політичну владу або її зрощення з політичною владою.

Поняття політичного режиму

Однією з найважливіших ознак політичної системи, що позначає її функціональний вимір, є категорія політичного режиму. **Політичний режим** – це *сукупність методів здійснення державної влади, характер взаємодії між державою й суспільством*. Суб’єктами цієї взаємодії виступають *політичні, силові та громадянські структури*, тобто, по-перше, політичне керівництво державою (як центрального, так і місцевого рівня); по-друге – спеціальні державні інститути, які мають право застосування фізичної сили до людей (армія, органи внутрішніх справ та державної безпеки тощо) і які можуть за певних умов досягати певної самостійності; по-третє – громадські інститути (політичні партії, громадські організації та ініціативи, органи місцевого самоврядування тощо).

Якщо форма правління описує риси державної організації в тому вигляді, як вони зазначені в конституції та законах, тобто статично, то політичний режим характеризує те, як реально складаються відносини влади. Це певне поєднання системи партій, способу голосування, методів прийняття рішень, структури і ролі груп тиску. Ця категорія значно динамічніша, здатна відобразити глибинні зміни, що відбуваються в системах влади. Категорія політичного режиму відповідає на питання про те, кому належить реальна політична влада в даному суспільстві, якими методами здійснюється ця влада, як співвідносяться та взаємодіють в даному соціальному організмі громадянське суспільство й держава, визначає обсяг прав і свобод особистості та соціальних груп і реальні можливості їх здійснення.

Типи політичних режимів

Політичні режими можна розрізнити за двома головними критеріями: джерелом влади та межами цієї влади.

За джерелом (підґрунтям) державної влади політичні режими поділяються на демократичні й авторитарні.

Демократичний режим – це така форма державно-політичного устрою суспільства, в якій народ виступає джерелом влади на принципах рівності, свободи і солідарності. Зовнішніми ознаками демократичного режиму є багатопартійність, наявність представницьких органів, формальне визнання народу джерелом влади, визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального рівного виборчого права й здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо, переважне право більшості при прийнятті рішень, чітке регламентування політичних процедур та процесів.

Авторитарний режим (від лат. *autoritas* – влада, вплив) – це спосіб правління, оснований на концентрації влади в руках однієї особи або групи осіб, применшенні або запереченні ролі представницьких інститутів влади, на політико-правовій нерівності соціальних груп та прошарків суспільства, використанні насильства. Такі режими можуть будуватись як на базі авторитету звичаю, традиції (монархії), так і на авторитеті сили (*диктатури*). Зовнішніми ознаками авторитарних режимів є відсутність або формальний характер представницьких органів влади, відмова від принципу поділу влади, різний політико-правовий статус окремих соціальних груп і в зв'язку з цим – нерівність (або взагалі відсутність) виборів, інколи – посилення ролі армії й інших силових структур. Різновиди авторитарних режимів: *традиціоналістські та модернізаторські; популістські, націоналістичні, корпоративістські, військові, авторитарно-бюрократичні.*

За ознакою меж політичної влади політичні режими розподіляються на ліберальні та тоталітарні.

Ліберальний режим – це така організація політичної системи, в якій влада держави обмежена сферою невід'ємних прав і свобод особистості. Це режим, у якому досить розвинутим є громадянське суспільство, різні самодіяльні громадянські ініціативи, тобто організації, які незалежні від держави, гарантуються основні права та свободи громадян. Ліберальні режими, що сформувались протягом останніх двох–трьох століть, як правило, нерозривно пов'язані з розвитком демократії, тому здебільшого не виділяються в окремий різновид, а розглядаються як *ліберально-демократичні*. Проте критерії виокремлення цих двох характеристик (лібералізму – свобода особистості і демократизму – влада більшості) суттєво різні й можуть навіть діяти в протилежних напрямках, тому необхідно розрізняти їх як самостійні регулятивні ідеї.

Тоталітарний режим (від лат. *total* – цілісність, ціле) – така політична система, яка намагається – заради цієї чи іншої мети – повністю (тотально) контролювати все життя суспільства в цілому і кожної лю-

дини окремо. Поняття «тоталітарна держава» вперше було застосоване італійським диктатором *Б. Муссоліні*, причому в позитивному контексті. Класичні тоталітарні режими ХХ ст. – фашизм та сталінізм. *Головні риси тоталітаризму* такі:

1. *Монополізація влади* (однопартійна система, злиття партії й держави, культ особи).
2. *Одержавлення суспільства*, повна зверхність держави над суспільством (формальний і несамодіяльний характер громадських організацій).
3. *Політичне свавілля*, підкорення закону політичній волі (зокрема й відсутність механізму передання верховної влади).
4. *Централізоване керівництво економікою* (аж до повної державної монополізації власності).
5. *Монополія держави на інформацію*.
6. *Ідеологізація суспільного життя* і монопольне панування ідеології тоталітарного типу (тобто такої, яка зазіхає на втілення абсолютної істини й керування всіма сферами життя суспільства).
7. *Використання терору* як засобу внутрішньої політики.
8. *Мілітаризація суспільства*, створення ситуації військового табору.

Ознаки джерел та меж політичної влади в реальності існують одночасно, тому більш повним буде подвійне визначення політичних режимів – як правило, це **ліберально-демократичні** або **авторитарно-тоталітарні** (але можливі і нетрадиційні комбінації, наприклад, *демократично-тоталітарні*, або *перехідні* форми).

Також можна виокремити режими *за критерієм пануючої ідеології*: *фашистські* або *напівфашистські*, *теократичні*, *расистські*, *соціалістично-комуністичні*, *ліберально-правові*, *національно-демократичні*, *націократичні* й ін.

Політична трансформація і модернізація

Політичні системи, особливо політичні режими окремих країн, знаходяться у постійній динаміці, й нерідко можуть бути схарактеризовані як *перехідні*, в яких відбувається перехід від одного до іншого домінуючого типу політичного режиму. Масових масштабів такі трансформації набули, зокрема, внаслідок розпаду колоніальної системи, а також краху соціалістичних режимів у країнах Східної Європи. У зв'язку з цим у політології набули поширення *теорії політичної модернізації*, які розглядають модернізацію («осучаснення») не як виключно стихійне явище, а як інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку. Модернізаційний процес у межах *перехідних суспільств* розглядається як свідома настанова на якісні перетворення за зразком передових країн, але не шляхом прямолінійного калькування їх досвіду, а на основі поєднання найпоширеніших універсальних політичних

структур, інститутів, цінностей із традиційною специфікою певних суспільств.

Модернізація політичних режимів на сучасному етапі означає раціоналізацію влади й політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних та духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи адаптуватись до нових соціальних зразків; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної систем суспільства. Політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери суспільного життя.

Розрізняють два основні типи політичної модернізації:

1. *Оригінальна (спонтанна), або органічна, модернізація*, властива розвиненим країнам Західної Європи й Північної Америки, соціально-політичний розвиток яких відбувається у формі переважно безперервного еволюційного та революційно-реформаторського процесу починаючи з доби Відродження. На нинішньому, постіндустріальному, етапі (з 70-х років ХХ ст.) ця модернізація характеризується індивідуалізацією виробничого процесу і перетворенням його на засіб самореалізації особи, пріоритетом духовних стимулів над матеріальними, всебічною демократизацією й гуманізацією суспільного життя, інформаційною революцією.

2. *Вторинна (відображена), або неорганічна, модернізація*, характерна для країн так званого другого й третього ешелонів капіталістичного розвитку (зокрема і для колишніх соціалістичних). Здебільшого вона зумовлена не внутрішніми, а зовнішніми чинниками розвитку та характеризується нерівномірністю змін у економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах. Основними суперечностями, які часто надають цій модернізації викривленого характеру, є:

- зіткнення місцевих норм і традицій із цінностями та елементами модернізації;
- здійснення модернізації переважно неоколоніальними методами за принципами «центр – периферія»;
- домінування як суб'єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації (або впливу інших держав);
- невідповідність форсованої вестернізації (наслідування західних стандартів) прагненням традиційних верств населення (включаючи місцеві політичні й культурні еліти).

Попри це, деяким країнам другого і третього ешелонів (зокрема, в Азії та Латинській Америці) вдалося досягти значних успіхів соціального й техніко-економічного зростання, хоча їх політичні режими залишаються досить суперечливими феноменами з точки зору західних демократичних

стандартів. В інших країнах (зокрема й в Україні) модернізація відбувається в умовах «кризового синдрому», що посилює визначені вище суперечності і спричиняє критичне ставлення. Необхідно визнати, що надмірна ставка на суспільно-політичну раціоналізацію, а також ухил до зовнішнього втручання і керування об'єктивно є найслабшими ланками теорії модернізації, які на практиці часто призводять до суттєвих прорахунків, помилок та нових криз.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що означає поняття «політична система суспільства»?
- ⇒ Що входить до структури політичної системи?
- ⇒ Схарактеризуйте основні традиційні форми влади.
- ⇒ Що таке «політичний режим»?
- ⇒ Які існують основні типи політичних режимів?
- ⇒ У чому полягають спільні риси та відмінності тоталітарного й авторитарного режимів?
- ⇒ У чому суть сучасних теорій політичної модернізації?

Додаткова література

Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 575 с.

Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – 2. вид., перероб. і доп. – К.: АМУПП, 2000. – 198 с.

Гелей С., Рутар С., Кендус О. Політико-правові системи світу: Навч. посіб. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. – 224 с.

Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. – К.: Нелень, 2000. – 288 с.

Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність / За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2005. – 384 с.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / За ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 326 с.

Троян С. С. Порівняльні політичні системи сучасності: Навч. посібник. – К.: НМЦВО, 2003. – 266 с.

Чабанна М. Авторитаризм і тоталітаризм. Уявна подібність та сутнісна різниця // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2.

ТЕМА 8. ДЕРЖАВА ЯК ГОЛОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Государство – это шайка разбойников.
Августин

Государство – это шествие Бога в мире.
Гегель

Государство есть пёс лицемерия.
Ф. Ницше

Государство есть собирательно-организованная жалость.
Вл. Соловьёв

Проблема походження держави

Найважливішою складовою частиною політичної системи, головним механізмом здійснення влади є держава. Виникнення політичної системи як такої пов'язане з виникненням держави.

Існують різні **теорії походження держави**: *теологічна* (Тома Аквінський, неотомізм); *патріархальна* (Арістотель, Р. Філмер); *органічна* (Г. Спенсер); *психологічна* (Г. Тард, Л. Петражицький); *насильства* (Л. Гумплович); *суспільного договору* (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо); *класова, або історико-матеріалістична* (марксизм).

Відомі з історії перші держави виникають приблизно в III тис. до н. е. у долинах Нілу, Тигру та Євфрату, Інду та Гангу, Хуанхе та Янцзи. Механізм їх виникнення пов'язаний із процесом поділу праці, виокремлення функцій керування як самостійних. Групи споріднених племен стихійно об'єднуються в державу спочатку внаслідок потреби в задоволенні загальних інтересів і розв'язанні загальних завдань (господарських – напр., іригації; загального культу; забезпечення правопорядку і зовнішньої безпеки). Поступово держава стає й інструментом класового протистояння, але із специфічною функцією. *Ф. Енгельс* у праці «*Походження сім'ї, приватної власності і держави*» писав: «Государство есть продукт общества на известной ступени развития; государство есть признание, что это общество запуталось в неразрешимое противоречие с самим собой, раскололось на непримиримые противоположности, избавившись от которых оно бессильно. А чтобы эти противоположности, классы с противоречивыми экономическими интересами, не пожрали друг друга и общество в бесплодной борьбе, для этого стала необходимой сила, стоящая, по видимому, над обществом, сила, которая бы умеряла столкновение, держала его в границах „порядка“. И эта сила, происшедшая из общества, но ставящая себя над ним, всё более и более отчуждающая себя от него, есть государство».

Отже, головними **чинниками виникнення держави** були такі:

- необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням;
- необхідність організації великих суспільних робіт, об'єднання заради цього великих мас людей;
- необхідність підтримки у суспільстві ладу, який би забезпечував функціонування суспільного виробництва, соціальну стабільність;
- необхідність ведення війн, як оборонних, так і загарбницьких;
- необхідність подолання опору пригноблених верств населення.

У більшості випадків усі ці чинники діяли разом, у різних пропорціях, і вирішальними могли бути ті чи інші. Найважливішим моментом у виникненні держави було її *відчуження від суспільства*. При цьому з'являються *первісні ознаки держави*, які Ф. Енгельс сформулював так:

- 1) перехід від родоплемінного до територіального поділу населення;
- 2) заснування публічної влади, нетотожної загальному озброєнню народу (армія, поліція, суди);
- 3) встановлення постійно функціонуючої системи оподаткування.

Сутність та ознаки держави

Термін «держава» використовується принаймні у двох відмінних смислових рядах: або він позначає *країну*, або – *систему влади в країні*. Ця смислова подвійність віддзеркалює неоднозначну сутність самого феномена, в якому нерозривно поєднуються дві сторони – державна організація суспільства і відчуженість державної влади від суспільства.

Державу можна визначити як *форму організації політичної влади, що спирається на спеціальний апарат примусу й має монопольне право видавати закони, обов'язкові для всього населення*.

Але в ширшому розумінні держава – це *союз людей, який організований на началах права, об'єднаний пануванням над єдиною територією та підпорядкуванням єдиній владі*. Цим наголошується, що державна влада існує не заради самої себе, а заради людей, якими вона керує з метою вдосконалення спільного життя шляхом установаження і підтримки справедливо-правового ладу.

Вол. Соловйов пов'язував етимологію слова «держава» в різних мовах із різним розумінням його завдань. Для стародавніх греків держава – це *поліс (πόλις)*, тобто місто, самостійна громадянська община, що вказує перш за все на її культурні завдання. Держава у римлян – *res publica*, тобто спільна справа, що вказує на захист суспільного цілого як вищий інтерес, якому все інше має безумовно підкорятися. Середньовіччя формує розуміння держави як *стану (status)*, тобто результату взаємодії різних соціальних сил і елементів. Розуміння держави як *держави*, або *государства* (від *господарства*), має в собі не тільки слов'янську етимологію, яка вказує на патріархальний характер цього інституту, але й візантійсько-православні корені – визнання держави надправовим началом, «которое, не будучи произведе-

нием данных правовых отношений, может и призвано самостоятельно изменять их согласно требованиям высшей правды», оскільки влада царя (імператора) є делегацією влади Христової.

Визначальними **ознаками держави**, таким чином, є:

1. **Народ** – людська спільнота, яка проживає на території держави і складається з громадян цієї держави (основною цієї спільноти може бути етнічна нація, проте громадянство практично не буває етнічно гомогенним).

2. **Територія** – просторова основа держави. Територією є та частина суші, земних надр, повітряного простору й територіальних вод, на яку поширюється влада даної держави. Межі території визначаються *кордонами*, а в середині держави мають *адміністративно-територіальний поділ*.

3. **Єдина правова влада**, ознакою якої є **суверенітет** (фр. *souveraineté* – найвища влада), – верховенство влади держави в середині країни та її незалежність у зовнішніх зносинах. *Внутрішній суверенітет* передбачає такі ознаки:

- а) *примус, включаючи право на використання сили*;
- б) *право на видання законів*;
- в) *право на встановлення і стягнення податків*.

Зовнішній суверенітет означає *незалежність від інших держав*.

Більша частина держав сучасного світу (а їх близько 200) здобула незалежність у другій половині ХХ ст., із розпадом основних *колоніальних імперій* (англійської, французької, іспанської, португальської), а також Радянського Союзу та Югославії. Сьогодні залишається декілька невеликих *залежних територій* (напр., французька Гвіана); існують також *вільно асоційовані держави* (напр., Пуерто-Рико – «держави, що вільно приєдналась» до США).

Донедавна існували перехідні форми між колоніальним станом та повною незалежністю держави:

Протекторат (від лат. *protector* – захисник, покровитель) – передання однією державою іншій (не завжди добровільно) ведення своїх зовнішніх справ і захисту території (напр., протекторат Великобританії над Єгиптом у 1914 р. або Німеччини над Чехією у 1939 р.).

Кондомініум (від лат. *con* – разом, *dominium* – володіння) – співволодіння, спільне здійснення верховної влади над однією територією двома або кількома державами (напр., англо-єгипетський кондомініум над Суданом у 1899–1956 рр.).

Домініони – квазісуверенні держави у складі *Британської Співдружності* (Австралія, Канада, Південна Африка, Нова Зеландія та ін.), які отримали права самоврядування, але зберегли підпорядкування англійській короні; ця система почала формуватись під час Першої світової війни і була оформлена Вестмінстерським статутом 1931 р. Зараз вони є повністю суверенними. Проте 17 членів Британської Співдружності лишаються монархіями з Британською короною на чолі держави, яку на місцях репрезентує генерал-губернатор (фактично англійський монарх – голова Співдружності).

Мандатні території – мандатна система встановлена державами Антанти над колишніми німецькими колоніями після Першої світової війни та над деякими

арабськими територіями колишньої Османської імперії (діяла до Другої світової війни).

Підопічні території – система міжнародної опіки запроваджена ООН після Другої світової війни для управління над територіями, які раніше знаходились у мандатній системі та деякими іншими (остання підопічна територія США – тихоокеанські острови Палау – отримала незалежність у 1994 р.).

Неодмінною, хоча суто зовнішньою і формальною ознакою суверенності країни є **державна символіка**. *Державний герб* – відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо. *Державний гімн* – урочиста пісня, офіційно визначена як символ державної єдності. При виконанні державного гімну належить вставати, демонструючи цим шану до держави, громадську лояльність. *Державний прапор* – офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища встановлених розмірів одного або кількох кольорів, можливо, з якимось зображенням, що є символом держави. Деякі країни мають також *державний девіз*.

Функції і структура державної влади. Принцип поділу влади

Відповідно до свого призначення держава виконує певні функції – внутрішні та зовнішні. **Внутрішні функції** держави: *законодавча; правоохоронна; організаторська* (створення й дотримання певного порядку в суспільстві, налагоджування господарських, транспортних й інших зв'язків, мобілізація населення і матеріальних засобів на здійснення громадських справ); *політична* (забезпечення домінуючого становища, гегемонії верств, які є носіями суспільної влади на цей час); *економічна* (формування бюджету, економічне керування або регулювання); *фіскальна* (оподаткування, від лат. *fiscus* – державна скарбниця); *соціальна* (задоволення потреб населення в зайнятості, житлі, охороні здоров'я, соціальному захисті, соціальне страхування, пенсійне забезпечення); *культурно-освітня* (підтримка науково-дослідницької діяльності, створення й забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення якості освіти). До **зовнішніх функцій** слід віднести *дипломатичну, зовнішньоекономічну, оборонну* та ін.

Державна влада, зберігаючи свою єдність і неподільність, для виконання покладених на неї функцій розподіляється між **органами держави**. Влада держави не належить цілком жодному державному органу, вона дорівнює сумі повноважень усіх її органів. Відповідно до трьох *головних завдань держави*: встановлювати правові норми та імперативи, втілювати в життя встановлений порядок як належний шляхом застосування права, здійснювати керування на основі встановленого правового порядку, – існує три головних **гілки державної влади**: *законодавча, судова, виконавча*.

Повноваження різних гілок влади можуть належати одному органу (напр., в абсолютних монархіях) або здійснюватись різними органами влади. Слід підкреслити, що сучасне розуміння **принципу поділу влади** підкреслює в першу чергу не стільки функціональний розподіл повноважень між органами влади, скільки механізм гарантій прав і свобод особистості, запобігання монополізму та абсолютизму влади. Він уключає дві сторони:

- 1) відокремлення виконавчої влади від законодавчої і незалежність судової влади;
- 2) створення системи стримувань та противаг між гілками влади (принцип «*checks and balances*»).

Законодавчим органом у сучасних державах, як правило, є *парламент*, тобто вищий орган народного представництва, який передусім займається розробленням державних законів.

Вищі органи виконавчої влади можуть бути представлені або *президентом та його адміністрацією*, або *кабінетом міністрів на чолі з прем'єр-міністром*. Це вищі органи державного управління, які зайняті розробленням основних напрямів політики держави і їх здійсненням. Їм підпорядковуються органи підтримання правопорядку (поліція, внутрішні війська, установи позбавлення волі); органи державної безпеки; армія; органи господарського керівництва та економічного регулювання; органи розвитку культури, освіти; органи екологічної безпеки й ін.

Органи судової влади можуть становити єдину систему або поділятися на різні види судів: органи конституційного нагляду; органи загального судочинства; органи арбітражу (господарські суди), апеляційні суди тощо.

Особливі різновиди державної влади можуть становити *контрольні органи* та *органи прокурорського нагляду*.

Єдність державної влади підкреслюється посадою **глави держави**, яка є верховним органом відносно всіх гілок влади. Це уособлення й символ єдності держави, гарант цілісності політично об'єднаної спільноти, чинник гармонійної та ефективної взаємодії гілок державної влади між собою.

Слід мати на увазі, що державна влада розподіляється як «горизонтально» (за функціями різних вищих органів влади), так і «вертикально» (між вищими та місцевими органами державної влади). Крім того, вертикальний поділ державної влади доповнюється поділом між державною владою й місцевим самоврядуванням.

Парламентаризм

Інститут **парламенту** (від франц. parler – говорити) як станово-представницького органу з дорадчими функціями виник у монархіях середньовіччя. Реальну владу парламенти Англії, Франції та інших країн наби-

рають із XVII–XVIII ст. – саме з цього часу закріплюється їх виключна роль як законотворчих органів.

Сьогодні парламент – вищий представницький законодавчий орган влади, який обирається народом. Він існує в більшості країн, окрім абсолютних монархій та відвертих диктатур. Головні *функції парламенту*: законотворення; контроль за державними фінансами (бюджетом); контроль над виконавчою владою. Важливим принципом його роботи є *професіоналізм* (робота депутатів з відповідною освітою на постійній основі).

За структурою парламенти бувають, як правило, *однопалатними* або *двопалатними* (*бікамеральними*). Зі 178 парламентів світу 58, тобто третина, є двопалатними. Друга палата створюється переважно у федеративних державах як інструмент захисту прав регіонів (або за традицією, як в Англії). Палати мають рівні права, але відрізняються за способом формування та за деякими функціями. У структурі парламенту утворюються також *комітети* або *комісії*, інколи – *президія*, а також обирається *голова* (*спікер*) або *голови палат*. За партійними або іншими ознаками утворюються *депутатські групи* і *фракції*.

Місце і роль парламенту в політичній системі відрізняється залежно від форми правління, партійних та виборчих систем. Виокремлюються такі *типи парламентаризму*:

- залежно від форми правління – *президентський* (США), *кабінетний* (Італія), *монархічний* (Великобританія);
- залежно від партійних систем – *двопартійний* (США), *двоблоковий* (Німеччина), *багатопартійний* (Польща), *перехідний* (Україна);
- залежно від виборчої системи – *парламентської більшості* (Великобританія), *пропорційний* (Італія), *змішаний* (Росія).

Історія українського парламентаризму сягає доби *Центральної Ради* 1917–18 років. Становлення професійного парламенту в СРСР і Україні розпочинається наприкінці 80-х – на початку 90-х років, із поступовим відходом від радянської системи *советов*, повністю підконтрольних Комуністичній партії. Сьогодні *Верховна Рада України* – єдиний орган законодавчої влади в країні – складається з 450 депутатів, є однопалатною й очолюється Головою Верховної Ради. Згідно з конституційними змінами, які набрали чинності в 2006 р., Верховна Рада перебирає на себе основні повноваження з формування вищої виконавчої влади – Кабінету Міністрів. Термін її повноважень збільшений із 4 до 5 років.

Система президентства

Інститут президентської влади (від лат. *praesidens* – той, що сидить спереду, головує) вперше виник у США в XVIII ст. Поступово він сформувався як окремий, специфічний інститут, що відрізняється і від інституту кабінету міністрів, і від інституту монархії. Його унікальність полягає у виключній відповідальності, що покладається на одну людину, яка виставляє свої честь та життя за порукою того, що буде розумно користува-

тися наданою їй великою владою. Сьогодні інститут президентства існує в 130 країнах. Спільними **рисами президентської системи** є:

- 1) президент виступає як глава держави;
- 2) президент є символом єдності держави;
- 3) президентська влада має певний правовий статус, наприклад, право вето (лат. veto – забороняю), який має на меті підтримку «конституційного балансу» між виконавчою і законодавчою владою.

Існує кілька **шляхів легітимізації президентської влади**:

- *безпосереднє обрання* президента народом (Франція, Польща, Росія, Україна та ін.);
- *ступеневе (непряме) обрання* президента – за допомогою колегії виборників (США, Аргентина);
- *вибори представницькими органами* – парламентом (Швейцарія, Туреччина, Чехія), парламентом та представниками місцевих органів (Німеччина, Італія);

Можливий і *неконституційний шлях* – військовий переворот.

Обраний президент користується *імунітетом* (недоторканістю), але в багатьох країнах існує процедура *імпічменту* (англ. impeachment – осуд), тобто обвинувачення президента (а також інших вищих службових осіб) у службових правопорушеннях та порушенні Конституції, що тягне за собою його відставку.

Імпічмент як звинувачення вищих посадовців у злочинах або адміністративних порушеннях виник в Англії ще в середні віки. У США процедура імпічменту застосовувалась проти президентів *Е. Джонсона* (1868 р.), *Р. Ніксона* (1974 р.) та *Б. Клінтона* (1998 р.), проте в першому й останньому випадках для прийняття рішення забракло голосів сенаторів, а Р. Ніксон пішов із посади, не очікуючи завершення процедури. В останні роки імпічменту піддавались президенти Бразилії, Венесуели, Філіппін, Індонезії, Південної Кореї, Литви. Ст. 111 Конституції України передбачає усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину, при цьому рішення має прийматись не менше ніж трьома чвертими складу Верховної Ради за умови відповідних висновків Конституційного та Верховного судів.

Обсяг компетенції і повноважень президента визначає **модель президентської системи**:

1. *Модель сильної президентської влади* передбачає поєднання у президента повноважень глави держави і голови виконавчої влади з широкими повноваженнями.

2. *Модель помірної президентської влади* передбачає певний розподіл повноважень виконавчої влади між президентом та прем'єр-міністром, а також спільну участь президента і парламенту у формуванні уряду.

3. *Модель слабкої президентської влади* залишає за президентом лише функції глави держави (церемоніальну, інтеграційну, представницьку), позбавляючи його реальної виконавчої влади.

Окремо слід сказати про *режим прямого президентського правління* – це така форма авторитарного режиму, коли представницькі органи влади (парламент або місцеві представницькі зібрання) позбавляються своїх повноважень (або взагалі розпускаються) й президент зосереджує повноваження як виконавчої, так і законодавчої влади (тимчасово або постійно, на всій території країни або на її окремих частинах).

В Україні система президентства була запроваджена разом із здобуттям незалежності в 1991 р. (до цього в Радянському Союзі – з 1989 р.). Визначено, що *Президент України* обирається на 5 років, ним може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, але одна й та сама особа не може бути Президентом більше ніж два строки підряд. З тих пір практично безперервно йде суспільна дискусія і політична боротьба з приводу визначення кола президентських повноважень. Конституція 1996 р. визначила Президента главою держави, Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил, а також наділила його широкими повноваженнями щодо формування і контролю над вищою виконавчою владою – Кабінетом Міністрів. Координаційним органом при Президенті стала *Рада національної безпеки та оборони України*. Забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень було покладено на Адміністрацію Президента України (з 2005 р. – *Секретаріат Президента України*), проте ця інституція, не маючи конституційних повноважень, досить часто намагалась відігравати політичну роль, контролюючи від імені Президента діяльність усіх гілок української влади. Згідно із конституційними змінами, які набрали чинності в 2006 р., Президент втратив основні повноваження щодо формування і контролю над вищою виконавчою владою, проте залишив суттєві важелі впливу на процедуру формування уряду парламентським шляхом.

Форми державного правління

Вивчення різних форм державного правління було одним із перших напрямів політичної науки, зокрема в Стародавній Греції. Під **формою державного правління** розуміється *спосіб організації вищої державної влади, тобто структура її органів, порядок їх утворення, розподіл між ними компетенції*. Двома основними формами є монархія та республіка.

Монархія характеризується *зосередженням верховної державної влади в руках одноосібного глави-монарха, спадкоємністю (безстроковістю) цієї влади, а також тим, що вона не є похідною і підзвітною до будь-якої іншої влади, органу або виборців, – окрім Бога*.

Різновиди монархій:

Абсолютна характеризується повною владою глави держави та відсутністю конституційного устрою.

Обмежені, тобто такі, де влада монарха обмежується іншими владними структурами, досить різноманітні. Так, *становій* притаманна наявність станових представницьких установ і контроль за вищою владою з боку правлячого стану. *Дуалістична* характеризується дуалізмом влади монарха й парламенту, широкими повноваженнями монарха у виконавчій сфері. *Парламентська*, або *конституційна*, характеризується більш-менш

розвиненими рисами конституційного устрою, обмеженістю влади монарха владою парламенту та виконавчих органів, зведенням функцій монарха лише до представницьких і церемоніальних.

Сьогодні монархії існують у 44 країнах світу, в тому числі в 11 європейських (Велика Британія, Іспанія, Швеція, Японія, Саудівська Аравія, Таїланд та ін.).

Республіка (лат. res publica – громадська або загальнонародна справа) – форма правління, за якої *всі вищі органи державної влади вибираються виборцями або формуються загальнонаціональними представницькими установами на певний термін і підзвітні перед ними*. На чолі держави може бути одна особа або колективний орган. Сьогодні більше ніж 140 країн світу є республіками.

Як правило, монархії і республіки розрізняють за критеріями структури та організації влади. Втім, із точки зору *І. Львіна* визначальними тут є не формальні ознаки, а особливості правосвідомості, зокрема такі:

монархія	республіка
потреба уособлення державної справи	деперсоніфікація державної влади
культ рангу	культ рівності
релігійне осмислення влади	десакралізація влади
пафос довіри до влади	пафос гарантій проти влади
культ традицій	культ новаторства
культ дисципліни, субординації, служіння	культ ініціативи, виборності, особистого успіху

Головними *різнovidами сучасних республік* є президентська, парламентська і змішана. Всі вони побудовані на принципі поділу влади й мають низку спільних рис: вищим законодавчим органом є, як правило, парламент; главою держави є, як правило, президент тощо. Головні відмінності стосуються способу організації виконавчої влади, а саме:

Президентська республіка. Для цієї форми характерне поєднання функцій глави держави та глави виконавчої влади в одних руках – президента і відсутність посади прем'єр-міністра (може бути посада віцепрезидента). Виконавча влада (кабінет або адміністрація) формується та керується президентом, але парламент здійснює пильний контроль за її діяльністю. Президент також може контролювати дії парламенту, маючи право *відкладального вето*, але не має права розпуску парламенту. Президент обирається загальнонародними виборами, які, власне, є визначальною політичною подією в країні. Типова модель президентської республіки існує в США.

Парламентська республіка. Тут глава держави (як правило – президент) не має повноважень виконавчої влади й обирається представницьким органом (парламентом). Уряд формується парламентським шляхом, тобто

тими політичними силами, які перемагають на парламентських виборах, що стають центральною політичною подією. Головою виконавчої влади є прем'єр-міністр, який має широкі повноваження. Прем'єр-міністр або президент можуть мати право розпуску парламенту – переважно в тих випадках, коли результати попередніх виборів або зміни у розкладі політичних сил не дають змоги існуючому парламенту утворити дієздатний уряд. Парламентські республіки існують у Німеччині, Італії та інших країнах.

Змішані форми. У деяких країнах риси президентської і парламентської республік поєднуються – це виявляється перш за все у збереженні за президентом функцій вищої виконавчої влади при існуванні посади прем'єр-міністра як її формального глави (Франція, Росія, Україна та ін.). Залежно від того, хто в основному утворює й контролює виконавчу владу – президент або парламент – серед змішаних республік розрізняють *президентсько-парламентські* або *парламентсько-президентські*.

Україна, згідно зі ст. 5 Конституції 1996 року, є республікою. Характер розподілу повноважень між Президентом, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів дозволяє говорити про її змішаний характер. У 2006 році набрали чинності зміни до Конституції, відповідно до яких основні повноваження з формування Кабінету Міністрів переходять від Президента до Верховної Ради, що дозволяє говорити про зміну форми правління в Україні з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

Існують також інші специфічні форми республік (напр., *федеральна система* в Швейцарії, *конфесіональна система* в Лівані тощо). Як окрему форму слід розглядати і *радянську* (фактично – *партократичну*) *республіку* в СРСР. Вона характеризувалась такими ознаками, як відкидання принципу поділу влади, формування партійно-державної структури, перетворення органів місцевого самоврядування в органи державної влади, формальна колегіальність керівництва за умов фактичної монополізації влади тощо. Схожа модель *народних* та *народно-демократичних республік* використовувалась у колишніх соціалістичних країнах і зараз продовжує існувати – з певними особливостями – у Китаї, Північній Кореї, на Кубі.

Форми державного устрою

Державний устрій – це *територіально-політична організація держави, характер взаємовідносин між її складовими частинами, між центральними і місцевими органами влади*. Існують *прості* й *складні форми* державного устрою.

Простою формою є **унітарна** (єдина), тобто *централізована держава, адміністративно-територіальні одиниці якої (провінції, губернії, воєводства) не мають політичної самостійності* (Франція, Польща, Угорщина й ін.). Унітарна держава має єдину конституцію та громадянство, єдину систему суду, права, вищих органів державної влади, що діють без обмежень на всій території країни, єдину виконавчу вертикаль. Як виняток

унітарні держави можуть мати *автономні утворення* з особливим статусом (Китай, Україна, Грузія, Молдова).

Україна є унітарною державою (ст. 2 Конституції), територіальний устрій якої ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади. Систему адміністративно-територіального устрою України становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села; міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус. В областях і районах виконавча влада здійснюється державними адміністраціями, підпорядкованими Президенту й Кабінету Міністрів. Автономна Республіка Крим має свою Конституцію та інші нормативно-правові акти (які не повинні суперечити Конституції і законам України), свій представницький орган (Верховну Раду) й уряд (Раду міністрів).

До складних форм належать федерації і конфедерації. **Федерація** – це *союзна держава, що складається з кількох відносно самостійних державних утворень* (штатів, земель, кантонів, провінцій тощо). Державна влада тут розподілена між федеральними органами, які репрезентують державу в цілому, й органами автономій, що входять до федерації. *Суб'єкти федерації* мають право видання власної конституції та законів, можуть мати власну правову і судову систему, власне громадянство, урядові і законодавчі органи. Але обов'язково діє принцип *субординації*, тобто відповідності законів суб'єктів федерації союзним законам, пріоритету федеральних законів. Як правило, суб'єкти федерації не мають права на *сецесію*, тобто вихід із складу федеративної держави.

Розрізняються *симетричні* та *асиметричні* федерації. Перші характеризуються рівним політико-правовим статусом своїх суб'єктів (напр., штати США), у других суб'єкти мають різний статус (у Росії – республіки, краї, області, міста федерального значення, автономна область, автономні округи).

Федерація може будуватись за *територіальним* (США, Німеччина, Австралія й ін.) або *національно-територіальним* (колишні СРСР, Югославія, Чехословаччина) принципом. В останньому випадку суб'єкти федерації є зародками національної державності, і тому в певний час можуть зробити кроки до самостійності. У деяких державах ці два принципи співіснують (Канада, Росія).

Сьогодні у світі існує 22 країни, що мають федеративний устрій.

Конфедерація – це *об'єднання держав на основі договору з метою розв'язання конкретних завдань* (військових, економічних тощо). Для цього утворюється функціональний центр, але члени конфедерації зберігають самостійність. Конфедерації, як правило, є тимчасовими утвореннями, які або швидко розпадаються (напр., Об'єднана Арабська Республіка в 1958–1961 рр., Сенегамбія в 1982–1989 рр.), або поступово перетворюються у федерації (Швейцарія до 1848 р., США у 1781–1787 рр.). На прикладі *Європейського Союзу* можна бачити, що межа між конфедерацією як формою

державного устрою і міждержавною організацією дуже рухлива. *Ознаки конфедерації:*

- повноваження центральних керівних органів є строго визначеними й обмеженими владою суб'єктів конфедерації;
- загальні рішення приймаються обов'язково за згодою всіх членів конфедерації;
- відсутні єдина для всіх суб'єктів конфедерації територія, громадянство, правова й податкова система;
- правовою підвалиною конфедерації є договір, а не конституція;
- бюджет складається не з податків, а з внесків членів конфедерації.

Своєрідною формою конфедерації в умовах монархічного правління є **унія** – об'єднання двох держав під спільним правлінням одного монарха.

Специфічною формою державного устрою, відомою в минулому, були **імперії** (напр., Римська, Македонська, Британська та ін.) – насильно створені складні держави, де існували нерівноправні відносини між *метрополією* й *колоніями*. Колонії могли мати певну автономію, але їх населення було обмежене в політичних правах і зазнавало національного гніту.

Держава і місцеве самоврядування

Централізована структура, якою є держава, неухильно потребує централізованого, координуючого впливу на її складові. Разом із тим, держава не повинна утискувати ініціативу й самодіяльність місцевого самоврядування. Отже, здорова держава повинна будуватись за двома принципами – установи, тобто владної опіки – зверху вниз, і корпорації, тобто виборного самоврядування – знизу вверх. Співвідношення цих двох принципів особливо виражено у взаєминах державних органів та місцевого самоврядування. Самостійність, певна незалежність місцевої влади від центральних державних органів є ознакою її *муніципального* влаштування (від лат. *municipium* – місто з правом самоврядування).

Західна Європа має багаті історичні традиції муніципальної влади (*магдебурзьке право*); певні традиції є й в Україні. Сучасні принципи викладені у *Європейській хартії про місцеве самоврядування* (Рада Європи, 1985). Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» прийнятий у 1997 р.

Згідно із цим Законом, а також XI Розділом Конституції України, **місцеве самоврядування** – це *право територіальних колективів громадян та вибраних ними органів самостійно розв'язувати всі питання місцевого значення в межах Конституції і законів держави*. Від органів місцевої державної виконавчої влади місцеве самоврядування відрізняється тим, що утворюється безпосередньо громадянами і не знаходиться у прямому підпорядкуванні вищим державним органам. Формою безпосереднього здійснення місцевого самоврядування можуть бути місцеві референдуми.

Органи місцевого самоврядування в Україні утворюються в селах, селищах, містах (*ради та голови*), а також в районах і областях (*ради*) з метою розв'язання багатьох місцевих проблем, оскільки центральна державна влада не завжди може врахувати місцеві умови. Розподіл повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням визначається законом. Економічну основу місцевого самоврядування становлять комунальна власність і місцевий бюджет (який складається з відрахувань від загальних податків, а також із передбачених законом місцевих податків та зборів) і позабюджетні надходження.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Які існують теорії походження держави? Коли і чому з'явилися перші держави?
- ⇒ Що означає поняття «суверенна влада»?
- ⇒ Порівняйте, користуючись додатками, територію і населення України з іншими державами Європи та світу.
- ⇒ Опишіть державну символіку України.
- ⇒ У чому сутність і значення принципу поділу влади?
- ⇒ Які функції виконує сучасний парламент? Як називаються парламенти провідних країн світу?
- ⇒ Схарактеризуйте основні ознаки інституту президентства.
- ⇒ У чому полягає відмінність між монархією і республікою? Які країни світу є монархіями?
- ⇒ Що спільного і в чому відмінності між президентською й парламентською республікою?
- ⇒ Користуючись додатком, визначте, яка форма республіки переважає на американському континенті, а яка – на європейському?
- ⇒ Що таке унітарна держава?
- ⇒ У чому полягає відмінність між федерацією і конфедерацією? Які країни світу є федераціями?
- ⇒ Що таке місцеве самоврядування? Поясніть його відмінність від державного управління.

Додаткова література

Андресюк Б. П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи. – К.: Інформаційно-видавничий центр, 1997. – 222 с.

Бориславська О. М. Місцеве самоврядування в Україні: теорія та практика реалізації конституційно-правових засад. – Л.: ПАІС, 2005. – 207 с.

Босган С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. – Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.

Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика. – К.: Истина, 2005. – 424 с.

Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України: (політико-правовий аналіз). – Х.: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 280 с.

Каплунов А. И. Об основных чертах и понятии государственного принуждения // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 10–17.

Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991–2004 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3.

Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3.

Коваленко А. Специфіка політологічного визначення держави // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4.

Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз – К.: Юридична думка, 2004. – 173 с.

Кынев А. В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. – 2002. – № 2.

Реєнт О. О. Розвиток парламентаризму в Україні. – К., 2005. – 126 с.

Рубцов В. П., Фіалко С. В. Державне будівництво і місцеве самоврядування: Навч. посіб. для дистанц. навч. – К.: Університет «Україна», 2005. – 256 с.

Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. – 2-е вид. – К.: Тандем, 1996. – 239 с.

Саидов А. Х. Национальные парламенты мира: Энциклопедический справочник. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – XX, 699 с.

Федосов П. А. Двухпалатные парламенты: европейский и отечественный опыт // Полис. – 2001. – № 1, 2.

Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 151 с.

ТЕМА 9. ПОЛІТИКА І ПРАВО. ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Summus jus – summa injuria.

Cicero

Цель издания законов двоякая: одни издаются для вящего народов и стран устроения, другие – для того, чтобы законодатели не коснели в праздности.

М. Салтыков-Щедрин

Політика і право та їх співвідношення

Політична система суспільства дуже тісно пов'язана з системою правовою. Держава є правовою корпорацією, а право підтримується силою держави, тобто ці системи взаємозалежні. Форма цього взаємозв'язку значною мірою характеризує політичний режим і сутність держави.

Право – це система загальнообов'язкових соціальних норм, які встановлюють певний порядок як належний. Мета права полягає у тому, щоб зробити можливим мирне співжиття людей, що досягається встановленням обов'язкових для них меж їх зовнішньої діяльності. Право впливає з внутрішніх закономірностей існування суспільства і міжлюдського спілкування, тому у своєму висхідному вигляді не залежить від волі держави. *Правові норми, що знаходяться у відповідності з мораллю й справедливістю*, називають **природним правом**, тобто правом, що відповідає «природі» людини як духовно-моральної істоти. Таке право, за словами *Цицерона*, виникло раніше, ніж будь-яка держава була заснована. Але не завжди норми природного права усвідомлюються суспільством і стають його законом. Чинним є **позитивне право**, тобто *правові норми, які встановлені правовою владою і потребують виконання*. Між природним та позитивним правом завжди є розрив, який, однак, історично змінюється.

У первісних суспільствах ще до виникнення держави та писаних законів панує **звичайне право**, тобто система норм і правил поведінки, що ґрунтується на звичаях, традиціях. Загалом воно відповідає досить примітивному розумінню природного права – напр., принцип *таліону*, тобто «око за око, зуб за зуб» (від лат. talio – відплата), *кривава помста*. Звичайне право виразно проглядається у перших кодексах законів (напр., *Руській правді* XI ст.), його залишки зберігаються і в сучасних державах.

Співвідношення політики і права може бути описане двома основними теоретичними концепціями, яким відповідає два основних типи цього співвідношення. Це концепції правового (юридичного) позитивізму та

природного права, які розрізняються передусім протилежним розумінням співвідношення природного й позитивного права.

З виникненням перших держав формується традиційне розуміння права, або **правовий (юридичний) позитивізм**, який отожднює право із законом, тобто повністю розчиняє природне право у позитивному. Право розуміється як воля володаря, що сформульована в законі. У феодальному суспільстві правові інститути виглядають як станові привілеї та обов'язки. У станових і абсолютних монархіях домінує дозвольний принцип правового регулювання *«заборонено все, що не дозволено»*, а що дозволено – регламентовано законом (владою). Це призводить до пригнічення свободи людини, повного підпорядкування підданих державі. Отже, за теорією правового позитивізму *правом визначається державна воля, яка виражена в обов'язковому нормативному акті, забезпеченому примусовою силою держави*. Цю теорію розробляли у XVIII–XIX ст. *Є. Бентам* та *Дж. Остин*, а в XX ст. – австрійський юрист *Г. Кельзен*; класовий варіант цієї концепції («право і закон – вияв волі панівного класу») обґрунтував *В. Ленін*.

Утім, ще з давніх-давен люди розрізняли «право» (*jus*) і «закон» (*lex*). *Т. Гоббс* вважав, що право – це свобода щось робити або не робити, а закон – це припис, наказ робити або, навпаки, не робити щось. З розвитком громадянського суспільства формується нове розуміння права як системи гарантій свободи особистості, яке отримує теоретичне вираження в **концепції природного права** (*Дж. Локк, І. Кант, П. Новгородцев, Дж. Ролз*). Ця концепція виходить із постулату про *існування вищих, постійно діючих, незалежних від держави норм і принципів, які уособлюють розум, справедливість, об'єктивний порядок цінностей, мудрість Бога, які є не тільки директивами для законодавця, але й діють безпосередньо*. Право відокремлюється від закону та сприймається як *«законодавче самообмеження держави»* (*В. Гумбольдт*). Інакше кажучи, на перший план висувається природне право, з яким повинно зв'язатись позитивне. Звідси можливість правових і неправових законів. Утверджується заборонний принцип правового регулювання: *«все, що не заборонено – дозволено»*, і тому не може піддаватись адміністративно-поліцейському переслідуванню. Формою нового співвідношення між політикою і правом стають принципово нові законодавчі акти – конституції, які визначають засади конституційного режиму держав.

Конституція і конституційний режим

Форма правління та форма державного устрою, порядок організації і компетенції органів влади й управління в центрі та на місцях, організація й основні принципи правосуддя, виборчої системи, правовий стан особистості – все це визначається *основним законом держави* – **конституцією** (лат. *constitutio* – устрій, положення). Сучасні конституції фактично є формою

суспільного договору, або угодою між державою і суспільством, документом, яким держава зобов'язується дотримуватись певних принципів та норм, що відповідають пануючому в суспільстві розумінню природного права. За висловом *Томаса Пейна*, держава є «дитиною конституції», адже «будь-яка конституція є актом не уряду, а народу, який створює уряд».

Конституція та інші закони держави ґрунтуються на певних принципах, які становлять **конституційний режим**, тобто *основні засади політико-правового устрою держави*. Так, Конституція США передбачає три основних принципи – поділ влади, федералізм і судовий конституційний нагляд. У Конституції України визначені такі принципи, як верховенство права; народовладдя; розподіл влади; взаємодія державного управління й місцевого самоврядування; пріоритетність прав і свобод людини; політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя тощо.

Поняття конституції як основного закону держави з'являється наприкінці XVII ст. в Англії, а конституції як окремі документи в їх сучасному значенні – наприкінці XVIII ст. (США – 1787 р., Франція – 1791 р.). У сучасному світі наявність конституції є практично неодмінною ознакою будь-якої держави, що намагається бути (або справляти враження) демократичною. У таких країнах, як Великобританія, Нова Зеландія, Ізраїль, окремого Основного закону немає, але фактично діє «неписана конституція», яка складається з кількох визначальних законодавчих актів. Наприклад, у Великій Британії вона включає Велику хартію вольностей 1215 р., Білль про права 1689 р., акт про престолонаслідування 1701 р., закони про парламент 1911 і 1949 рр. тощо.

Існує кілька **шляхів прийняття конституцій** – *Установчими зборами* (напр., Конституційним конвентом США в 1787 р.), *парламентом, затвердження референдумом* (напр., у Греції в 1975 р., Іспанії в 1978 р., Росії в 1993 р.), *октроювання* (тобто введення виконавчою владою – монархом або президентом, від франц. *острої* – дарувати; вперше застосовано у Франції в 1814 р.). У деяких країнах основи конституційного режиму досить стабільні, що досягається, зокрема, особливими умовами внесення змін та поправок до конституції (*принцип кваліфікованої більшості*; «*подвійний вотум*» тощо). Так, до Конституції США протягом 200 років висувалось близько 5 тис. поправок, але було прийнято тільки 27 (для набрання чинності поправку мають ратифікувати три чверті штатів). Утім, і часті зміни не обов'язково є загрозою демократії. Конституція Швейцарії (1874) мала понад 90 доповнень і змін, а Франція вже мала 16 різних конституцій.

Конституція України: минуле і сучасність

В Україні прообразом такого документа стали «*Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького*» гетьмана *Пилипа Орлика*, прийняті в 1710 р. *Конституція УНР* – перша українська конституція в

сучасному розумінні – була прийнята Центральною Радою у квітні 1918 р., але не вступила в дію. Декілька конституційних актів приймалось різними урядами УНР (гетьманатом, Директорією), а також ЗУНР. У радянській Україні було чотири Конституції (1919, 1929, 1937 та 1978 роки), які в основному повторювали Конституції СРСР. Остання Конституція УРСР 1978 року з багатьма змінами та доповненнями діяла і в перші роки незалежності. Внаслідок політичних суперечностей у Верховній Раді й суспільстві Україна виявилась останньою серед держав колишнього СРСР, яка прийняла новий Основний закон. Спробою тимчасового розв'язання проблеми був *Конституційний Договір* між Верховною Радою України і Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» (8 червня 1995 р.). *Конституція України* була прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 р.

Народившись як результат певного політичного компромісу, Конституція 1996 року відразу стала об'єктом критики, переважно – в частині розподілу повноважень між різними суб'єктами влади. У квітні 2000 р. був проведений (за ініціативою Президента Л. Д. Кучми) *референдум щодо змін до Конституції*. Але, незважаючи на те, що всі 4 питання референдуму (про розширення повноважень Президента щодо розпуску Верховної Ради, про обмеження депутатської недоторканності, про зменшення загальної кількості народних депутатів України та про формування двопалатного парламенту) отримали підтримку більшості населення, зміни до Конституції внесені не були. Слід мати на увазі, що *механізм внесення змін до Конституції України* (розділ XIII) передбачає внесення таких змін лише Верховною Радою за умови підтримки кваліфікованою більшістю (2/3) народних депутатів та «подвійного вотуму» (голосування законопроекту на двох різних сесіях). Лише зміни до розділів I, III та XIII, які визначають основні засади конституційного устрою та політичного режиму країни, будучи попередньо прийнятими Верховною Радою, мають затверджуватися на всеукраїнському референдумі.

Плодом чергового політичного компромісу став прийнятий Верховною Радою у розпал подій «помаранчевої революції» *Закон «Про внесення змін до Конституції України»* (8 грудня 2004 р.). Найсуттєвішою зміною, яка внесена цим законом, є передача повноважень формування уряду від Президента (за ним залишається ініціатива лише щодо кандидатур міністра оборони та міністра закордонних справ) парламентській більшості, яка утворюється за результатами парламентських виборів. Формуванню такої більшості має сприяти перехід на чисто пропорційну систему виборів Верховної Ради та запровадження принципу «імперативного мандата» (заборони народним депутатам переходити з фракції у фракцію). Одночасно Президент отримав право розпускати Верховну Раду, якщо протягом місяця не сформована коаліція парламентських фракцій (парламентська більшість) або протягом 60 днів після відставки уряду не сформований новий Кабінет Міністрів. Термін повноважень Верховної Ради збільшений з 4 до

5 років. У повному обсязі ці зміни Конституції набули чинності 25 травня 2006 року, тобто з початком роботи новообраного парламенту.

Формування теорії правової держави

Розуміння держави як правової організації публічної влади народилось у Стародавній Греції. Ідею зверхності закону висловлювали *Геракліт*, *Платон*, *Арістотель*, які поділяли форми правління на правильні та неправильні залежно від того, чи там править закон, чи ні. Стародавній Рим уславлений створенням найбільш розвиненої системи права, яка й зараз є основою сучасних правових систем. Зокрема, юрист *Ульпіан* у III ст. увів розподіл на публічне і приватне право (останнє повинно ґрунтуватись на природній рівності людей). Широко відомі давньоримські вислови: «суворий закон, але це закон», «хай загине світ, але переможе справедливість». Проте існуючий розрив між природним і позитивним правом виразно висловив *Цицерон*: «вища законність – вища несправедливість».

Сучасна **теорія правової держави**, що ґрунтується на *ідеї обмеження влади природними і невід’ємними правами особистості*, починає формуватись у Новий час. Її засновником можна вважати *І. Канта*. Він розглядав державу як об’єднання людей, підпорядкованих правовим законам. У такій державі громадяни перебувають у певному правовому стані, який ґрунтується на таких **принципах**:

- свобода кожного члена суспільства як людини (свобода духу);
- рівність його з кожним іншим як підданого (обов’язок усіх підкорятись владі);
- самостійність кожного члена спільноти як громадянина (що базується на праві власності та інших правах).

Цьому правовому станові, за Кантом, відповідають три **статуси особистості**:

- *статус невідопічності*, тобто особистої незалежності;
- *громадянський статус*, тобто право закликати державу на допомогу в разі зазіхання на власні права і свободи;
- *політичний статус*, тобто можливість впливати на владу й законотворення з метою забезпечення гарантії захисту власних прав.

Термін «правова держава» входить до наукового обігу в першій третині XIX ст. у німецькому державознавстві (*К. Т. Велькер*, *Р. фон Мольте* та інші). Ідея правової держави набула розвитку в працях *Гегеля*, *С. Бенґама*, *Б. Константа*, які відстоювали доктрину невтручання держави у приватне життя людини, а також учених Росії й України (*Б. Чичерін*, *Вол. Соловйов*, *П. Новгородцев*, *Б. Кістяківський* та інші). Зокрема, *Б. Кістяківський*, протиставляючи правову державу деспотичній, визначав такі її принципи, як обмеженість державної влади визнанням невід’ємних і недоторканих прав особистості; підпорядкування законів органів державної влади; забезпе-

чення політичної свободи; зверхність народу (але не його самодержавство); розвинута правосвідомість народу.

Правова і соціальна держава

Останніми роками ідея правової держави сприймається як зразок сучасної політичної системи, що існує на Заході. До **принципів правової держави** відносять:

- 1) панування права в усіх сферах суспільного життя та зверхність закону;
- 2) підкорення держави, всіх її органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян законів;
- 3) непохитність свободи особистості, її прав та інтересів, честі й гідності, захист і гарантії цих прав;
- 4) взаємна відповідальність держави та особистості;
- 5) поділ влади;
- 6) існування ефективних форм контролю і нагляду за здійсненням законів, у першу чергу – незалежної судової влади.

Необхідно підкреслити, що суть правової держави *не стільки у виконанні законів, скільки в пануванні саме правових законів*. Право – не батіг, за допомогою якого держава поганяє громадянина, це – своєрідний буфер, гарантія від замаху на особистість громадянина, на його свободу та гідність, хто б цей замах не робив – чи інші громадяни, чи влада.

Найважливішим моментом правової держави є *незалежність та достатні повноваження судової влади*. Найвищим проявом політичної, владної ролі суду як соціальної інституції є контроль законодавчого процесу, або *конституційний нагляд*. Він полягає в тому, що суд може кваліфікувати якісь державні закони або їх окремі положення як такі, що суперечать конституції, і позбавляти їх юридичної сили. Існує два способи такого нагляду:

1. Функція конституційного контролю належить *усім судам загальної юрисдикції* (США, Аргентина, Мексика, Данія, Норвегія, Канада, Австралія, Індія, Японія). При цьому політична роль вищої судової влади полягає не тільки в застосуванні права, а ще й у його творенні.

2. Конституційний нагляд здійснюють спеціальні судові органи – *конституційні суди* (Німеччина, Австрія, Італія, Франція, Росія, Україна).

Подальшим розвитком теорії і практики правової держави стала **соціальна**, або **соціально-правова, держава**. Ідея доповнення юридичних і політичних прав соціальними правами людини та відповідними державними гарантіями поширюється в Європі наприкінці XIX ст. На межі XIX–XX століття засадничу для концепції соціальної держави *ідею гідного існування людини* обґрунтовують *Вол. Соловійов* та *П. Новгородцев*. Розвиненого практичного втілення соціальна держава («*welfare state*») – «держава зага-

льного добробуту») набуває в західних країнах після Другої світової війни. Вона не обмежується захистом прав людини, а бере на себе відповідальність за створення соціальних гарантій, протидіє узурпації політичної влади владою економічною. Основними **принципами соціальної держави** є *соціальна справедливість, соціальна безпека, соціальні гарантії прав людини і гуманних умов життя*. Такій державі притаманні широко розгалужена система соціальних послуг, безкоштовна освіта, охорона здоров'я, доступ до різних сфер культури, спорту, допомога держави слабким верствам суспільства.

На відміну від *соціалістичної держави*, соціальна держава не відкидає пріоритет прав і свобод людини, а лише доповнює його системою державних соціальних гарантій. Якщо в понятті правової держави підкреслюється захист свобод і прав індивідів, то поняття соціальної держави наголошує на забезпеченні їх гідного існування. Ця мета досягається за допомогою *солідарної ринкової економіки* (тобто створення сприятливих умов уключення до ринкових відносин усіх верств населення); *соціальної демократії* (тобто поєднання громадянського самоврядування з представницькою демократією) та *соціальної етики* (тобто орієнтації на досягнення згоди, взаємодії на основі визнання автономного права кожної людини захищати свою гідність). Отже, соціальна правова держава виявляється найбільш справедливою сучасною формою взаємоузгодження громадянського суспільства і політичної організації, до якої прагнуть цивілізовані країни.

Правосвідомість і правовий нігілізм

Будь-яка держава передбачає виконання громадянами законів, тобто позитивного права. Правова держава передбачає, крім цього, знання громадянами законів і свідоме ставлення до них на основі розуміння природного права, боротьбу за втілення природного права у позитивне. **Правосвідомість** полягає в *усвідомленні громадянами своїх прав і обов'язків, у свідомому прагненні до їх виконання на законних, легітимних підставах*. Тобто це не стільки знання, скільки духовна воля, яка ґрунтується не стільки на юридичному лікнепі, хоча й передбачає його, скільки на духовному вихованні. За *І. Льюїсом*, існують такі *аксіоми правосвідомості*: почуття власної духовної гідності; здатність до самозобов'язання та самоврядування; взаємна повага і довіра людей один до одного. Ці аксіоми вчать людину самостійності, свободі, сумісності, взаємності і солідарності, а також духовній волі.

Протилежністю здоровій правосвідомості є **правовий нігілізм**, тобто ігнорування законів, їх свідоме чи несвідоме порушення. При цьому правовий нігілізм громадян, які не вірять у закон, не знають його і не бажать знати, збігається з правовим цинізмом влади. Ця проблема стоїть особливо гостро в авторитарних або тоталітарних державах. Україні вона

дісталась у спадщину від Росії, де виникла на ґрунті авторитарно-бюрократичних засобів правління російського самодержавства. Проблема лише ускладнилась після Жовтневого перевороту, за умов революційної пролетарської законності, а згодом масових незаконних репресій. Право перетворилось у «факультет непотрібних речей». Робота законодавчих органів влади зводилась майже нанівець, тому що прийняті закони не виконувались. Ця проблема була достатньо усвідомлена лише останнім часом, у контексті завдань розбудови правової держави. *Шляхами подолання* правового нігілізму є передусім створення ефективної, незалежної судової влади, подолання кризи влади взагалі, ефективна боротьба з корупцією й іншими злочинами державних та політичних діячів, створення справді демократичних та правових законів, розвиток громадянського суспільства і піднесення шляхом правової освіти та правового виховання правосвідомості громадян, тобто їх зацікавленості не лише знати, а й виконувати закони, які захищають їх права і свободи.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що таке «природне право» і «позитивне право»? Чим відрізняється теорія природного права від правового позитивізму?
- ⇒ У чому сутність конституції як політико-правового документа?
- ⇒ Визначте основні віхи конституціоналізму в Україні.
- ⇒ Як формувалась теорія правової держави? Які її основні принципи?
- ⇒ Які основні складові соціальної держави? У чому її відмінність від держави соціалістичної?
- ⇒ Що таке правовий нігілізм і які основні шляхи його подолання?

Додаткова література

Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права: Підручник. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 468 с.

Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: Теоретико-правова модель і практична реалізація. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 386 с.

Жоль К. К. Філософія і соціологія права: Учеб. пособие. – К.: Юринком Інтер, 2000. – 480 с.

Кистяковский Б. А. Філософія і соціологія права. – С.Пб., 1998. – 800 с.

Конституции зарубежных государств: Великобритания. Франция. Германия. Италия. Европейский Союз. США. Япония. Индия: Учеб. пособие / В. В. Маклаков (сост., пер., вступ. ст.). – 5. изд., перераб. и доп. – М. Волтерс Клувер, 2006. – XXIV, 581 с.

Конституція України: Офіційний текст, прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. (Відомості Верховної Ради України, 1996. № 30, ст. 141): Із змінами станом на 1 січня 2006 р. – К.: Ін Юре, 2006. – 144 с.

Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: Навч. посібник. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.

Михалева Н. А. Конституционное законодательство стран СНГ на современном этапе (Динамика развития) // Государство и право. – 2004. – № 9. – С. 73–80.

Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для студ. вузов, обучающихся по юрид. спец. – М.: НОРМА, 2003. – 648 с.

Сіленко А. О. Соціальна держава: територія перемін. – О.: Вид. центр УДАЗ, 2000. – 278 с.

Скаун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – 2-ге вид. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.

Теорія держави і права: Підручник / С. Л. Лисенков (ред.). – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.

Трубецкой Е. Н. Труды по философии права. – СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 2001. – 542 с.

Футей Б. Становлення правової держави в Україні 1991–2005 рр. – 2 вид., доп. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 351 с.

Ципшеліус Р. Філософія права: Підручник / Пер. з 4-го нім. вид. – К.: Тандем, 2000. – 299 с.

Шпиталенко Г. А, Шпиталенко Р. Б. Основи правознавства: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – 4-е вид. – К.: Каравела, 2006. – 376 с.

ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Всякий раз, когда мы замечаем, что в государстве, называющем себя республикой, все спокойно, и нет борьбы различных политических принципов и группировок, то можно быть уверенным, что в нем нет свободы.

Ш. Монтескье

История последних десятилетий показала, что демократия разваливается именно вследствие её партийного строения.

И. Ильин

Генезис і сутність політичних партій

У відкритих політичних системах, що будуються громадянським суспільством, важливу роль відіграють політичні партії та громадсько-політичні організації. Як форми суспільної самодіяльності, вони мають акумулювати, узгоджувати і виводити на політичний рівень реальні інтереси, які існують у соціумі. Вони виступають з'єднувальними ланками між громадянським суспільством і державою.

Партії (від лат. *pars* – частина, група) відомі зі стародавніх часів – або як групи прибічників вождя, або як певні соціальні прошарки, що відстоюють власні інтереси. Політичні партії в сучасному розумінні формуються поряд із розвитком громадянського суспільства. За визначенням *М. Вебера*, їх **генезис** мав три етапи:

1) партії як *аристократичні угруповання в парламенті* – вігі і торі в Англії XVII–XVIII ст., які в XIX ст. перетворились на ліберальну (нині – ліберал-демократичну) та консервативну партії;

2) партії як *політичні клуби* – жирондисти та якобінці часів Великої Французької революції, федералісти та антифедералісти у США;

3) *масові партії*. Виникнення масових партій у другій половині XIX ст. пов'язане із залученням до політики широких мас населення, трудящих (тому це були в першу чергу соціал-демократичні партії – наприклад, у Німеччині в 1869 р.), із упровадженням загального виборчого права. Але масовість мала в собі й небезпеку, яку німецький політолог *Р. Міхельс* відобразив у «залізному законі олігархії». А саме – такі партії

схильні до перетворення в олігархічні, авторитарні структури з причин технічних: унеможливлення безпосередньої демократії внаслідок розширення організації і необхідності професійного управління; і з причин психологічних – політичної інертності мас та прагнення лідерів до влади.

Утім, у подальшому розвитку вплив партій усе більше визначається не стільки їх чисельністю, скільки організаційною та ідеологічною гнучкістю, фінансовою опорою і здатністю використовувати засоби масової інформації. Тому *сучасні політичні партії* переважно вже не такі масові.

За визначенням *Ла Паламбари*, **партія** – це *організована політична сила, що об'єднує громадян однієї політичної тенденції з метою мобілізації громадської думки на певні цілі та участі в органах влади або орієнтування влади на досягнення цих цілей*. Партії відрізняються від інших організацій громадянського суспільства саме своїм переважно політичним характером, тобто безпосередньою участю у боротьбі за владу та її розподіл. Тому *конститутивними ознаками партії* як певного типу суспільної організації можна вважати:

- наявність організаційної структури, яка визначена статутом;
- наявність певної *ідеології*, що відображена у *програмі*;
- діяльність, спрямована на *завоювання підтримки народу*;
- діяльність, спрямована на здобуття та здійснення влади.

Типологія політичних партій

Існують різні критерії класифікації партій, які здебільшого відображають їх окремі властивості. Наприклад, партії класифікують за такими окремими ознаками, а саме:

- за соціальною орієнтацією: *класові* і *міжкласові*;
- за організаційними принципами: з індивідуальним або колективним членством; з територіальним або виробничим принципом організації;
- за місцем у політичній системі: *легальні* та *нелегальні*, *правлячі* та *опозиційні*;
- за ідейно-політичною платформою: комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, християнсько-демократичні, фашистські, національно-визвольні, партії зелених тощо (слід зауважити, що назва партії зовсім не обов'язково адекватно відображає її ідейну сутність).

Більш інтегровану схему пропонує американський учений *С. Коен*. На його думку, *існують партії як політичний авангард, парламентські партії, партії задля участі у виборчій кампанії (прагматичні), партії-общини*.

Партії авангардного типу базуються на ленінській концепції «партії нового типу» і визначаються дотриманням монопольної ідеології, що претендує на абсолютну істину; жорсткою організацією і підпорядкуванням низів – верхам, частини – цілому, меншості – більшості; забороною фракційності; запеклою боротьбою проти ідейних противників, ненадійних

попутників та опортуністів у власних рядах. Монополізуючи владу, такі партії поступово зливаються з державним апаратом, перетворюючись на *державно-партійний механізм*, який уже зовсім не схожий на громадську організацію.

Парламентські партії найбільш поширені в сучасних демократичних державах. Їх відрізняє ідейна та теоретична гнучкість; поєднання парламентської і позапарламентської діяльності; досить малий апарат; автономія *парламентських фракцій*; чітке відокремлення партійних органів від державних; поширення *внутрипартійної фракційності*.

Прагматичні партії – а це перш за все американські Демократична та Республіканська – схожі на парламентські, але мають певні відмінності. Перш за все це відсутність фіксованого членства, а також певна децентралізація й аморфність. Головним завданням місцевих партійних організацій є підтримка кандидатів на виборах, а завданням з'їздів, що проходять у рік президентських виборів, – висування кандидатів у президенти та віцепрезиденти і затвердження передвиборної програми.

Нарешті, **партії-общини** – це, скоріше, масові громадсько-політичні організації, які виросли з антиколоніальних рухів та утвердились при владі, переважно в африканських країнах. Здебільшого відіграють роль додатка до особистого врядування, покликані репрезентувати досягнення національної єдності і подолання етнічного сепаратизму.

Сучасні тенденції розвитку політики, на думку *О. Кірхгаймера*, все більше спонукають партії відповідати певним спільним рисам. Зокрема, це такі риси: брак згадок про початкову соціальну основу, щоб була змога звертатися до широких мас електорату; брак наполягань на конкретній ідеології, щоб існувала змога реагувати на погляди виборців з приводу поточних питань; зміцнення центрального партійного керівництва та ієрархічного контролю, щоб забезпечити виразну передвиборну програму; жертвування внутрішньою партійною демократією, щоб мати змогу репрезентувати привабливий образ єдиної партії; розширення зв'язків із соціальними групами, щоб збільшити можливість фінансування партії; перехід від масових кампаній до кампаній у засобах масової інформації, зосереджених навколо постаті лідера.

Партійні системи

Сьогодні політичні партії існують у переважній більшості країн світу, за винятком кількох абсолютних монархій. *Конфігурація політичних партій, що визначається їх кількістю, параметрами, взаємодією, а також виборчою системою та прихильністю виборців*, має назву **партійної системи**. Її характер значною мірою впливає на характер політичної системи суспільства загалом. Існує кілька класифікацій партійних систем. Так, *М. Дюверже* на основі кількісного критерію поділяє їх на двопартійні, ба-

гатопартійні й однопартійні; *Ж. Блондель* виходить із кількості партій і їх місця в політичній системі: двопартійна, двох з половиною партійна, багатопартійна з домінуючою партією, багатопартійна без домінуючої партії; *Дж. Сарторі* враховує кількість партій та ідеологічну дистанцію між ними – система домінуючої партії, двопартійна система, помірно поляризована і гранично поляризована багатопартійні системи. *Основними типами партійних систем є однопартійні, двопартійні й багатопартійні.*

Однопартійні системи будуються партією авангардного типу, яка, по-перше, виключає з політичного життя своїх опонентів, а по-друге, перетворюється на *партійно-державну структуру*. Роль єдиної партії як основи політичної системи може бути закріплена в Конституції. Фактично партія втрачає характер громадської організації, а партійна система перетворюється у *партократичну* (СРСР, фашистська Німеччина, Північна Корея). У деяких однопартійних за суттю системах зберігалась формальна багатопартійність (НДР, Китай).

Багатопартійні системи не обмежують створення партій ідеологічними умовами (за винятком деяких крайніх угруповань) та не створюють партійно-державних структур. Різновидами багатопартійності є:

- *гранично поляризована система* (допускає існування позасистемних партій і двобічну опозицію – Італія, Франція);
- *помірно поляризована система* (відсутність крайностей, тяжіння до центру, двополюсні коаліції – Швеція, Німеччина);
- *система з домінуючою партією* (яка не має конституційного закріплення своєї ролі і в будь-який час може втратити своє домінування – Мексика, Індія);
- *мультипартійна* – фактично перехідна (численність партій, як правило, невеликих та маловпливових – Україна, Росія).

В англосаксонських державах поширені **двопартійні системи**, які є своєрідною модифікацією багатопартійності. Двопартійність гарантує більшу стабільність і передбачуваність політичного життя, яке розвивається за принципом маятника. Деякі політологи вважають цю систему найкращою, але спроби її штучного впровадження не мають успіху. Втім, і в країнах традиційного поширення (Великобританія, США) двопартійність усе частіше ставиться під сумнів.

Французький політолог *М. Дюверже* сформулював гіпотезу про взаємозв'язок між числом партій у країні та її виборчою системою. «*Закон Дюверже*» полягає в тому, що мажоритарна виборча система сприяє формуванню двопартійності, у той час як пропорційне представництво сприяє багатопартійності.

Утім, у деяких країнах бачимо стійке існування максимум 3–4 партій при пропорційній системі (Австрія, Німеччина), а в інших – фактично трипартійну конкуренцію при мажоритарній (Велика Британія). Стабільно-

сті партійної системи може сприяти державне фінансування партій, які пройшли до парламенту. У Росії Закон «Про політичні партії» (2001 р.) вимагає від партії мати регіональні відділення не менше ніж у половині суб'єктів Російської Федерації і не менше 50 тис. членів – таким умовам відповідають близько 40 зареєстрованих партій.

Окремим явищем, притаманним деяким партійним системам, є утворення регіональних партій. Як правило, це стосується держав із федеративним устроєм або автономіями (Канада, Індія, Іспанія).

Партійна система і політичні партії в Україні

До початку 90-х років ХХ ст. в Україні, як і в Радянському Союзі загалом, діяла однопартійна система (слід пам'ятати, що історія багатопартійності в Україні починається з кінця ХІХ ст., але згодом після Жовтневої революції всі політичні партії, крім комуністичної, були заборонені і знищені). Ст. 6 Конституції СРСР закріплювала керівну і спрямовуючу роль КПРС як основи політичної системи. Комуністична партія України (КПУ) була республіканською організацією КПРС і самостійності не мала. Власне, саме відміна 6-ї статті та впровадження багатопартійності стало одним із провідних гасел демократичної опозиції під час горбачовської перебудови. Починається швидка ерозія, а згодом відбувається **розпад однопартійної системи**. Цей процес мав кілька етапів та поворотних подій:

- 1987–1988 рр. – виникнення *неформальних (тобто неофіційних) політичних організацій* (Українська Гельсінська спілка та ін.);
- 1989 р. – створення масової громадсько-політичної організації – Народного Руху України (І з'їзд – вересень 1989);
- 1990 р. – початок легального утворення *нових політичних партій* на основі відміни 6 статті Конституцій СРСР та УРСР і прийняття союзного Закону «Про громадські об'єднання» (на початок 1991 р. в СРСР діяло вже близько 20 загальносоюзних і 500 республіканських партій, 10 тис. політклубів та громадсько-політичних організацій);
- серпень 1991 р. – невдалий путч у Москві, наслідком якого стала *заборона діяльності КПРС та КПУ* (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 30 серпня 1991 р.) і *передача їх майна державі* (Закон України «Про повернення майна КПУ та КПРС на державну власність» від 20 грудня 1991 р.). Фактично це означало кінець системи партократичного правління.

Таким чином, до моменту проголошення незалежності України однопартійна система фактично була зруйнована. Втім, це ще не означало автоматичного виникнення багатопартійної системи. Молоді партії були ще занадто слабкі, щоб узяти на себе відповідальність за владу і переконати народ у своїй спроможності володарювати. Тому склалася ситуація, коли за умов існування багатьох політичних партій головні державні посади як виконавчої, так і законодавчої влади обіймали переважно безпартійні. Протягом наступних років в Україні тривав **процес формування багатопартійності**.

Головні *засади політичного плюралізму*, а також право на створення партій та інших громадських організацій і обмеження щодо цього визначені Конституцією України (1996 р.), *Законом України «Про об'єднання громадян»* (1992 р.) та *Законом України «Про політичні партії в Україні»* (2001 р.). Зокрема, ст. 15 Конституції

Україні гарантує свободу політичної діяльності в умовах політичної, економічної й ідеологічної багатоманітності і забороняє державі визнавати будь-яку ідеологію як обов'язкову. Ст. 36 надає громадянам України право на свободу об'єднання у політичні партії й громадські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних й інших інтересів. Вона підкреслює, що ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій. Нарешті, ст. 37 установлює обмеження щодо діяльності політичних партій – забороняється діяльність таких організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права та свободи людини, здоров'я населення. Політичним партіям забороняється також мати воєнізовані формування; не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої й судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

За законом 1992 року політична партія реєструвалась, якщо підтримувалась не менше ніж 1000 громадянами; при цьому допускалось утворення політичних партій лише з усеукраїнським статусом. Закон 2001 року посилив цю норму, вимагаючи вже підписи не менше від 10 000 громадян України, зібраних не менше ніж у двох третирах районів не менше від двох третин областей України. Закон виключає подвійне членство в політичних партіях і допускає членство в них тільки громадян України, які мають право голосу.

Суттєвий вплив на формування багатопартійності в Україні здійснює *розширення виборчих прав політичних партій*. До 1997 року в Україні діяла мажоритарна виборча система, яка надавала політичним партіям (як і трудовим колективам) лише право висувати своїх кандидатів в одномандатних мажоритарних округах. На виборах до Верховної Ради 1998 року вперше була застосована змішана виборча система, яка перетворила політичні партії на безпосередніх суб'єктів виборчого процесу – половина депутатського корпусу тепер обиралась у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за пропорційним принципом від політичних партій. При цьому був визначений 4-відсотковий виборчий бар'єр. 8 політичних партій і блоків із 30, що брали участь у виборах 1998 року, подолали цей бар'єр й отримали депутатські мандати (*Комуністична партія України, Народний Рух України, блок Соціалістичної і Селянської партій України, Партія зелених України, Народно-демократична партія, Партія «Громада», Прогресивна соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана)*). На парламентських виборах 2002 року перемогу здобули лише 6 партій і блоків із 33 учасників виборів (*Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», Комуністична партія України, «За єдину Україну», Блок Юлії Тимошенко, Соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана)*). Результатом є збільшення партійного представництва в українському парламенті: якщо у Верховній Раді, вибраній у 1994 р., безпартійні становили близько 55 % депутатів; то після виборів 1998 і 2002 року – лише 21–22 %.

Нове виборче законодавство, прийняте навесні 2004 р. (набрало чинності з 1 жовтня 2005 р.), зафіксувало перехід до чистої пропорційної системи, при цьому не тільки на виборах до Верховної Ради, але й на виборах депутатів міських, районних та обласних рад. Отже, політичні партії (та їх блоки) стають основними суб'єктами виборчого процесу як на загальнонаціональних, так і на місцевих виборах. У виборах до Верховної Ради України 26 березня 2006 року брало участь 45 політичних партій та блоків партій.

Зростання кількості партій. Перші політичні партії були створені в Україні ще в 1990 році (*Українська республіканська партія, Демократична партія України* та ін.); у подальшому їх число стрімко зростало, особливо під час підготовки до виборів. У 1994 р. в Україні діяло 30 зареєстрованих партій, у 1997 р. – близько 50, а в 2002 р. їх кількість зросла до 125. Процес перереєстрації, передбачений Законом «Про політичні партії в Україні», знизив цю цифру майже до 90, але до виборів 2006 року максимальна кількість відновила (до кінця 2006 р. перелік зареєстрованих політичних партій зріс до 133).

Переважаюча більшість цих організацій залишається малочисельними, з недовзведеною організаційною структурою, маловідомими і політично непомітними. Багато партій має досить вузьку або не властиву цьому типу громадських організацій соціальну орієнтацію (професійну, демографічну тощо). Існує суперечність між формально загальнонаціональним статусом, якого вимагає закон, і реальними електоратами партій, обмеженими окремими регіонами. У парламентських виборах беруть участь (самостійно або в блоках з іншими) трохи більше від половини зареєстрованих партій, при цьому реально можуть претендувати на місця в парламенті та участь у структурах влади лише 10–15 відносно відомих партій. Загалом це свідчить про те, що в Україні склалась **багатопартійна система малих партій**. Ураховуючи вимогу діючого закону, згідно з якою невисування політичною партією своїх кандидатів на парламентських чи президентських виборах протягом 10 років тягне за собою анулювання її реєстрації, можна передбачити поступове зменшення в подальшому кількості політичних партій в Україні. Втім, поки що об'єднаними процесами серед політичних партій ідуть дуже важко, в той час як досить поширеною, особливо в 90-ті роки, була практика партійних розколів.

Далеко не всі політичні партії України можна ідентифікувати з певним ідеологічним напрямом. Досить виразною є ідеологічна спрямованість партій **лівого, комуністично-соціалістичного**, напрямку – *Комуністична партія України* (створена в 1919, відтворена у 1993 р.), *Соціалістична партія України* (1991 р.), *Прогресивна соціалістична партія України* (1996 р.); **національно-демократичного** напрямку – *Народний Рух України* (перетворений у партію з 1993 р.), *Українська Народна Партія* (1999 р.), *Партія «Реформи і порядок»* (1997 р.); **радикально-націоналістичного** напрямку – *Українська національна асамблея* (1991 р.); *Всеукраїнське об'єднання «Свобода»* (створена як Соціал-Національна партія України в 1991 р.); **екологічного** напрямку – *Партія Зелених України* (1990 р.). Існують також партії **конфесійної** – *Християнсько-демократична партія України* (1992 р.), *Партія мусульман України* (1997–2005 рр.) та **етнічної** – *Слов'янська партія* (створена як Громадянський конгрес України в 1992 р.), *Партія «Руський блок»* (2001 р.), дві партії угорців України (2005 р.) – спрямованості.

Проте більшість провідних політичних партій – *Народна партія* (створена як Аграрна партія України в 1996 р.), *Партія регіонів* (створена як Партія регіона-

льного відродження України в 1997 р.), *Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»* (1999 р.), *Партія промисловців і підприємців України* (2000 р.), *Політична партія «Народний Союз Наша Україна»* (2005 р.) та інші сьогодні намагаються позиціонувати себе як центристські, визначаючи свою програму не ідеологічними принципами, а прагматичними позиціями провладності або опозиційності («пропрезидентські» й «антипрезидентські»).

У зв'язку з цим треба звернути увагу на поняття «*партія влади*», яке використовується в різних значеннях, залежно від історично-політичного контексту. Після розпаду однопартійної системи «партією влади» стали метафорично називати правлячу еліту, яка склалась здебільшого з колишньої партійно-державної номенклатури із залученням представників нової, демократичної еліти, та не була оформлена в якусь політичну організацію. З кінця 90-х років ця еліта знову починає використовувати для політичної підтримки своєї влади ту чи іншу політичну партію. У різні роки на роль подібних «партій влади» висувались *Народно-демократична партія*, *Партія «Демократичний Союз»*, *Соціал-демократична партія України (об'єднана)*, *Партія регіонів*, *Політична партія «Народний Союз Наша Україна»*. Тільки зі становленням реальної багатопартійної системи поняття «партія влади» буде означати правлячу партію, яка перемагає на демократичних виборах і формує на цій основі виконавчу владу.

Громадські організації. Громадсько-політичні рухи

Громадські організації – це об'єднання громадян із метою задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів. Формально такі організації не є складовими частинами політичної системи. Але остільки, оскільки вони виражають соціально значущі інтереси (це передусім профспілки, об'єднання підприємців, жінок, ветеранів, молоді тощо), вони набувають певної політичної ролі. Інша справа, якщо організації задовольняють приватні інтереси громадян – тоді, як правило, вони зовсім не втручаються у політику (товариства філателістів, мисливців, рибалок тощо).

За своєю спрямованістю громадські організації розподіляються на такі групи:

- професійні (профспілки, напр. Федерація незалежних профспілок України, Всеукраїнський союз робітників, асоціації фермерів тощо);
- економічні (об'єднання підприємців, банкірів – Українська спілка промисловців і підприємців, Рада товаровиробників і роботодавців та ін.);
- соціально-демографічні (ветеранські, жіночі, молодіжні – Союз Чорнобиль, Українська студентська спілка й ін.);
- *конфесійні* (церкви, релігійні общини, релігійні об'єднання мрян);
- культурологічні і просвітницькі (напр., «Просвіта», «Знання»);
- *творчі* (об'єднання письменників, артистів, художників);
- спортивно-туристські та оздоровчі;
- наукові та науково-технічні;

- оборонні (напр., Добровільне товариство сприяння обороні України);
- національно-культурні (зокрема, організації етнічних меншин або їх об'єднання, напр., Асоціація національно-культурних об'єднань України);
- екологічні (напр., Зелений світ).

Громадські об'єднання є інститутами громадянського суспільства, тією ланкою, що пов'язує його з державою. Такі громадські об'єднання в політології нерідко називають «групами інтересів». Відповідно групи інтересів визначаються як «добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їхніх інтересів у відносинах із різними політичними інститутами, насамперед із державою» (*П. Шляхтун*). Іншими словами, групи інтересів функціонують як політичні об'єднання тоді, коли вони або розв'язують суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з державою. Вони мають політичний вимір, але здебільшого не є суто політичними об'єднаннями. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять собі за мету оволодіння державною владою, а обмежуються лише впливом на неї.

Німецький політолог *Ульріх фон Алеман* пропонує таку типологію груп інтересів залежно від п'яти різних суспільних сфер діяльності:

1. Організовані інтереси в економічній сфері та у сфері праці: підприємницькі об'єднання й об'єднання самостійних категорій працівників; профспілки; споживчі спілки.
2. Організовані інтереси в соціальній сфері: об'єднання захисту соціальних прав (на зразок товариства сліпих); об'єднання соціальних досягнень (наприклад, благодійні громадські спілки та заклади); групи самопомоги.
3. Організовані інтереси у сфері дозвілля й відпочинку: спортивні спілки та об'єднання; гуртки для спілкування і реалізації хобі.
4. Організовані інтереси у сфері релігії, науки і культури: церкви, секти; наукові асоціації; загальноосвітні гуртки, клуби мистецтва.
5. Організовані інтереси в суспільно-політичній сфері: духовні, етнічні, правозахисні об'єднання; громадсько-політичні об'єднання (екологічні, за роззброєння, емансипацію жінок тощо).

До *громадсько-політичних організацій* належать перш за все **рухи**, тобто широкі об'єднання громадян різних політичних переконань, спрямовані на досягнення конкретної мети або розв'язання конкретної суспільно-політичної проблеми. Від політичних партій вони відрізняються відсутністю розгорнутих ідейно спрямованих програм; відсутністю фіксованого членства або дозволом подвійного членства; короткочасністю існування; відсутністю або аморфністю організаційних структур; тиском на владу замість прямої участі у владі. Втім, межа між партією й рухом досить гнучка, і в колишніх соціалістичних країнах такі рухи, які виконували завдання руйнування колишньої системи, як правило, чи розпадались, чи перетворювались у політичні партії (*Солідарність* у Польщі, *Саюдіс* у Литві, *Народний Рух України* та ін.). Сьогодні створення громадсько-політичних

організацій або рухів в Україні юридично неможливе, оскільки об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» (ст. 1) визнається політичною партією або громадською організацією.

На Заході останніми десятиріччями набули поширення більш стали масові демократичні рухи (екологічні, антимілітаристські, жіночі, молодіжні, антиглобалістські). Їм притаманна відсутність постійних лідерів; швидка ротація депутатів, відкритість і гласність внутрішнього життя, практична відмова від професійного апарату.

Окремо слід сказати про **громадські організації**, які утворюються при політичних партіях, – як правило, **молодіжні**. Це, наприклад, відтворена *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, Соціалістичний Конгрес Молоді* (1994 р.), що об'єднує низку молодіжних організацій лівого напрямку; *Молодіжний Союз Наша Україна* (2005 р.) та ін.

Групи тиску. Лобізм

Групи тиску – це *зацікавлені суспільні групи (підприємницькі, профспілкові, релігійні та ін.), які здійснюють тиск на політичні інститути з метою прийняття відповідних політичних рішень на свою користь*. Вони можуть використовувати відповідні громадські організації, але можуть діяти і неформально. Виокремлюються групи тиску: а) які репрезентують *інтереси певних соціальних прошарків або галузей економіки*; б) *цільові групи інтересів* у зв'язку з досягненням конкретних цілей.

Групи тиску формально не зв'язані з політичною владою, вони впливають на неї непрямо, частіше за допомогою налагодженої системи економічних, політичних, фінансових зв'язків. **Засобами впливу** є субсидії політичним партіям, фінансування політичних та виборчих кампаній, проведення громадських акцій із метою підтримки або осудження будь-кого, використання засобів масової інформації тощо. Це може бути вплив *безпосередньо на владу, на політичні партії або на громадську думку*. Але головним об'єктом груп тиску є законодавча сфера, де їх діяльність спрямована на створення сприятливих правових умов (напр., податкових пільг). Діяльність груп тиску буває відкритою і прихованою.

Група тиску – це громадське об'єднання, яке добивається задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади. Якщо поняття «групи інтересів» указує взагалі на політичний вимір цих груп, то поняття «групи тиску» визначає лише форму їхньої дії, метод впливу на ті чи інші політичні рішення. Поняття «лобі», як і поняття «групи тиску», наголошує передусім на методі впливу на політичні рішення, тоді як поняття «групи інтересів» указує на суб'єкти цього впливу.

У деяких західних країнах утворився *офіційний механізм впливу груп тиску на процес прийняття рішень органами державної влади – лобізм* (англ. lobby – кулуари). Лобіст – це той, хто професійно обстоює інтереси клієнтів або консультує клієнтів, як їм вплинути на формування і запровадження державної політики у власних інтересах. Згідно із законом про регулювання лобізму в США (1946 р.) лобістські організації повинні реєструватись при Конгресі. Існують *два різновиди цих структур*:

а) *лобістські структури великих корпорацій, професійних спілок, асоціацій*;

б) *спеціальні юридичні лобістські контори або фірми з політичного консалтингу*.

Специфіка лобізму полягає у тиску переважно на законодавчий процес або конкретний політичний курс переважно через парламент. *Форми діяльності* лобістських структур досить різноманітні:

- виступи на слуханнях у комітетах парламенту;
- надання відповідної інформації депутатам;
- створення проєктів законів;
- організація пропагандистських кампаній і «тиску з місць»;
- фінансування потрібних кандидатів;
- прямий і непрямий підкуп урядовців та депутатів.

Із 1966 р. в США узаконений *іноземний лобізм*, тобто діяльність, спрямована на здобуття військової, економічної, політичної допомоги відповідними країнами. У 1995 р. був прийнятий новий закон із характерною назвою – *«Акт про відкритість лобізму»*.

У багатьох країнах (зокрема і в Україні) існує неофіційний (нелегальний) лобізм, який ще називають «тіньовим», або нецивілізованим. Лобістською діяльністю в органах виконавчої й законодавчої влади активно займаються банківські, промислові, підприємницькі, аграрні, галузеві, кланові групи, що призводить до фактичного зрощування бізнесу (нерідко також «тіньового») з бюрократичним державним апаратом та поширення корупції.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що таке політична партія? Які чинники сприяли виникненню сучасних політичних партій?
- ⇒ Сформулюйте визначальні ознаки політичної партії як типу громадської організації.
- ⇒ Які існують типології політичних партій?
- ⇒ Схарактеризуйте основні типи партійних систем. Які взаємозалежності висвітлює «закон Дюверже»?
- ⇒ Які основні віхи становлення багатопартійності в Україні?
- ⇒ Які політичні партії ставали переможцями парламентських виборів в Україні?

- ⇒ Що таке громадські організації і громадсько-політичні рухи? У чому їх відмінності від політичних партій?
- ⇒ Що таке лобізм? Чи існує лобізм в Україні і якщо так, то в якій формі?

Додаткова література

Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. – Л.: Світ, 1999. – 54 с.

Барабаш В. Інституціоналізація молодіжного руху України // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3.

Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический проект, 2002. – 560 с.

Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 107 с.

Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті / Пер. з нім. – К.: Заповіт, 1999. – 300 с.

Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.

Обушний М. І., Примуш М. В., Шведа Ю. Р. Партологія: Навчальний посібник. – К.: Арістей, 2006. – 432 с.

Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / Медушевский А. Н. (отв. ред., авт. вступ. ст., коммент.). – М.: РОССПЭН, 1997. – 639 с.

Політичні партії в Україні: Інформ.-довід. вид. / Я. В. Давидович (голов. ред.). – 2 вид., доп. – К.: Атіка, 2005. – 440 с.

Політичні партії України: В 3 т. / Ю. Шайгородський (уклад.). – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005.

Примуш М. В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Донецьк, 2001. – 338 с.

Рагозин Н. П. Развитие партийной системы Украины // Полис. – 2004. – № 1. – С. 89–100.

Согрин В. В. Двухпартийная система США: преемственность и обновление // Полис. – 2003. – № 3. – С. 164–170.

Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем. – Л.: Тріада плос, 2004. – 528 с.

ТЕМА 11. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

Якби існував народ богів, він мав би демократичний уряд. Для людей настільки досконале урядування не годиться

Ж.-Ж. Руссо

*Government of the people, by the people,
for the people shall not perish from the
Earth.*

А. Лінколн

Демократія – то найгірша з форм правління, коли не брати до уваги всі інші.

У. Черчілль

Большинство – тот самый случай, когда все дураки на твоей стороне

Еван Эзар

Поняття демократії та її історичні форми

Слово **демократія** (δημοκρατία) має давньогрецьке походження і перекладається як «народовладдя». Зараз демократія як політичне явище означає *політичний режим, за якого народ є джерелом влади на засадах рівності, свободи і солідарності*, та відповідні характеристики політичних відносин, політичної культури, політичного лідерства тощо.

Відомі два головних **історичних типи** демократії – **безпосередня й представницька**. У безпосередній демократії вищим законодавчим органом є *народне зібрання*. При цьому управлінські функції здійснюють посадовці, які безпосередньо обрані народом. У представницькій демократії вищим законодавчим органом стає *представницький орган* – зібрання обраних народом представників, – який призначає функціонерів державного управління.

Первісна військова демократія відома у багатьох племен ще з часів переходу від родоплемінного до державного устрою. Першими **історичними формами** демократії були *античні держави*. Зокрема, в Афінах (V–IV ст. до н.е.) майже повною мірою був реалізований принцип самоврядування, коли публічна державна влада ще не настільки відчужена від наро-

ду, щоб набути самодостатнього значення. Але філософи того часу дорікали цій демократії за некомпетентність, неналежний принцип відбору посадових осіб, схильність демосу до тиранічного панування. Демократичні інститути влади, що побудовані на принципах безпосередньої демократії та місцевого самоврядування, мали розвиток також у *феодалних республіках Пскова й Новгород*, де вищим органом влади були народні збори – *віче* (відоме як один з органів влади і в *Київській Русі*). Окремою формою демократії слід вважати *комунальне самоврядування міст середньовічної Європи*. Ця система під назвою «*магдебурзьке право*» існувала у XV–XVII ст. також у містах України – Києві, Львові, Кам'янці та ін. Крім того, в історії України велику роль відіграла *військово-республіканська організація Запорозької Січі*, яка створила своєрідні демократичні механізми. Сучасна західна, або *ліберальна, демократія* як особлива історична форма базується на ідеях, що були висунуті і розроблені європейськими мислителями XVII–XIX ст., зокрема *А. де Токвілем* («*Демократія в Америці*», 1835–40 рр.), який убачав у демократії принцип соціальної організації сучасного суспільства, хоча й попереджав проти небезпек її розвитку.

Теорії демократії

У сучасній політичній науці створено декілька концепцій демократії, які дещо відрізняються в розумінні сутності та механізмів функціонування цього політичного режиму.

Партисипаторна (учасницька) теорія обґрунтовує необхідність участі широких верств населення не лише у виборах чи на референдумах, а й участі безпосередньо в політичному процесі – у підготовці та впровадженні в життя владних рішень. Йдеться про поєднання принципів прямої і представницької демократії на основі віри в здатність простої людини бути творцем політичних рішень. Зокрема, пряме народовладдя має застосовуватись на низових рівнях суспільного управління (трудова колективі, місцеве самоврядування), у той час як на вищих основу роль має відігравати принцип представництва.

Протилежних поглядів дотримуються прибічники *теорії елітарної демократії*, які наголошують на необхідності обмеження участі мас в управлінні суспільством. За *Й. Шумпетером*, демократія є конкуренцією потенційних керівників за довіру виборців. Реальна влада має належати політичній еліті, а народу – тільки право періодичного, головним чином електорального контролю за складом еліти. При цьому необхідно впроваджувати політичні механізми, які б сприяли подоланню тенденцій до її замкненості, олігархізації, відчуження від мас, формували б відкритість доступу і вступу до еліти представників усіх соціальних верств, можливість її своєчасного і якісного оновлення.

Теорія плюралістичної демократії обґрунтовує ідею про те, що народ є вкрай неоднорідною спільнотою, він складається з груп інтересів, які конкурують між собою, а тому неможливо прийти до єдиного розуміння «народного блага» і сформувати «спільну волю», спрямовану на його досягнення. Тому сучасна демократія має бути не просто безпосереднім волевиявленням народу, а складним механізмом артикуляції, представництва та узгодження інтересів, і здійснюватись компе-

тентними людьми, здатними приймати непрості політичні рішення. Демократія розглядається як форма правління, що забезпечує баланс сил між конфлікуючими економічними, соціальними, етнічними та іншими групами інтересів.

Сучасним варіантом плюралістичної демократії постає *теорія поліархії Роберта Дая*. Поняття «поліархія» він визначає як політичний устрій, що відрізняється двома широкими характеристиками: поширенням громадянства на відносно велику частку дорослого населення та включенням до громадянських прав можливості бути в опозиції і голосувати проти найвищих посадових осіб в уряді. Основними інститутами поліархії, за Р. Далем, є: здійснення влади виборними урядовцями; вільні і чесні вибори; право змагатися за здобуття урядових посад; загальне виборче право; свобода висловлювань; альтернативна інформація; наявність асоціацій, що діють автономно; наявність механізмів, що роблять владу відповідальною перед народом.

Принципи демократії

Основними **демократичними принципами**, що забезпечують функціонування сучасного цивілізованого суспільства, є такі:

1. *Зверхність права, правового закону*, тобто існування закону для людини, а не людини для закону, гарантії прав особистості від свавілля політичної влади.

2. *Плюралізм* (від лат. pluralis – множинний), тобто можливість існування різних думок, партій, організацій, ідеологій тощо. Згідно з цим принципом суспільно-політичне життя має складатися з діяльності численних взаємозалежних і водночас автономних соціальних та політичних груп, партій, організацій, ідеї й програми яких вільно порівнюються і змагаються між собою. Проявом плюралізму в політичній системі є багатопартійність. Плюралізм гарантує існування свободи думки, совісті та віросповідання, громадсько-політичних об'єднань і ініціатив.

3. *Поділ влади*, тобто відокремлення виконавчої влади від законодавчої та незалежність судової влади, а також існування системи «стримувань і противаг».

4. *Принцип представництва*. Залишком безпосередньої демократії в сучасних державах є лише референдуми.

5. *Принцип взаємозв'язку свободи і відповідальності, прав і обов'язків*.

6. *Забезпечення інтересів більшості при гарантуванні прав меншості* відстоювати власну позицію, відігравати свою роль у суспільному житті. Організована меншість у демократичному суспільстві виступає як *політична (парламентська) опозиція*, яка бере на себе функції контролю і критики діючої влади.

7. *Гласність та врахування громадської думки*. Гласність передбачає *відкритість держави і державних діячів для критики* з боку суспільства; *доступність інформації*, що має суспільне значення; розвинену й налагоджену *систему засобів масової інформації*, перш за все *незалежних*, тоб-

то вільних від державно-політичної цензури. Гласність не може бути всеохоплюючою – її *межі* визначаються морально-правовим рівнем суспільства та стосуються сфери *державних таємниць*, які повинні бути чітко фіксовані законом; *особистої честі й гідності*, приниження яких також повинно каратись законом; *загальноприйнятих норм моралі* та відносин між людьми, зокрема таких порушень цих норм, як порнографія, насильство, заклики до національної, релігійної та соціальної ворожнечі й т. ін. Свобода слова можлива, лише якщо є відповідальність за це слово.

Демократичні процедури

Утілення демократичних принципів забезпечується відповідними **демократичними процедурами**, найважливішими серед яких є:

1. *Вибори*. Загальну або часткову сукупність виборців називають *електоратом* – від лат. *elector*, тобто виборець.

2. *Голосування*. Воно може бути *відкритим* або *таємним* (останнє застосовується, як правило, на виборах). Кількісні принципи голосування: *відносна більшість*, *проста або абсолютна більшість*, *кваліфікована більшість*, *консенсус*.

3. *Референдум* – загальнонародне голосування з приводу якогось важливого питання державного і суспільного життя.

Різні демократичні країни мають різні традиції щодо проведення референдумів. Рекордсменом за їх кількістю є Швейцарія, в якій вони проводяться з найрізноманітніших питань кілька разів на рік (перший референдум відбувся у швейцарському кантоні Берн у 1439 р.). Проте, наприклад, у Великій Британії та Німеччині референдуми практично не проводяться. Остання має досвід кількох народних волевиявлень 30-х років, які легітимізували тоталітарно-фашистський режим А. Гітлера. І сьогодні в окремих країнах референдуми використовуються для зміцнення й пролонгації авторитарної влади.

У Радянському Союзі єдиний референдум був проведений 17 березня 1991 р., і 80 % жителів України, які взяли в ньому участь, висловились за входження республіки в оновлену федерацію. Проте вже 1 грудня 1991 р. в Україні відбувся інший референдум, і 90 % тих, хто голосував, підтримали *Акт проголошення незалежності України*. Квітневий референдум 2000 р. стосувався внесення змін до Конституції України, але не мав політико-правових наслідків, оскільки Верховна Рада, котра, за Основним Законом, тільки й може вносити поправки до Конституції, цього не зробила. Згідно Конституцією, в Україні може бути проголошений референдум за народною ініціативою (на вимогу не менше ніж 3 млн. громадян) із будь-якого важливого питання, крім питань податків, бюджету та амністії.

4. *Опонування та змагальність*, тобто відкрите обговорення кандидатур на виборах, питань референдуму або інших важливих суспільно-політичних проблем.

5. *Делегування повноважень*. Застосовується практика як *вільних*, так і *імперативних мандатів*.

б. *Вивчення громадської думки*, наприклад – соціологічні дослідження.

Таким чином, сучасна демократія – це не «самодержавство народу», а механізм здійснення його зверхності, що забезпечує водночас права і свободи особистості. Необхідно зрозуміти, що в питанні про демократію центр тяжіння давно змістився з питання про те, *хто керує*, на питання про те, *яким чином здійснюється керування*. «Влада народу» – це, за винятком невеликих общин, позбавлена змісту фраза або лицемірне прикриття диктатури, якщо не працюють відповідні механізми зверхності народу. *Демократія сьогодні – не влада народу, а механізм здійснення державної влади, який забезпечує виконання волі більшості населення.*

Вибори і виборчі системи

Вибори є загальноприйнятим демократичним механізмом у більшості сучасних держав. Навіть авторитарні режими часто вдаються до цієї процедури, хоча й зводять її до формальності (безальтернативні вибори) або фальсифікують результати. Як правило, **демократичні вибори є рівними, прямими, загальними та вільними**, хоча подекуди ще існують відхилення від цих принципів. Завжди застосовуються *вікові цензи*, а також *позбавлення права голосу недієздатних осіб* (психічно хворих і злочинців, що відбувають покарання); може застосовуватись також *ценз осілості*. Вікові цензи та цензи осілості, як правило, різняться при застосуванні *активного* (право обирати) і *пасивного* (право бути обраним) *виборчого права*. В окремих країнах участь у виборах розглядається не як право, а як обов'язок громадян, порушення якого може тягнути адміністративну або кримінальну відповідальність.

Загальне виборче право для чоловіків уперше запровадила французька конституція 1793 р. Виборчі права жінок визнаються починаючи лише з кінця XIX ст. (Нова Зеландія, Австралія); загальне виборче право для всіх громадян запроваджено, наприклад, у США в 1920 р., у Великій Британії в 1928 р., а у Швейцарії – лише 1971 р.

Вибори розрізняються:

- за органом, що вибирається (президентські, парламентські, органи місцевого самоврядування тощо);
- за рівнем (загальнонаціональні, федеральні, місцеві);
- за видами (*чергові* або *позачергові*);
- за виборчими системами (*мажоритарні, пропорційні, змішані*).

Виборча система – це *сукупність установлених законом правил, принципів і критеріїв, за допомогою яких визначаються результати виборів представницьких органів*. Вибір тієї чи іншої виборчої системи залежить від особливостей країни та стану розвитку політичної системи. Розрізняються мажоритарні, пропорційні й змішані системи.

Мажоритарні, або *системи виборів за більшістю поданих голосів*, є найдавнішими, найпростішими і доволі поширеними (існують майже у 80 країнах). Обраним вважається кандидат, що здобув більшість голосів (*абсолютну чи відносну*). При цьому можуть застосовуватися *одномандатні й багатомандатні виборчі округи, один або два тури голосування*. Різновидом мажоритарної системи є *преференційна система*, коли виборець виводить рейтинг усіх кандидатів, після чого із списку послідовно вилучаються кандидати, які вибрали найменшу кількість «перших місць» (застосовується в Австралії).

Така система повинна забезпечити обрання найбільш популярних в народі кандидатів і, як правило, сприяє стабільності парламенту та уряду. Але вона має й суттєві недоліки: переважну більшість може здобути партія, кандидати якої в сумі набрали незначну більшість або навіть меншість голосів; не репрезентованими можуть залишитись національні меншини тощо.

Пропорційна система вперше застосована в Бельгії в 1889 р. і зараз існує приблизно у 60 країнах. Ця система гарантує представництво політичних сил суспільства на національному рівні та забезпечує відповідне співвідношення цих сил у парламенті, оскільки *розподіл депутатських мандатів здійснюється пропорційно кількості голосів, поданих за кожну з партій (блоків партій) у багатомандатних виборчих округах*. Виборці голосують за *партійними списками*, тому під час виборчої кампанії значна увага надається ідеології політичних партій, а не вивченню осіб кандидатів. *Повне пропорційне представництво* має місце тоді, коли вся територія країни становить єдиний виборчий округ (Ізраїль, Нідерланди, Україна), але в більшості країн використовується *обмежене пропорційне представництво*, коли вибори відбуваються в декількох багатомандатних округах, що вносить певну різницю між кількістю отриманих голосів та кількістю отриманих місць. Застосовується також «*виборчий бар'єр*» (тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який повинна набрати політична організація, щоб мати право на розподіл депутатських мандатів), покликаний запобігти проникненню до парламенту малих партій. Але загалом пропорційна система має тенденцію до розпорошення політичних сил та ослаблення стабільності парламенту, вона також віддаляє виборця від кандидатів, списки яких формуються політичними організаціями.

Змішані системи базуються на комбінації елементів пропорційної і мажоритарної систем або їх поєднанні, тобто коли частина депутатів обирається пропорційно, а частина – мажоритарно (Німеччина, Угорщина, Росія, всього приблизно 20 країн).

Інколи також застосовується форма, яка зовні порушує принцип рівності, але забезпечує представництво специфічних розрядів виборців за становою, майновою, національною та іншими ознаками. Це **куріальні системи**, які передбачають різні пропорції представництва для цих проша-

рків населення; створення спеціальних виборчих округів; резервування місць у парламенті, на які депутати обираються за спеціальною квотою або призначаються. Так чи інакше принцип куріальності використовується приблизно у 30 країнах (Пакистан, Нова Зеландія, Індонезія й ін.).

Між виборчими системами та іншими елементами політичної системи, зокрема формою правління і конфігурацією партій, існує взаємозалежність. Зокрема, таку залежність сформулював ще у 1951 р. *М. Дюверже*. Його соціологічні закони стверджують:

- мажоритарна система в 1 тур (відносна більшість) сприяє становленню двопартійності;
- пропорційне представництво сприяє розквіту багатопартійності;
- мажоритарна система в 2 тури приводить до об'єднання кількох партій у дві коаліції.

Взаємозв'язок виборчих систем та форм правління показує також *М. Уоллестайн*:

- парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд, контроль правлячих партій і над урядом, і над парламентом; але існує небезпека незначних коливань електорату (Великобританія);
- президентська форма з мажоритарною системою відносної більшості може приводити до партійного протистояння між президентом і парламентом, але партії тут слабкі (США);
- парламентська модель із пропорційною системою веде до багатопартійності, формування коаліційних урядів (Західна Європа);
- президентська система з пропорційним представництвом у парламенті забезпечує перманентний конфлікт між президентом і парламентом (Східна Європа).

Виборча система України

Перші демократичні вибори на альтернативній основі в Радянському Союзі були проведені лише в 1989–1990 роках. До 1997 р. в Україні застосовувалась мажоритарна виборча система, при цьому за виборчим законодавством 1993 р. для перемоги як у першому, так і в другому турі голосування необхідно було набрати абсолютну більшість голосів.

Вибори до Верховної Ради України в 1998 та 2002 роках проходили за змішаною системою, а саме: половина з 450 депутатів обиралась за мажоритарним принципом відносної більшості, а половина – за пропорційним, при виборчому бар'єрі 4 %. При цьому була відмінена вимога щодо участі у виборах не менше ніж 50 % зареєстрованих виборців.

За *Законом «Про вибори народних депутатів України»*, який був прийнятий у березні 2004 і набрав чинності з жовтня 2005 р., усі 450 депутатів Верховної Ради обираються за пропорційною системою, тобто за списками політичних партій (блоків) у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. При цьому виборчий бар'єр знижений до 3 %. Таким чином, уперше в історії України на виборах до Верховної Ради 26 березня 2006 р. основними суб'єктами виборчого процесу стали політичні організації (партії і блоки партій), а не окремі кандидати у мажоритарних виборчих округах.

За новим виборчим законодавством з 2006 року за пропорційною виборчою системою проходять *вибори обласних, районних та міських рад*, а також *Верховної Ради Автономної Республіки Крим*. До цього органи місцевого самоврядування в Україні обирались виключно за мажоритарною системою.

Вибори Президента України відбуваються за мажоритарною системою, при цьому для перемоги в першому турі потрібна абсолютна більшість, а в другому – відносна більшість голосів виборців. *Вибори сільських, селищних та сільських голів*, а також *сільських і селищних рад* відбуваються за мажоритарною системою відносної більшості.

Недоліки та ризики сучасної демократії

Сучасна демократія потребує насамперед економічно самостійних громадян; високої правосвідомості й поваги людей до влади; а також великих грошей. Формальне визнання демократії та намагання пересадити демократичні форми на невластивий їм і непідготовлений ґрунт веде до небажаних наслідків, які можна бачити й із досвіду пострадянської України:

- поняття «демократія» і «демократ» перетворюються у похідну фразу, якою кожний користується за своїм смаком – або як почесним званням, або як лайкою, або як маскою;
- демократичні інститути спотворюються, що підриває довіру до них, і до влади взагалі;
- під прикриттям демократичної демагогії при владі залишається переважно та ж сама номенклатурно-бюрократична еліта, лише трохи розбавлена «демократами», але значно більше охоплена корупцією;
- народ так само далекий від влади, як і раніше, або ще більше (*«делегована демократія»* – латиноамериканський варіант);
- авторитет влади падає ще нижче – демократія перетворюється в анархію.

Необхідно звільнитись від сприйняття демократії як панацеї від усіх бід і перш за все усвідомити, що демократичні механізми погано пристосовані до кризових ситуацій (де потрібно приймати оперативні й часто непопулярні рішення). Демократія має обмежену цінність. Це засіб, а не мета, «утилітарне пристосування для захисту соціального миру та свободи особистості; як така, вона не бездоганна і не надійна» (*Ф. Гаєк*). Тому *не треба надавати демократії абсолютного значення*. За словами *С. Хантінгтона*, «розбіжності між демократією й диктатурою менші, ніж різниця між тими країнами, в яких існує консенсус, єдність, законність, ефективність, і тими країнами, в політиці яких ці риси відсутні». *Не треба* також:

1) *ототожнювати демократію з конкретною особистістю* (такий «гарант демократії» може дуже швидко перетворюватись в авторитарного диктатора);

2) *ототожнювати демократію з класом* (розподіл на «чистих» і «нечистих» веде до придушення особи та диктатури);

3) *ототожнювати більшість з істиною*. Кожна конкретна більшість завжди є меншістю по відношенню до всього людства – у просторі й у часі. Більшість здатна до пізнання тільки банальних, спрощених істин, у той час як дійсні прозріння притаманні лише геніям. Тому в *Біблії* говориться: «Не будеш з більшістю, щоб чинити зло» (Вих. 23, 2).

«Демократичний транзит» у сучасному світі

Існують різні уявлення, а також процедури оцінювання того, які країни можна вважати демократичними. Особливі сперечання викликають держави, які знаходяться «у пограничному стані», тобто мають неповний набір ознак демократичного розвитку. За даними *Д. Колдуела*, у 1941 р. демократичними були 25 % держав, а в 1996 р. – 40 %. Інший американський дослідник *Ф. Закарія* стверджує, що в 1900 р. у жодній країні не було влади, яка б формувалась за результатами загальних виборів; нині така система діє майже в 120 країнах, тобто в 62 % країн світу. За даними організації «*Freedom House*», у 2002 р. «вільними» або «частково вільними», тобто такими, що знаходяться в процесі «демократичного транзиту», є 75 % країн світу.

Незалежно від конкретних цифр, більшість авторів погоджується, що в сучасному світі відбувається масовий крах авторитарних режимів, поширення політичних свобод і збільшення кількості демократичних країн. Із першої половини 1970-их років демократичні процеси охопили Західну Європу (Греція – 1974, Португалія – 1975, Іспанія – 1977); Латинську Америку (Домініканська Республіка – 1975, Гондурас – 1982, Бразилія – 1985, Перу – 1988, Чилі – 1990 та ін.); Азію (Туреччина – 1988, Філіппіни – 1986, Південна Корея – 1988); Східну Європу (Угорщина, Чехословаччина, Польща, Болгарія – 1989, Радянський Союз – 1991 й ін.); Африку (ПАР – 1994 та ін.).

Проте політологи звертають увагу на те, що в результаті останньої «хвилі» демократизації все частіше стали виникати імітаційні, гібридні демократії. Демократичні інститути і процедури в таких державах використовуються лише як зовнішня форма, яка може служити прикриттям недемократичних по суті механізмів реалізації влади. За визначенням *Ф. Закарії*, йдеться про «*неліберальні демократії*», адже в сучасному світі два компоненти ліберальної демократії – демократія й свобода – все більше розходяться один з одним. У багатьох країнах демократичні перетворення обернулись неефективним управлінням і привели до влади відверто диктаторські режими; демократія перетворилась на бутафорію, яка викликає розчарування, безладдя та насилля. Зокрема, й у більшості пострадянських держав демократія служить лише зміцненню влади авторитарних правите-

лів. Отже, за оцінками *Ф. Закарії*, на початку XXI ст. майже половина країн світу, які відносять до демократичних, насправді є неліберальними демократіями. На його думку, демократія може бути справді життєздатною лише за умови рівня ВВП не менше ніж \$6 тис. на душу населення.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Визначте поняття демократії, її історичні типи та форми.
- ⇒ На яких визначальних принципах базується демократичний режим?
- ⇒ Що таке референдум? Яка його роль у функціонуванні сучасних демократичних режимів?
- ⇒ Які існують сучасні теорії демократії?
- ⇒ Що являє собою опозиція і яка її роль у політичному житті?
- ⇒ На яких принципах базуються демократичні вибори?
- ⇒ Які принципові відмінності між пропорційною і мажоритарною системами виборів?
- ⇒ Чи можливий «експорт» демократії? Що таке «демократичний транзит» у сучасному світі?
- ⇒ На підставі матеріалу додатка 1 та поточної інформації проаналізуйте розвиток процесів демократизації в Україні.

Додаткова література

Выборы во всем мире. Электоральная свобода и общественный прогресс. Энциклопедический справочник / Сост. А. А. Танин-Львов. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1112 с.

Даль Р. А. Демократія та її критики / Пер. з англ. М. Лупішко, О. Лупішко. – Х.: Вид. група «РА-Каравела», 2002. – 440 с.

Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.

Латигіна Н. До визначення феномена демократії // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3.

Лебедева Т. П. Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований // Полис. – 2004. – № 2. – С. 76-84.

ЛеДюк Лоуренс. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / З. Гриценко (наук. ред.), Р. Ткачук (пер. з англ.). – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 158 с.

Малкин Е. Б., Сучков Е. Б. Основы избирательных технологий и партийного строительства. – К.: Основні цінності, 2005. – 524 с.

Мальцева Н. М. Грязные избирательные технологии: Мифы и реальность. – М., 2003. – 207 с.

Пантин И. К. Демократический проект в современном мире // Полис. – 2002. – № 1.

Пауел Дж. Бінгем. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство / Пер. з англ. О. В. Христенко, В. К. Горбатько. – Х. : Каравела, 2004. – 288 с.

Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К., 2000. – 248 с.

Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5.

Ревель Ж.-Ф. Друга молодість демократії: Майбутнє демократичного імпульсу / Н. Комарова (пер. з англ.). – К.: Сфера, 2001. – XII, 275 с.

Рейнолдс Е., Рейлі Б. Посібник з розробки виборчих систем / Г. Сенік (пер. з англ.). – К.: ДП «Нора-Друк», 2003. – 168 с.

Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость // Полис. – 2002. – № 2, 3.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

ТЕМА 12. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

Человек – животное политическое.

Аристотель

Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах.

Загальна декларація прав людини

Політична соціалізація особистості

Особистість у філософському розумінні є духовною істотою, духовною серцевиною біосоціального організму – людини. Так, *С. Франк* визначає особистість як «носія і творця духовних цінностей», вона – «жива й вічна лабораторія духовної творчості, єдина на землі реальна точка, в якій та через яку діє божий дух».

Особистість існує в суспільстві і є первинним суб'єктом будь-яких суспільних відносин, зокрема й політичних. Становлення особистості як суб'єкта політики відбувається поступово, у процесі її **політичної соціалізації**. Цей процес можна визначити як *вступ, уростання особи у світ політики: формування політичних уявлень, орієнтацій та установок, набуття навичок політичної участі та властивостей певної політичної культури*. Політичні уявлення, цінності й установки не даються від народження, а набуваються під час становлення особистості.

Політична соціалізація відбувається двома шляхами, які в реальному житті тісно переплітаються:

- 1) передання новим поколінням політичного досвіду попередніх поколінь, який утілений у нормах політичної культури (в процесі родинного виховання, навчання в школі, через засоби масової інформації тощо);
- 2) здобуття особистістю нових політичних знань і нового, власного політичного досвіду.

Соціалізація може бути *прямою* – політичні зібрання та мітинги, виборчі кампанії, політична пропаганда та вивчення політичних наук; або *побічною* – несвідоме наслідування батьків дітьми. В соціалізації індивід не

є повністю пасивним суб'єктом, але й не є єдиним діючим – індивіди соціалізують себе і соціалізуються.

У західній емпіричній політології виокремлено *три етапи* політичної соціалізації. На *першому* – від 3–5 до 12–13 років – дитина ідентифікує себе з батьками, які беруться за зразок, є прикладом для наслідування. При цьому, якщо спочатку політичні орієнтації дитини вирізняються позитивним характером і персоніфіковані, то приблизно після 7 років вона починає усвідомлювати більш абстрактні поняття та політичні символи, поступово зростає політична поінформованість. На *другому* етапі – від 13 до 18 років – як правило, формується політичне «Я», набуваються знання про ролі й функції політичних інститутів та осіб, зростає політична залученість. На *третьому* етапі – з 18 років – людина вступає в такі самі стосунки зі світом політики, як і дорослі (зокрема, набувається і юридичний статус *повноліття*, тобто *дієздатності*).

Людина і держава. Мотиви та характер політичної участі

Політична соціалізація особистості може виявлятися як у формі піднесення почуття особистості та її політичної активності, так і у феномені політичного відчуження. Взаємини особи і влади можуть будуватись або на моделі «підкорення», де на першому місці стоїть опрацювання механізму здійснення влади та ієрархія підданства, або за моделлю «інтересу», де інтереси людини стають провідним механізмом політичного регулювання.

Узагалі людина вільна як брати участь у політичному житті, так і уникати цього. Наприклад, у сучасних демократіях набув поширення **абсентеїзм** (від лат. *absens* – відсутній) – байдуже ставлення людей до здійснення своїх громадянсько-політичних прав, ухилення від участі у виборах, від голосування на них. Вирішальними тут є певні особисті мотиви. Так, *мотивами участі* можуть бути: впевненість у власній компетенції; схильність до спілкування; спроба довести власну перевагу; матеріальні стимули; вплив популярних політичних лідерів; вплив засобів масової інформації; впевненість у праві давати політичні оцінки і рекомендації та ін. *Мотивами неучасті* можуть бути, навпаки: малий зиск; дуже низька можливість вплинути на хід подій; упевненість, що перспективи будуть добрі й без участі; або несвідомі мотиви.

За своїм характером політична поведінка (участь або неучасть) людини може бути конформістською або нонконформістською. **Конформізм** (лат. *conformis* – подібний, схожий) означає *некритичне сприйняття і слідування пануючим думкам та стандартам, стереотипам, традиціям, авторитетам, принципам, установкам та пропагандистським кліше*. Конформізму властиві такі риси: відсутність індивідуальності, стандартність, маніпульованість, консерватизм. У його формуванні вирішальну роль можуть відігравати страх, пропаганда, фактична віра у володіння вищою та

єдиною істиною. **Нонконформізм** означає протилежну позицію – відмову від звичних та загальноприйнятих стереотипів і забобонів, невіру в авторитети, пошуки шляхів самореалізації, особисту ініціативу. У тоталітарних режимах нонконформістська активність особистості проявляється як *інакомислення* – наприклад, *дисидентство* (лат. *dissidens* – незгодний) у Радянському Союзі. Між тим, навіть у ліберальних суспільствах потенціал конформістської поведінки, як правило, переважає. Дослідження американських вчених, наприклад, засвідчили: у будь-якій групі людей завжди знайдеться 10 % тих, хто буде порушувати закони і правила співжиття; інші 10 % ніколи і ні з якої причини їх не порушать, натомість інші 80 % будуть вести себе так, як ведуть лідери, еліта – тобто конформістськи.

Місце і роль особистості в системі політичних відносин визначається орієнтацією системи стосовно двох полюсів – **етатизму**, який утверджує домінування інтересів держави та його інститутів над політичною волею громадян, й **індивідуалізму**, який підкреслює суверенність громадянських прав кожної людини. В першому випадку маємо справу з патерналістською системою *«державна–підданий»*, системою державного піклування і свавілля, де підданий фактично позбавлений свободи вибору, підпорядкований абсолютній владі. *Етатизм* (від франц. *etat* – держава) як політика – це поширення повноважень держави на всі без винятку царини життя; як тип політичної свідомості людей полягає у схильності вважати державу найважливішим і єдиним чинником інтеграції суспільства. У другому випадку – в системі *«громадянин–держава»* – права людини та громадянина розглядаються як найвища цінність, а їх гарантування – як головна соціально-політична функція держави. Конструкція такої системи ґрунтується на ідеї природного права.

Природні права і свободи особистості: теорія та практика

Ідея природних прав людини виникла вже в античну епоху, а згодом була перейнята християнством. У класичному вигляді ця теорія складається в Новий час, зокрема у вченні *Дж. Локка* (XVII ст.). Він сформулював три головних природжених права особи, що їх індивіди визнають один за одним у «природному стані» і потім гарантує держава: *право на життя, свободу й власність*. Першими політико-правовими документами, що кодифікували зміст цих невід’ємних прав, були *Декларація прав людини і громадянина* (Франція, 1789 р.) та *Білья про права* (США, 1791 р.). На теренах України політичні права набули юридичної чинності в постановках російського Тимчасового уряду й Універсалах Центральної Ради 1917 р.

У концепції природних прав розрізняються поняття «права людини» і «права громадянина». **Права людини** розглядаються як природна належність кожної особистості й не пов’язані зі статусом громадянина певної країни. Це, наприклад, свобода совісті і віросповідання, право на шлюб,

право на вільне висловлювання думок та ін. Саме свобода віри є дійсно первинним правом, яке безпосередньо впливає з начала свободи як витoku духовного життя людини. **Громадянськими правами** користуються тільки громадяни даної країни. Це рівність перед законом, право вільного вибору місця проживання, свобода об'єднань і зборів, політичні права (право обирати та бути обраним, брати участь в управлінні державою тощо).

З юридичної точки зору про **права й свободи** зазвичай йдеться як про явища одного порядку. Різницю вбачають лише в тому, що порядок реалізації права регламентується, а під свободою людини розуміється сфера її поведінки, до якої держава зобов'язалася не втручатися. При цьому і права, і свободи як можлива поведінка особи чи групи осіб мають гарантуватися правовим актом.

За своїм змістом права і свободи розрізняються на *елементарні права особистості* (право на життя, особисту недоторканність, недоторканність житла, таємниця листування й іншої кореспонденції, право на судовий захист, презумпція невинності тощо), *політичні права* (свобода думки та слова, свобода зборів та мітингів, свобода об'єднання в політичні партії, право брати участь в управлінні державою тощо) і *соціально-економічні права* (право на працю, підприємницьку діяльність, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, відпочинок тощо). Історично остання група прав сформувалась пізніше, й вони не завжди проголошуються конституціями окремих держав, але регулюються іншими законами та відповідною політикою держави. Права людини можуть формулюватись або *негативно* (як охорона автономії особистості від якихось посягань), або *позитивно* (як такі, що надають особистості право вільного вибору).

Права і свободи можуть підлягати певним обмеженням, спрямованим на захист суспільних інтересів загалом. Їх реалізація кінцем залежить від виконання людиною її обов'язків. Серед таких **обов'язків** людини перед державою найважливішими є виконання законів, сплата податків та військова служба. Важливо також, щоб виконання цих обов'язків було не тягарем, який намагаються скинути, а служінням, яке освячене вірою. Саме моментом *служіння* як верховним началом визначена, на думку *С. Франка*, вся структура прав і обов'язків, що утворює суспільний лад. Вирішальну роль тут відіграє правосвідомість.

З іншого боку, реалізацію прав та свобод мають забезпечувати державні **гарантії**: економічні, соціальні, політичні, юридичні.

Права людини і громадянина в міжнародному та національному праві

У ХХ ст. світовим співтовариством було прийнято кілька важливих документів, які на сучасному рівні розглядають проблему захисту прав людини. Це перш за все документи Організації Об'єднаних Націй: *Загаль-*

на декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.). У 1959 р. ООН прийняла також Декларацію прав дитини. ООН прийнято також низку документів, спрямованих проти дискримінації (лат. *discrimino* – розрізняю, розділяю), тобто порушення, обмеження або позбавлення прав людини за ознаками релігійної, расової, національної приналежності. Загалом до «праволюдської» галузі міжнародного права входить понад 200 актів ООН та понад 100 міжнародно-правових актів регіонально-континентальних організацій. У червні 1993 р. відбулась Всесвітня конференція з прав людини у Відні. Довгий час у структурі ООН працювала Комісія з прав людини, яка здійснювала моніторинг стану справ у цій царині у всіх країнах світу. З червня 2006 року розпочав роботу новий орган ООН – Рада з прав людини. Її складають 47 держав, що обираються на 3 роки (до 2008 року членом Ради є й Україна).

Разом з тим, сьогодні багато членів ООН, передусім з азіатсько-африканського регіону, звертає увагу на те, що міжнародні документи з прав людини не повинні уніфікувати спосіб розв'язання цих питань у всіх країнах. Обсяг громадянських та політичних свобод, соціально-економічних прав залежить від конкретного стану суспільства – як матеріального, так і духовного, тобто від ментальних особливостей та культурно-релігійних традицій. Це відображено, зокрема, в регіональних конвенціях із прав людини – Американській (1969), Африканській (1981).

Найбільш розвинутою виглядить система захисту прав людини, створена в Європі. Цей напрям діяльності став пріоритетним перш за все для Ради Європи, яка в 1950 р. прийняла *Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод*¹. Додатковий Протокол № 6 до цієї конвенції (1983 р.) зобов'язує, зокрема, держави-учасниці відмінити смертну кару². На підставі конвенції був створений міжнародний механізм захисту прав людини – *Європейський суд з прав людини* в Страсбурзі, який діє з 1959 р. До компетенції суду належить розгляд позовів громадян до держав із приводу різноманітних порушень прав людини³. Додаткові ме-

¹ Ратифікована Україною в 1997 р.

² Протокол № 6 ратифікований Україною в 2000 р. з урахуванням ст. 2, яка передбачала можливість застосування смертної кари лише за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни. З березня 1997 р. в Україні де-факто діяв мораторій на застосування смертної кари, а 1 вересня 2001 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс, в якому смертна кара була замінена на довічне ув'язнення. У 2002 р. був прийнятий (і тоді ж ратифікований Україною) додатковий Протокол № 13 до Європейської конвенції, який передбачає скасування смертної кари без будь-яких виключень.

³ У 2005 році Україна зайняла друге місце (після Турції) серед країн – членів Ради Європи за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини. За останній час Європейський суд ухвалив близько 180 рішень на користь громадян України, на розгляді суду знаходяться близько 5 тис. українських справ.

ханізми передбачені *Європейською конвенцією з попередження тортур і нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження або покарання* (1987 р.). У 1999 р. Радою Європи запроваджена спеціальна посада *Комісара з прав людини*.

Ще один важливий документ Ради Європи – *Європейська соціальна хартія* (1961 р., переглянута в 1996 р.¹), яка регулює права зайнятості та соціальної згуртованості (зокрема, об'єднання в профспілки). У додаткових протоколах до хартії закріплені права на захист від бідності і соціального відчуження, на належне житло, на захист у випадку звільнення з роботи тощо.

7 грудня 2000 р. була прийнята *Хартія Європейського Союзу про основні права*. Це перший документ, який ставить за мету захист особи не тільки від держави та її органів, а й від наддержавної організації, якою є сьогодні Європейський Союз. На відміну від традиційного для західної доктрини прав людини поділу прав і свобод на першорядні – перш за все, громадянські й політичні права, – і «другорядні», до яких зараховували соціально-економічні, Хартія розглядає всі особисті, політичні та соціально-економічні права як основні. Вони об'єднані навколо засадничих принципів-цінностей, які ґрунтуються на духовному, моральному й історичному спадкові народів Європи: принципові поваги до людської гідності, принципові забезпечення прав і свобод людини та громадянина, принципові рівності, принципові солідарності, принципові демократії й принципові правової держави.

Україна ратифікувала і розглядає як частину власного законодавства основні міжнародні документи з прав людини, а також закріпила ці права у власних правових актах. *Конституція України*, прийнята у 1996 році, проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, а утвердження й забезпечення прав та свобод людини – головним обов'язком держави. У II розділі Конституції визначені всі основні права, свободи й обов'язки людини і громадянина, виходячи з принципу рівності людей у своїй гідності та правах.

Зокрема, це такі права людини, як невід'ємне право на життя (ст. 27), заборона катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність людини, поводження і покарання (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), недоторканність житла (ст. 30), таємниця кореспонденції (ст. 31), охорона від втручання в особисте й сімейне життя (ст. 32), свобода пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському й місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38), право збиратися мирно,

¹ Ратифікована Україною в 2006 р.

без зброї й проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39), право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40), право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50), право на освіту (ст. 53), свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості, захист інтелектуальної власності (ст. 54), а також право на захист своїх прав і свобод у суді та інші юридично-правові гарантії (ст. 55–63).

Деякі права мають конституційно-законодавчі обмеження, спрямовані на захист національної безпеки та громадського порядку, а також прав інших людей. Одночасно закріплені основні державні гарантії реалізації прав, перш за все соціально-економічних і культурних. Ст. 157 забороняє змінювати Конституцію в напрямі скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина. Конституція також передбачила нову форму парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини – посаду *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*.

Слід зазначити, що подібний незалежний інститут, покликаний контролювати діяльність виконавчої влади у сфері прав людини, вперше виник у 1809 р. у Швеції – тому зазвичай називається шведським словом *омбудсмен*, – і зараз існує в понад 100 країнах.

Загальна декларація прав людини

Редакційний комітет з підготовки **Загальної декларації прав людини** був створений у червні 1946 на чолі з *Елеонорою Рузвельт* – вдовою президента США – та французьким юристом *Рене Кассеном*. Документ був затверджений і проголошений Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року (проголосували «за» 48 держав із 56, Радянський Союз та Україна тоді утримались) – цей день у багатьох країнах відзначається як День прав людини. Вона розглядалась як завдання, до виконання котрого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина та кожний орган суспільства прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод та забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального й ефективного їх визнання та здійснення. Декларація містить 30 статей. У ст. 1 проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Ст. 2 закріплює за кожною людиною всі права і всі свободи, проголошені Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Ст. 3 утворює право кожної людини на життя, свободу й особисту недоторканність. У подальших статтях викладені головні юридичні, політичні та соціально-економічні права людини. Ст. 29 передбачає, що кожна людина поряд із правом має обов'язки

перед суспільством, а також повинна поважати права й свободи інших людей та вимоги забезпечення норм моралі, суспільного порядку і загального добробуту.

Блок юридичних та політичних прав, викладених у Загальній декларації, містить, зокрема, право на життя, свободу й особисту недоторканість (ст. 3); заборону рабства, работоргівлі та підневільного стану (ст. 4); заборону тортур або жорстоких і таких, що принижують гідність людини поведень та покарань (ст. 5); право на визнання правосуб'єктності кожної людини (ст. 6); рівність людей перед законом і право на рівний захист від будь-якої дискримінації (ст. 7); право на ефективне повновлення в правах компетентними національними судами в разі порушення цих прав (ст. 8); заборону безпідставного арешту, затримання або вигнання (ст. 9); право на прилюдний, незалежний та безсторонній суд (ст. 10); презумпцію невинуватості й принцип «закон не має зворотної сили» (ст. 11); заборону безпідставного втручання в особисте і сімейне життя, посягання на недоторканість житла, таємниці кореспонденції, честь та репутацію – кожна людина має право на законодавчий захист від такого втручання або таких посягань (ст. 12); право вільного пересування й обрання місця проживання (ст. 13); право шукати притулок від переслідування в інших країнах (окрім неpolітичних злочинців) (ст. 14); право на громадянство (ст. 15); рівноправність чоловіків і жінок (ст. 16); свободу думки, совісті й релігії (ст. 18); право на свободу мирних зборів і асоціацій (ст. 20), право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників та рівного доступу до державної служби у своїх країнах (ст. 21).

Серед соціально-економічних прав, які закріплені Загальною декларацією прав людини, першим слід назвати право власності, тобто право володіти майном і заборону безпідставного позбавлення людини її майна (ст. 17). До цих прав входять також такі: право на соціальне забезпечення й гарантії вільного розвитку особи в економічній, соціальній та культурній галузях (ст. 22); право на працю, вільний вибір роботи, сприятливі умови праці, захист від безробіття, рівну оплату за рівну працю, справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування (ст. 23); право на відпочинок та дозвілля (ст. 24); право на життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту самої людини та її сім'ї, особливе піклування й допомогу материнству і дитинству (ст. 25); право на освіту, зокрема безплатну початкову та загальну, а також рівний доступ до вищої освіти (ст. 26); право вільно брати участь у культурному житті суспільства, у науковому прогресі та користуватись їх благами, включаючи право на захист авторських прав (ст. 27); нарешті, право на відповідний соціальний і міжнародний порядок, що забезпечує здійснення всіх викладених прав (ст. 28). Цей перелік прав був значно розширений і доповнений в інших міжнародних документах, що приймались згодом, зокрема велика увага останнім часом приділяється праву людини на екологічну безпеку.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ У чому полягають особливості політичної соціалізації за різних типів політичних режимів?
- ⇒ Які основні мотиви участі або неучасті людини в політичному житті?
- ⇒ Проаналізуйте основні положення теорії природних прав людини.

- ⇒ Які міжнародні документи є сьогодні засадничими у сфері захисту прав і свобод людини?
- ⇒ Як співвідносяться смертна кара і право людини на життя?
- ⇒ Порівняйте Загальну декларацію прав людини і II розділ Конституції України. Чи існують між ними відмінності в обсязі визначених прав та свобод, а також у їх гарантіях?

Додаткова література

- Башимов М. Институт омбудсмена в странах СНГ и Балтии // Государство и право. – 2004. – № 5. – С. 63–73.
- Бринчук М. М. Теоретические основы экологических прав человека // Государство и право. – 2004. – № 5. – С. 5–15.
- Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). – М.: Юристъ, 2003. – 303 с.
- Дворкин Р. Серйозний погляд на права / А. Фролкін (пер.). – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 519с.
- Європейський суд з прав людини: Організація, діяльність, процес / В. В. Лутковська (відп. ред.), І. Шевчук (упоряд.). – К.: Праксіс, 2005. – 166 с.
- Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
- Крегул Ю. І., Ладиченко В. В., Орленко В. І. Права і свободи людини: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Книга, 2004. – 288 с.
- Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: Навч. посіб. – Х.: Факт, 2001. – 437 с.
- Мисник Г. А. Субъективные экологические права // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 18–25.
- Права людини в Україні: стан, проблеми, перспективи / Ю. І. Сватко (гол. редкол.), Ю. Є. Зайцев (упоряд.). – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 175 с.
- Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / В. Павлик (упоряд.), В. Тесленко (упоряд.). – К.: Факт, 2001. – 151 с.
- Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – 463 с.
- Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – 80 с.
- Семюел Леня. Основні соціальні права. Практика застосування Європейської соціальної хартії / Д. Шкръоба (пер.). – К.: Фенікс, 2003. – 296 с.

ТЕМА 13. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

Политика – это наука и искусство.

В. Ленин

Движение – всё, конечная цель – ничто.

Э. Бернштейн

Політична діяльність

Суспільні процеси відрізняються від природних тим, що вони здійснюються людьми, є наслідком їх волі, мотивації та інтересів. З цієї точки зору основою політичного процесу, життям політичних інститутів є **політична діяльність**, тобто *сукупність дій суб'єктів політики, спрямованих на реалізацію їх цілей, ідеалів й інтересів політичними засобами*. Метою будь-якої політичної діяльності є оволодіння і використання державної влади.

Політична діяльність дуже різноманітна за своїми формами, методами, засобами, видами. Перш за все відрізняються певні **шари інтенсивності** політичних дій, а саме: *пасивна реакція* (позитивна чи негативна) на імпульси, які надходять від політичної системи; *участь у періодичних діях*, пов'язаних із делегуванням повноважень; *постійна участь* у політичних і подібних їм організаціях; *виконання політичних функцій* у державних або недержавних політичних інститутах; *активна участь у позаінституційних політичних рухах*, спрямованих проти існуючої політичної системи. Інакше кажучи, мова йде про різні форми політичної участі та політичного функціонування.

Політична участь – це здійснення певних акцій, заходів із метою формування і висловлювання інтересів, позицій, вимог, настроїв, що панують у масах, а також із метою впливу на органи влади, аби примусити їх здійснити викладені вимоги. Формами політичної участі є *публічні політичні висловлювання*, включаючи засоби масової інформації, *участь у виборах*, *участь у політичних та громадсько-політичних організаціях*, *участь у демонстраціях, мітингах, маніфестаціях, пікетуваннях, голодуваннях, політичних страйках, повстаннях та революціях* тощо.

Політичне функціонування – це праця у різних політичних інститутах (державних закладах, політичних партіях, організаціях тощо), професійна апаратна політична діяльність. Політичним функціонуванням є *державне управління, дії, спрямовані на захист державної безпеки, законодавча діяльність, діяльність із виконання законів (судова, правозахисна), політичне лідерство* у партіях та громадсько-політичних організаціях.

До політичної діяльності, безперечно, належать також акти шантажу, підкупу, загрози і застосування сили у владній сфері, хоча в сучасній світовій практиці така діяльність сприймається як неправомірна, незаконна, «неполітична» й тому підлягає осудові. До певної міри це лише справа узаконення тих чи інших форм – адже навіть прямиий підкуп урядовців може розглядатись не як корупція, а як легітимний лобізм.

За різними критеріями можна розрізнити такі **види політичної діяльності**: *активна і пасивна, легальна і нелегальна (або легітимна і нелегітимна), насильницька і мирна, спрямована на підтримку існуючого режиму або проти нього; спрямована на збереження існуючого ладу або на його реформування (консервативна чи реформаторська) та ін.*

За своїм характером (**методами**) політична діяльність може тяжіти або до екстремістського стилю, або до взаємного узгодження. **Екстремізм** (від лат. *extremus* – крайній) слід розуміти як *схильність до крайніх заходів та дій, нетерпимість до існуючої політичної влади або інших ідейно-політичних позицій*. Екстремізм, як правило, базується на певній ідеологічній програмі – він може бути класовим, релігійним, національним, правим або лівим. Суто екстремістською формою діяльності є **тероризм** (лат. *terror* – страх, жах), тобто здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і залякування, політичних убивств, провокацій. Як правило, цим терміном позначають дії політично мотивованих самозваних груп, які не досягають державного рівня. Проте інколи його вживають і для характеристики дій урядів – *державним тероризмом* називають жорстокі дії державних інституцій проти власного народу або окремих його груп. Далі буде йтися також про поняття *міжнародний тероризм*.

Виокремлюється також **волюнтаризм** – політична діяльність, яка ґрунтується на визнанні індивідуальної волі суб'єкта або волі взагалі першоосною всього існуючого та рушійною силою розвитку.

Політична діяльність у стилі узгодження інтересів ґрунтується на принципі **толерантності** (лат. *tolerantis* – терплячий), тобто *визнання й терпимого ставлення до інтересів і позицій інших політичних сил*.

Політична діяльність передбачає взаємодію різних політичних сил одна з одною. Звідси і різні **засоби політичної діяльності**: консенсус, компроміс, конфлікт. *Консенсус* (лат. *consensus* – згода, однотайність) передбачає загальну згоду відносно найбільш важливих аспектів політичного ладу або спірних питань, що втілюються у дії консолідації, тобто згуртування, об'єднання політичних суб'єктів у боротьбі за спільні цілі. *Компроміс* (лат. *compromissum* – угода) полягає у досягненні згоди шляхом взаємних поступок різних сторін. Досягнення компромісів – найпоширеніший вид політичної діяльності, важливо лише усвідомлювати межу можливих

поступок, до якої може дійти кожна зі сторін, інакше компроміс як успіх усіх обернеться чиєюсь поразкою, що може стати приводом до нових конфліктів. *Конфлікт* (лат. *conflictus* – зіткнення) – це розвиток шляхом боротьби, зіткнення і конфронтації, протиборства і протистояння різних політичних сил, які намагаються досягти несумісних цілей.

У політичній діяльності однаково важливі логіка та інтуїція, тому це *одночасно і наука, і мистецтво*. Суть політичної діяльності полягає у виборі суспільних цілей та засобів їх реалізації за допомогою фактора влади. Тому в **структурі політичної діяльності** виокремлюються, по-перше, *вміння ставити близькі (тактичні) й перспективні (стратегічні) реальні цілі з урахуванням конкретних умов*, а по-друге, *опрацювання ефективних методів і засобів досягнення цілей, які поставлені*. У реальній політиці слід уникати *утопізму та прожектерства*, хоча й не слід втрачати перспективу і певні ідеали. Найважливіше знайти правильне співвідношення між цілями та засобами їх досягнення, уникаючи таких одіозних принципів, як «мета виправдовує засоби» (*І. Лойола*).

Політична діяльність здійснюється на кількох **рівнях**. Перший, «нижчий», рівень уключає розв'язання місцевих проблем (житлові умови, школи, громадський транспорт, соціальне забезпечення, організація торгівлі і т. д.). Другий, «локальний», рівень стосується розвитку певного регіону (район, місто, область). Третій, національний, рівень визначається роллю держави як основного інституту організації життя громадян. Четвертий, «міжнародний», рівень набуває дедалі більшого значення в умовах глобалізації.

Політичний маркетинг і політичний менеджмент

У закритих, командних політичних системах політична влада здобувається переважно силою або кулуарним, апаратно-бюрократичним шляхом. Натомість у відкритих, змагальних системах, де зростає вплив народу, громадської думки, виборного принципу в розподілі влади, остання набуває певних рис товару, тобто виникають підстави говорити про *ринок влади*. У цих умовах політична діяльність може розглядатись як *змагання за певними правилами за контроль над ринком влади*. У такому змаганні набуває важливого значення політичний маркетинг і політичний менеджмент.

Під **політичним маркетингом** (англ. *marketing* – ринок) розуміється, зокрема, наступне.

1. *Дослідження суспільної свідомості* з метою виявлення соціальних і соціопсихологічних настанов електорату, політичної та правлячої еліт (вивчення громадської думки).

2. *Регулювання правовими, адміністративними й іншими заходами* у процесі функціонування політичної сфери – насамперед, визначення норм представництва та процедур обрання виборних органів влади – *виборча*

інженерія. Наприклад, *джерримендеринг*, або «принцип саламандри»¹, тобто практика умисного нарізування виборчих округів із нерівною кількістю виборців та порушенням територіального принципу з метою отримання переваг на виборах якоюсь політичною силою або кандидатом. Позитивним варіантом такої практики є правило «більшість меншості», згідно з яким створюються виборчі округи, в яких більшість становить певна група, що є національною меншиною (застосовується в США на основі *Закону про виборчі права* 1982 р.).

3. Розроблення відповідних *іміджів* (англ. image – образ, зображення) тим чи іншим політичним, державним та іншим інститутам, окремим лідерам й особистостям (*політичне рекламування*).

4. *Система заходів упровадження в суспільну свідомість відповідних корективів і поправок* стосовно тих чи інших об'єктів і суб'єктів політики.

Ефективність політичного маркетингу потребує наукового підходу, тобто формування інформаційного банку соціально-політичної інформації; розроблення методів аналізу та обробки даних цього інформаційного банку; оцінки та аналізу умов політичного ринку, тобто дії економічних, соціальних, політичних, психологічних, демографічних й інших факторів; аналізу ринкових можливостей тих чи інших партій, суспільних інституцій, ідей, особистостей; розроблення оціночних і прогнозованих моделей політичного попиту, життєвого циклу й політичної поведінки суб'єктів політики; аналізу ефективності політичного маркетингу та коригування вибраних форм і методів політичної діяльності.

Політичний менеджмент (англ. management – управління) полягає у безпосередньому розгляді, прийнятті та втіленні в практичне життя політичних рішень, інакше кажучи – у *здійсненні управлінських функцій планування, організації, мотивації і контролю*. Ці функції здійснюються політичною елітою, організованою в певні групи, або *«правлячі кабінети»* (тобто уряд, структури президентської влади, колеги міністерств і відомств, держадміністрації, правління партій та громадсько-політичних організацій тощо). Ефективність діяльності «правлячого кабінету» залежить від таких чинників:

- структурно-функціональна схема побудови;
- модель прийняття управлінських рішень (напр., «формальна», «змагальна», «колегіальна»);
- особистісний складправлячого кабінету та міжперсональні відносини;
- організація, техніка і технологія впровадження прийнятих рішень і контроль за їх утіленням.

¹ getty+[sala]mander – так була названа у 1812 р. у США карикатура на округи хитро-сплетеної форми, які дозволили перемогти губернатору штату Массачусетс *Е. Джеррі*.

У формуванні «правлячого кабінету» слід урахувати не тільки професійні та політичні, але й психологічні критерії. Зокрема, на думку англійського психолога *М. Белбіна*, члени керівного колективу мають відігравати такі соціопсихологічні ролі: «голова», «секретар», «генератор ідей», «скептик-аналітик», «організатор», «видобувач інформації», «душа команди». Залежно від кількості команди окремі ролі можуть поєднуватись однією людиною, або, навпаки, кілька осіб можуть виконувати одну роль, тільки «голова» і «генератор ідей» повинні бути в однині, інакше команда розколеться. Бажано також присутність у команді осіб протилежної статі.

Здійснення прийнятих рішень відбувається за допомогою **соціотехніки управління**, тобто таких інструментів регулювання впливу на людей, як примус, умовляння і маніпуляції. *Примусовий вплив* за допомогою правових норм (законів, постанов, указів, інших нормативних актів) передбачає як санкції за їх порушення, так і засоби заохочення. *Вплив за допомогою умовлянь* передбачає використання як раціональної (фактичної, логічно доведеної), так і нераціональної (емоційної, авторитетної) аргументації. *Маніпуляція суспільною свідомістю* має на меті фактично приховування істинних намірів правлячих або впливових кіл за допомогою обмеження чи фрагментарності інформації, насадження відповідних стереотипів, «правильних» норм та цінностей, певних штампів, термінів, ідеологічних й політичних кліше і т. д.

Сучасним варіантом соціотехніки управління, в якому поєднуються елементи політичного маркетингу і менеджменту, є **PR-технології** (від англ. *«public relations»* – зв'язки із громадськістю), які прийшли в політику з бізнеса. Британський Інститут громадських відносин (створений в 1948 р.), визначає PR як «планові тривалі зусилля, спрямовані на створення і утримання доброзичливих відносин і взаєморозуміння між організацією та її громадськістю». У широкому розумінні – як мистецтво переконання, яке ґрунтується на знанні особливостей людського сприйняття – PR, очевидно, існує стільки ж, скільки існує суспільство. Розвиток політичного PR-у можна пов'язувати з розвитком виборів. Перша книга на цю тему – «Кристалізація громадської думки» видана Е. Бернаузом в США в 1923 р.

Сьогодні до *політичних PR-технологій* відносять: створення і підтримка сприятливого іміджу якоїсь особистості або партії, якогось владного органу в політичній сфері; організація виборчої кампанії, організація прес-конференцій політиків; боротьба з плітками в політичній сфері, лобювання в різних органах влади; підготовка звіту про роботу владної структури і надання його публіці або іншій політичній структурі; налагодження контакту між громадськістю і політичними структурами; розробка законопроектів; організація приймання політичних діячів. «*Чорним PR-ом*» називають використання PR-технологій на шкоду політичним конкурентам із застосуванням брехливої, клеветницької та негативної інформації.

Політичний розвиток. Стабільність і конфлікти

Якщо політична діяльність – це суб'єктивний чинник політичного процесу, то **політичний розвиток відображає об'єктивні зміни у політичному житті та характеристики цього процесу**. Слід відзначити, що декларовані цілі політичної діяльності й наявні результати політичного розвитку часто не збігаються, навіть, як стверджував *М. Вебер*, регулярно опиняються у парадоксальному відношенні один до одного. Це пов'язано з виключною складністю суспільного організму, а також з ірраціональною сутністю суб'єктів політики – як особистостей, так і надіндивідуальних утворень – держав, націй, партій тощо.

Утім, політична діяльність все ж таки значною мірою позначається на характері політичного розвитку. Перевага в діях суб'єктів політики консервативних, реформістських або революційних елементів, толерантності або конфліктності спрямовує об'єктивні процеси у відповідний напрям, надає їм характерного забарвлення.

Об'єктивний політичний розвиток може здійснюватися в *еволюційних* (поступові зміни) або *революційних* (стрибокподібних) формах. За напрямом змін ці форми можуть характеризуватись як *реформація* (реформи) й *контрреформація*, *революція* й *контрреволюція*. Еволюційні зміни можуть спливати як за умов *політичної стабільності*, так і за умов *політичних криз та конфліктів*. Зрозуміло, що революційні зміни характеризуються поняттями кризи й конфлікту.

Політична стабільність (лат. *stabilis* – сталість, незмінність) – одна із сторін соціальної стабільності, що *характеризується таким станом співвідношення соціальних груп і політичних сил, при якому жодна із них не може істотно змінити політичну систему у своїх інтересах, тобто забезпечується її статус-кво* (лат. *status quo* – існуюче становище). Стабільність означає нормальне функціонування політичної системи, всіх її інститутів, відсутність збоїв у механізмах державної влади, її достатню авторитетність. Вона виявляється також у виконанні законів, використанні відносно мирних, ненасильницьких форм політичної боротьби.

Слід розрізняти *динамічну* і *стагнаційну* (лат. *stagnum* – стояча вода) стабільність. Для першої характерна здатність справлятися з анархією, налагоджений механізм періодичного оновлення політичної системи, гра різних політичних сил, забезпечення політичної спадкоємності. Основою такої стабільності є наявність сильного середнього класу. Другий притаманні репресивні методи, усунення будь-якої опозиції, утвердження одноманітності в усіх сферах життя.

Політична криза характеризується насамперед станом політичного напруження. Її *характерні ознаки* такі: поширення у населення настроїв незадоволення існуючим становищем; втрата довіри до влади і відчуття безпеки, атмосфера масового неспокою і збудження; масові дії стихійної та

організованої суспільно-політичної активності, різноманітні форми громадянської непокори.

Політична криза є наслідком конфліктного протистояння сторін у політичній боротьбі, яке вчасно не розв'язується. Цей процес проходить певні **стадії**. Перша – *передконфліктна ситуація*. Конфлікт визріває на фоні більш загостреного зіткнення інтересів протилежних сторін, але ще не виявляється. Друга – *конфлікт у неприхованому вигляді*. До нього призводять якісь суттєві прорахунки політичної влади або свідомі дії екстремістських, непримиренних сил. Якщо конфлікт не вдається погасити, наступає третя стадія – *поглиблення, ескалація конфлікту*. Розширюється зона конфлікту, скорочуються можливості взаємних поступок, відбувається перехід до більш жорстких, іноді насильницьких і збройних форм боротьби. Наявними є значні збої у функціонуванні політичної системи, одним із проявів яких може бути урядова криза. Завершальна стадія полягає у *виявленні результатів впливу конфлікту на суспільно-політичне життя* (зміна панівного режиму, зміна еліти тощо).

Суспільно-політичні конфлікти характеризуються за рівнем, масштабами, гостротою, сферою виникнення та іншими критеріями. Так, розрізняються **три типи**: *конфлікти інтересів* (боротьба навколо матеріальних інтересів різних соціальних верств); *ціннісні конфлікти* (боротьба навколо ідеалів, що вважаються правильними і важливими – «свобода», «рівність», «справедливість», «незалежність» тощо); *конфлікти ідентифікації* – коли суб'єкти ототожнюють себе з певною групою, а не із суспільством в цілому (міжетнічні, міжконфесійні й ін.). Виокремлюються також *горизонтальні* (тобто між індивідами, групами, класами) і *вертикальні* (між суб'єктами та об'єктами політичної влади) конфлікти.

Отже, політична система є не тільки сталим каркасом політичних інституцій, а й динамічним, соціально конфліктним і змагальним процесом, у якому беруть участь різні соціальні спільності та політичні суб'єкти. Функціональна рівновага і легітимізована стабільність політичних систем досягаються в результаті динамічної політики і у відносно тривалому часовому інтервалі.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Поясніть поняття «політична участь» та «політичне функціонування».
- ⇒ Що таке терор і яку роль він відіграє в політиці? Чи можна виправдати терор благами намірами?
- ⇒ Яке місце в політичному житті посідають такі засоби, як консенсус, компроміс і конфлікт?
- ⇒ Що таке «політичний маркетинг»? Яку роль в сучасних політичних процесах відіграють іміджмейкерство, політичне рекламування, PR-технології?
- ⇒ Розкрийте діалектику співвідношення політичного розвитку і політичної стабільності.

- ⇒ Проаналізуйте основні типи політичних конфліктів і основні шляхи врегулювання конфліктних ситуацій.

Додаткова література

- Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. – К., 1996. – 144 с.
- Гаєвський Б. А., Ребало В. А., Туленков М. В. Політичне управління: Навч. посіб. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 160 с.
- Головатий М. Ф. Політичний менеджмент: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2005. – 264 с.
- Картунов О., Маруховська О. Політичний маркетинг і менеджмент // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5.
- Кіндратець О. Політичні зміни і політична стабільність // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2.
- Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. – М.: РОССПЭН, 1999. – 247 с.
- Ольшанский Д. В. Политический PR. – СПб.: Питер, 2003. – 540 с.
- Палеха Ю. І. Іміджологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2005. – 324 с.
- Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. Б. та ін. – К.: Наукова думка, 2002. – 950 с.
- Пушкарева Г. В. Политический менеджмент: Учеб. пособие для студ. управленческих спец. вузов. – М.: Дело, 2002. – 399 с.

ТЕМА 14. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

Всякий народ имеет то правительство, которое он заслуживает.

Жозеф де Местр

Керівні групи суспільства. Правлячі та політичні еліти

Реальний розподіл влади в суспільстві, як правило, не збігається з її формальним механізмом, тому аналіз інститутів політичної системи має доповнюватись аналізом реальних відносин між суб'єктами влади. Крім того, слід мати на увазі багатоступеневість суб'єктності влади, тобто існування первинних суб'єктів – класів, соціальних прошарків, націй тощо – і суб'єктів вторинних. Такими вторинними – у даному контексті безпосередніми – суб'єктами влади є **керівні групи суспільства**. До них належать:

- керівні центри громадсько-політичних інституцій суспільства (держав, партій, об'єднань, блоків);
- правлячі та політичні еліти;
- групи тиску або лобювання інтересів певних суспільних спільнот.

Керівні центри громадських рухів і формальних політичних інституцій є реальними носіями влади, хоча їх влада може бути не оформленою, не легітимізованою. Тому слід розрізняти *формальні й неформальні центри*. Перші мають відповідний мандат, чітке коло повноважень та відповідальності, певний рівень пасивної чи активної підтримки суспільства. Це той випадок, коли формальні владні інституції – уряд, президент, правління партії – дійсно реалізують свої керівні повноваження. Але паралельно завжди існують неформальні керівні групи, які не мають чіткого мандату, повноважень та відповідальності, але мають вплив і здатність приймати рішення. Це або *неформальні групи в середині формальних центрів* (напр., група найвпливовіших членів уряду чи правління партії; радники президента, які за своїм впливом перевищують свої формальні повноваження); або *керівні центри, що знаходяться поза межами формальних владних структур*. В останньому випадку формальні керівники стають маріонетками тих, хто фактично не має відповідного мандата, але здійснює керівництво державою та суспільством (партійні, церковні, військові структури, «сірі кардинали» монархічних дворів, масонські ложі, родові клани, мафіозні угруповання тощо).

Слід також згадати про керівні центри не тільки державного, але й *наддержавного, транснаціонального рівня*. Тут також поряд із формальними структурами (ООН, НАТО, партійними інтернаціоналами, об'єднан-

нями церков) є впливові неформальні центри (*Велика вісімка, Трьохстороння комісія, Римський клуб, об'єднання масонів тощо*). Деякі з неформальних керівних центрів не приховують власного впливу, намагаючись фактично формалізувати його; інші, навпаки, віддають перевагу таємниці.

Керівні центри є найбільш активними, дієвими органами більш широких суб'єктів влади, які називають правлячими та політичними елітами. **Політичною елітою** називають осіб, які здійснюють у державі владу, приймають у межах політичної системи головні рішення, віддають накази й контролюють їх виконання за допомогою бюрократичного апарату. Під **правлячою елітою** розуміють представників як політичної, так і економічної, військової, церковної, культурної та інших еліт, які так чи інакше беруть участь у керівництві суспільством. Таким чином, *правлячі еліти – відносно організовані меншини, які здійснюють політичну владу над суспільством загалом або впливають на цю владу та контролюють її*. Приналежність до еліти, як правило, супроводжується низкою привілеїв, що пов'язані з високим соціальним престижем і володінням правом прийняття рішень на такому рівні, який не доступний іншим особам, що не входять до еліти.

Теорії еліт

Філософсько-соціологічні теорії еліт розробляли *Платон, А. Сен-Симон, Ф. Ніцше, С. Франк* та інші. Засновниками політологічних теорій еліти були *В. Парето, Г. Моска, Р. Міхелс*. **Еліта** (фр. elite – краще, добірне) як певний прошарок суспільства визначається по-різному. Ось кілька визначень:

- люди, що отримали найвищий рейтинг у галузі їх діяльності;
- найбільш активні політично, такі, що орієнтовані на владу;
- люди, що користуються найбільшим престижем, статусом, багатством;
- люди, що мають інтелектуальну або моральну перевагу над масою;
- богонатхненні (харизматичні) особистості;
- творча меншість;
- кваліфіковані спеціалісти, менеджери (технократи).

Наприклад, нова американська еліта, яка дістала назву *меритократія*, визначається наявністю вищої освіти (здобутої у найпрестижніших ВНЗ); видатних здібностей (саме вони – а не спадкоємне багатство або родовитість – є підставою до входження в цю еліту); обов'язковою наявністю реальних успіхів і результатів діяльності; амбіційністю та честолюбством.

Так чи інакше, різні теорії еліт виходять із того, що соціальна структура будь-якого суспільства поділяється на вищий, привілейований, і нижчий, пригнічений, шари; на тих, хто здійснює функції управління, і тих, ким керують; на творчу культурну меншість і на інертну відсталу біль-

ність. За С. Франком, така суспільна нерівність випливає з ієрархізму, органічно притаманного суспільству. Інакше кажучи, у будь-якому суспільстві, незалежно від принципів, які воно офіційно сповідує, меншість володарює над більшістю, тобто будь-яке суспільство є *олігократією* – владою меншості. Справа лише в тому, чи має ця меншість об'єктивні підстави до володарювання (в першу чергу відповідний інтелектуальний та моральний рівень, творчі й управлінські здібності, а також соціально прийнятні чинники, що виводять до цього вищого прошарку – спадкоємність або родовитість, багатство або особисті заслуги тощо). Якщо немає таких підстав, то краще говорити не про правлячу еліту, а про правлячу **кліку** (фр. *clique* – банда).

Лише в короткі моменти бунту та анархії виникає ситуація, коли на товп, маса діє не під керівництвом вождів, – але це стан розпаду, який не може існувати довго. Тому революції, декларуючи рівність, фактично є засобом зміни однієї правлячої еліти іншою, притому засобом найгіршим, оскільки звільняють протисоціальні, протидержавні інстинкти людей.

Типи еліт. Еліти і демократія

Звичайно, суспільні устрої відрізняються за формами та способами підбору й поновлення еліт, за ступенем їх замкнутості, спадкоємного начала і відкритого доступу окремих представників нижчих верств, за рівнем свободи громадської думки більшості у її оцінюванні правлячої меншості тощо. Розглядаючи ці фактори, ми знаходимо, що теорія еліт зовсім не повинна протистояти теорії демократії. Зокрема, **теорія елітарної демократії** полягає в тому, що *демократія, власне, – це не влада більшості (якою є охлократія, що переходить в анархію), а влада меншості, яка делегована їй більшістю, яка контролюється і визначається більшістю* за допомогою механізму виборів та відкритого змагання окремих елітарних груп.

Такі **відкриті еліти** притаманні відкритим, змагальним політичним системам, ліберально-демократичним режимам. Їм властиві такі риси: *спонтанний приплив нових членів; піддання остракізму (тобто вилучення з еліти) порушників встановленого порядку; конкурсний змагальний спосіб добору на основі особистих досягнень у бізнесі, політиці та інших сферах, а також популярності; професіоналізм, компетентність, ініціативність як головна посадова вимога; вивчення громадської думки і чутливість до її оцінок; саморегулювання*. Такі еліти у сучасних суспільствах дістали назву **істеблішмент** (англ. *establishment* – основа, установа).

На відміну від відкритих, **закриті еліти** відповідають закритим, командним політичним системам, авторитарно-тоталітарним режимам. Вони *виключають спонтанність (тобто саморух) у формуванні та остракізму щодо порушників установленого порядку; у доборі кадрів, який здійснюється вищестоящим органом, ціниться в першу чергу відданість системі*

чи лідерові, лише потім – особисті досягнення; ретельність у виконанні директив цінується набагато вище від ініціативи; вони закриті для вивчення і байдужі до громадської думки, їм притаманне адміністративно-командне регулювання. Для таких еліт характерні *непотизм* (благовоління до родичів та знайомих при розподілі посад) та *протекціонізм*, створення *креатур* (кола осіб, особисто відданих тому, хто має владу). Прикладом такої еліти є **номенклатура** (лат. *nomenclatura* – перелік, список імен). У вузькому розумінні номенклатура – це перелік керівних посад, заміщення яких здійснює вищестоящий орган, а також перелік осіб, які заміщують такі посади або знаходяться в резерві для їх заміщення; у широкому розумінні – це партійно-державно-господарська еліта, вищий прошарок управлінців, що мали реальну владу і користувались відповідними привілеями у тоталітарному соціалістичному суспільстві.

Слід зазначити, що зміна політичних інститутів не обов'язково означає зміну складу правлячої еліти. Так, за даними російських учених (а в Україні ситуація схожа), через 10 років після розпаду СРСР й утворення нових пострадянських держав більше ніж 75 % політичної і 61 % бізнесової еліти були вихідцями зі старої радянської номенклатури, тільки *нова політична еліта* складалась переважно з колишніх партійних і радянських працівників, а *нова економічна еліта* рекрутувала кадри з комсомольців та господарників.

Витоки і сутність політичного лідерства

Із тих самих причин, із яких суспільство є олігократією, – тобто на підставі ієрархізму, – впливає й принцип *монократії*, тобто єдиновладдя. У тій мірі, в якій суспільство потребує не керівництва взагалі, а швидко та єдино діючої організуючої волі, воно неминуче втілює принцип єдиновладдя. Це особливо виразно виявляється у критичні моменти, зокрема у війнах, тому і політичне лідерство, і єдиновладні форми правління спочатку мали переважно військовий характер.

Суть лідерства в будь-якій формі *становлять відносини домінування і підпорядкування, впливу та слідування*. Лідер виконує відповідні **функції**, а саме: *оцінка ситуації; вироблення лінії поведінки; мобілізація людей на досягнення поставленої мети*.

Слід підкреслити, що лідерство завжди передбачає владу, але влада не завжди передбачає лідерство. Лідер обов'язково або має політичну владу, або прагне її. Влада ж може бути знеособлена, позбавлена категорії особистої відповідальності. У цьому випадку політичні лідери не потрібні системі (наприклад, бюрократичній), яка не висуває, а, навпаки, придушує їх.

Існує лідерство *формальне* (пов'язане з призначенням керівника та функціональними обов'язками) і *неформальне* (виникає на підставі особистих взаємовідносин). Або інакше – існує керівництво та, власне, лідерство.

Вони можуть збігатись, і це кращий варіант, а можуть і протистояти, коли діяч, що не обіймає керівних посад, здобуває більшу популярність, ніж офіційний керівник.

Політика вимагає від лідера **особливих якостей**. Це, зокрема, велика працездатність, розвинені аналітичні здібності розуму, виражений нахил до громадської та державної діяльності, твердість переконань, прагнення до нового, оптимізм і увага до людини, вміння переконувати й вести за собою людей. *М. Вебер* вважав три якості вирішальними та обов'язковими для політика: пристрасть, почуття відповідальності, окомір (ідеться про здатність зберігати відстань відносно почуттів і страждань інших людей). На думку *С. Франка*, лідера мають відрізняти певні психологічні особливості, а саме: «неухильна рішучість; здатність не лякатися чужої вимоги і гніву; зневага до чужого страждання; інстинктивно відчутна влада погляду або голосу». Поняття лідерства передбачає певний масштаб особистості керівника, рівень його освіченості, компетентності, загальної та політичної культури тощо. Таким чином, лідер – завжди індивідуальність.

А ще лідер – це мішень. *Тільки за другу половину ХХ ст. терористами вбито близько 50 політичних лідерів першої величини.*

Типи та образи політичних лідерів

Характеристика політичного лідера включає його особисті якості, особливості форм і методів діяльності лідера; місце, авторитет і становище лідера в системі суспільно-політичних відносин; масштаб діяльності, характер та ступінь складності завдань, що розв'язуються; соціально-політичні параметри суспільної сфери, в якій діють ті чи інші лідери. Існуючі деякі типи й образи лідерів класифікуються по-різному. Ось деякі класифікації лідерів різними політологами:

М. Вебер: традиційний, харизматичний, легальний (за типами влади);

Г. Лассуелл: адміністратори, агітатори, теоретики (за особливостями їх діяльності);

В. Хагеман: консервативні та революційні (за характером політики);

Р. Такер: «реальні» та менеджери (за мірою їхнього впливу);

Р. Міхельс: демократи та диктатори;

Дж. Бернс: перетворювачі та ділки і т. ін.

За класифікацією *М. Германн*, конкретний образ лідера визначається його характером, властивостями його прихильників, взаємозв'язком лідера і його послідовників, історичною ситуацією. Різні поєднання цих обставин дають підставу розглядати **чотири образи лідера**:

- *лідери-прапорносці* (які мають «мрію», що захоплює прихильників),
- *лідери-служителі* (які тільки виражають інтереси своїх виборців і прибічників),

- *лідери-торговці* (які здатні переконати виборців, «продати» їм свої плани та ідеї),
- *лідери-пожежники* (які готові зреагувати на нестандартні вимоги ситуації чи позиції).

Образ лідера-прапорonoсця близький до ідеї *М. Вебера* про харизматичне лідерство. **Харизмою** він називав якість особистості, яка визнається незвичайною, завдяки чому особистість оцінюється як така, що обдарована надприродними, надлюдськими силами і властивостями, котрих не мають інші люди.

У зв'язку з аналізом типу лідера-торгівця слід торкнутись поняття **популізм**. Популізм відрізняється від популярності тим, що він є системою дій політичного лідера, спрямованою на завоювання популярності, авторитету та підтримки народу. Як форма політичної боротьби популізм асоціюється з недобросовісною політикою, якій притаманні радикальні гасла, риторична патетика і демагогія. Разом із тим, елементи популізму повинен використовувати будь-який лідер, який сподівається на підтримку більшості. Крайній популіст у негативному розумінні називається *демагогом* (із грец. δῆμαγωγία – використання неправдивих обіцянок, свідоме викривлення фактів тощо). Живильним ґрунтом для демагогів є політична відсталість мас та їх політична безкультурність, недовіра до влади, незадоволеність існуючим становищем. Тому демагогів особливо багато під час революцій.

Форми особистої влади і природа культу особи

За формою організації та стилем особистої влади керівництво поділяють на *авторитарне*, яке передбачає одноосібний спрямовуючий вплив, і *демократичне*, яке залучає членів групи до керування її діяльністю. Демократичне керівництво передбачає такі риси лідера, як відкритість, здатність прислуховуватись до іншої точки зору, терпимість до критики, шанобливе ставлення до підлеглих. Проте воно не завжди ефективне, особливо у переломні моменти, коли є нагальна потреба у швидких і рішучих заходах. Авторитарне лідерство виявляється у самостійності й непідконтрольності лідера, у його опорі або на власний незаперечний авторитет, або на силу. Цей режим особистої влади часто-густо перетворюється на диктатуру, але інколи може й урятувати суспільство в скрутний час.

Авторитарний режим особистої влади не тотожний поняттю культу особи. Якщо **культ особи** – це «*обожнювання*» лідера, яке має місце відносно або живої, або історичної особи, і як такий є феноменом суспільної свідомості, то режим особистої влади є атрибутом політичної системи, що вимагає обов'язкової присутності реального носія влади – диктатора. Культ особи і режим особистої влади можуть як збігатись, так і існувати окремо. Їх збіг призводить до повного ігнорування прав та свобод особис-

тості, масових репресій проти невинних людей. До того ж це зростання бюрократизму і зниження ефективності керівництва, застій у науці й консерватизм, зневажання норм моралі та лицемірство. Це саме той випадок, коли верховна влада зловживає владою. Прикладами тому в історії є культ особи *І. Сталіна*, а також культу вождів інших соціалістичних країн (*Мао Цзедуна*, *Н. Чаушеску*, *Кім Ір Сена* й інших).

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Поясніть поняття «політична еліта» і «правляча еліта». У чому їх відмінність?
- ⇒ Які існують теорії еліти? Чи допускає демократія наявність певної еліти?
- ⇒ Які риси необхідні політичному лідеру?
- ⇒ Визначте типи політичного лідерства.
- ⇒ Кого можна назвати «харизматичним» лідером? Наведіть приклади та обґрунтуйте.
- ⇒ Чим відрізняється популярність від популізму?
- ⇒ Назвіть риси авторитарного стилю керівництва.
- ⇒ Які причини зумовлюють виникнення культу особи та в чому його суть? Наведіть історичні приклади.

Додаткова література

Журавський В. С., Кучеренко О. Ю., Михайльченко М. І. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К.: Логос, 1999. – 262 с.

Кухта Б. Політичні еліти і лідери. – 2-ге вид., перераб. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с.

Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. – Л.: Кальварія, 2000. – 232 с.

Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. – К.: Знание Украины, 2001. – 270 с.

Траверсе О. Семантичне поле понять «політичне лідерство/керівництво» в політології // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3.

Юрченко І. Феномен політичного лідерства // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1.

ТЕМА 15. ФЕНОМЕН БЮРОКРАТІЇ ТА БЮРОКРАТИЗМУ

А все те разные управители имеют свои особливы канцелярии и канцелярских служителей, и каждый по своим делам народ волочит.

Екатерина Вторая

Витоки і суть бюрократії та бюрократизму як соціальних явищ

Термін **бюрократія** походить від фр. bureau – контора і грец. κράτος – влада, й може означати або певний *тип соціального управління*, або певну *форму соціально-політичної влади* та відповідну *правлячу еліту*. Він виник у XVIII ст. у Франції і з самого початку мав негативне значення¹. Термін **бюрократизм** використовується, як правило, для характеристики відповідних *засобів управлінської діяльності*. Найпростіший зміст цих понять полягає у *відриві виконавчих органів певної організації від самої організації*, перетворенні органа, що має підкорятись, в орган, який підкоряє тих, чію волю він повинен виконувати. Бюрократія є апаратом панування, інструментом влади, який містить, однак, внутрішню суперечність – залишаючись апаратом, тобто слугою, він стає над своїм паном, перебирає владу над владою.

Бюрократія як поняття, котре протилежне демократії (що не зовсім точно), використовується в нашому політичному лексиконі майже виключно в негативному, навіть лайливому значенні (відносно радянських часів синонім – *партократія*). Для цього є історичні причини, але насправді явище бюрократії є набагато складнішим, неоднозначним, утіленим у різних історичних типах.

Бюрократія притаманна не тільки державі, а й узагалі будь-яким організаціям. **Передумовою її існування є специфічна професійна управлінська діяльність**, тобто необхідність засвоєння певних умінь і навичок, а також *технічна неможливість безпосередньої демократії*. Особливо по-

---

¹ Вже в 30–40-ві роки XVII ст. кардиналом Ришельє був створений постійний апарат управління провінціями, який підкорявся королівській владі. Порівняно з попереднім століттям чисельність чиновництва зросла в 6 разів. До XVIII ст. вчені відносять виникнення у Франції сучасної адміністрації як ієрархії чиновників, які поширили на територію всієї країни діяльність центральної влади. *А. Токвіль* характеризував їх як клас, що має особливий дух, свої перекази, особливу честь і гордість. Лише з прийняттям Цивільного кодексу 1804 р. (Кодексу Наполеона) діяльність французької бюрократії була впроваджена і уведена в чітке правове поле.

ширилися ці передумови в сучасному індустріальному та постіндустріальному суспільстві, хоча бюрократія існувала і раніше, в традиційних суспільствах. Бюрократія приходить на зміну старим формам влади тому, що вона являє собою технічно довшеніший спосіб організації – настільки ж, наскільки машинне виробництво перевершує ручну працю. Типові форми бюрократії притаманні такі **риси**:

- систематична мобілізація людських та матеріальних ресурсів для здійснення чітко визначених цілей і планів;
- використання професійно підготовлених кадрів, які обіймають неспадкоємні посади з визначеним колом повноважень і сферою діяльності;
- професійна спеціалізація й розподіл праці, що координується ієрархією підпорядкування, підзвітною певній владі або клієнтурі.

За словами *Р. Дарендорфа*, саме укрупнення організаційних утворень у промисловості, торгівлі, державному управлінні і системі освіти створює сприятливі умови для правління бюрократів, яке будується на *універсалізації управління*. Але при цьому бюрократична система управління приходить у суперечність з системою *лідерства*, яка ґрунтується на *індивідуальних якостях особистості*. Тільки видатним лідерам вдасться приборкати цю в'язку масу.

Із цією якістю пов'язані основні **негативні риси** бюрократичної управлінської структури: *знеособлення, безвідповідальність, самодостатність і самовідтворення, підміна знання – авторитетом, ініціативи – традицією*. Негативні риси бюрократії властиві її природі та є мовби продовженням її позитивних функцій. Наприклад, постійна необхідність жорстко встановленого й передбачаючого сувору підзвітність порядку дій може породжувати тенденцію до інертності, тяганини, обмеження здатності реагувати на нові ініціативи. Необхідність дроблення обов'язків може призвести до виникнення проблем і труднощів у координації дій та відповідальності за них. Занадто централізований контроль може створювати проблеми перешкод і «пробок» у діяльності й уповільнення реактування. Для пересічного громадянина такі бюрократичні засоби управління перетворюються у постійні проблеми незрозумілих формальностей, відписок і відмов. На професійному слензі **технологічні прийоми бюрократії** мають свої назви, напр.: «*відскік*» (повернення на доопрацювання), «*нас у бік*» (переадресування завдання іншій особі), «*карусель*» (узгодження по колу), «*підтяжка*» і «*підпірка*» (обпертись на думку зверху і знизу), «*міна*» (передання спірного питання іншій особі), «*офсайд*» (уникнення відповідальності).

Теорія бюрократії Макса Вебера

Процес розширення соціальної ролі держави та пов'язане із ним зростання бюрократії породили неоднозначні оцінки і різні теорії бюрократії. Ще *А. Сен-Симон* у XVIII ст. першим звернув увагу на роль організації

у розвитку суспільства, вважаючи, що у майбутньому влада не повинна упадкуватись, а має зосереджуватись у людей, які мають спеціальні знання. Деякі ідеалізовані погляди Сен-Симона на «наукове управління» суспільством дали поштовх двом тенденціям у соціально-політичній думці: з одного боку, подальшій *абсолютизації місця і ролі соціальної організації*, що призводило до створення утопічних проєктів майбутнього та казарменних відносин у реальності; з другого – *знаходженню функціональних меж бюрократичних систем*, у яких вони б виконували соціально-необхідні функції, не перетворюючись у монстра, що пригнічує особистість.

Зокрема, згідно з **раціональною теорією бюрократії М. Вебера**, розрізняється два її типи: **традиційна «патримоніальна»** і **сучасна раціональна**. Переважною сферою впливу патримоніальної бюрократії є *царина державного управління*, а її метою – збереження традиційних структур суспільного життя. Вона обмежена традиційними цінностями і несе ознаки ірраціональності. Натомість доменом раціональної бюрократії, яка формується в Новий час, була *сфера приватногосподарської діяльності*, перш за все внутрішньогосподарська діяльність великих промислових підприємств. Її мета – забезпечення суто формальної ефективності виробництва, тому, виходячи з міркувань доцільності, вона не була обтяжена ніякими традиційними цінностями.

Раціональна бюрократична організація характеризується:

- *ефективністю*, яка досягається завдяки *чіткому розподілові обов'язків між членами організації*, що дає можливість використовувати висококваліфікованих спеціалістів на керівних посадах;
- *суворою ієрархічністю влади*, що дозволяє вищим посадовим особам здійснювати *контроль за виконанням завдань підлеглими*;
- *формально встановленою і чітко фіксованою системою правил*, які забезпечують *одноманітність управлінської діяльності й застосування загальних інструкцій до окремих випадків у найкоротший термін*;
- *безособовістю адміністративної діяльності та емоційною нейтральністю стосунків*, що виникають між функціонерами організації, де кожен має виступати не як індивід, а як носій соціальної влади, уособлення певної посади.

Обидва типи бюрократії здійснюють взаємний вплив, проникають у суміжні області. Так, відбувається часткова раціоналізація державної бюрократії, що підвищує ефективність державного управління. Це виявляється в таких її **раціональних рисах**, як розподіл і спеціалізація управлінської праці, встановлення службової компетенції посадових осіб, відокремлення судочинства від адміністрації, утвердження принципу призначення і змінюваності, формування адміністративної ієрархії, виникнення феномену кар'єри, встановлення парламентського контролю над державною адміністрацією, наявність єдиних правил і норм проходження державної служби,

введення конкурсних іспитів на посаду, встановлення службової дисципліни, формування корпоративного чиновницького духу.

З іншого боку, і приватногосподарська бюрократія частково ірраціоналізується під впливом традиційної. У тій чи іншій мірі в ній проявляються **дисфункції**, найбільш розповсюдженими з яких є *перенесення функціонером акценту з цілей організації на її засоби*, внаслідок чого засоби (ієрархізація влади, суворі дисципліна, неухильне дотримання інструкцій та правил) перетворюються на самоціль; або *підміна головних цілей побічними* й ін.

Отже, в розумінні *М. Вебера* поняття бюрократії є близьким до поняття управління взагалі, а не поганого управління, як це склалось у нас. Утім, навіть у такому широкому розумінні бюрократія не збігається з управлінням – по-перше, там, де в управлінні присутні елементи самоуправління; по-друге, там, де бюрократизм обмежується політичним лідерством.

Бюрократія як форма політичної влади. Тоталітаризм і бюрократія

Негативні моменти бюрократії посилюються, якщо розширюється втручання держави у соціально-економічне життя, передусім у розподіл й перерозподіл суспільного продукту, і відповідно звужується живильний ґрунт саме раціональної бюрократії. Цей процес відбувається у двох формах – посиленні державного регулювання ринкової економіки, або одержавленні соціалістичного типу. *М. Вебер* попереджав проти небезпеки *універсальної бюрократизації*, котру несе як державний капіталізм, так особливо і державний соціалізм.

Такий розвиток має небезпеку посилення **політичної влади бюрократії**. Реальною основою бюрократичної влади є її **власність**. *К. Маркс* писав: «Бюрократія має у своєму володінні державу, спіритуалістичну сутність суспільства: це є її *приватна власність*». Специфіка бюрократичної власності полягає в тому, що об'єктом привласнення тут є не речі або люди як такі, а незліченні зв'язки між речами та людьми, абсолютно необхідні для нормального життя. Бюрократичною власністю є функція розпорядження натуральними продуктами, монопольного розподілу їх між людьми.

Державний соціалізм спричинив формування нового типу бюрократії – **тоталітарної**. Передумовою її формування став процес загального одержавлення: виробництва, розподілу, обміну, робочої сили, ідеології та культури. Гігантське розширення державних функцій призвело до гігантського зростання державного апарату. При цьому виявились нові риси, притаманні саме цьому типу бюрократії: її *каральний характер*; *всюдиусуцність*; *метою стає влада заради влади*; *формується особливий державний стан – номенклатура*.

Державний соціалізм, безумовно, можна назвати бюрократизмом як суспільно-політичним устроєм. Його риси:

- *панування відносин особистої залежності* в соціальних стосунках у *бюрократизованій формі* (ієрархія начальників – підлеглих від самого низу до самого верху);
- *виникнення «бюрократичного ринку»*, тобто торгівлі не лише товарами та послугами, а й «бюрократичною власністю» – становищем у суспільстві, владою над підлеглими, законами і правом їх порушувати, кваліфікаційними дипломами тощо;
- *політичне панування бюрократії* як особливої соціальної верстви (партократія або номенклатура). *М. Восленський* визначає три етапи народження номенклатури у Радянському Союзі: створення організації професійних революціонерів; прихід цієї організації до влади; знищення ленінської гвардії сталінською номенклатурою.

Основні шляхи боротьби з бюрократизмом

Свого часу *В. Ленін* вважав, що диктатура пролетаріату «сразу примет меры, чтобы в корне подрезать бюрократизм, и... в состоянии будет довести эти меры до конца, до полного уничтожения бюрократизма, до полного введения демократии для народа». Але вже за три роки після революції він змушений був кардинально змінити свої погляди і повчав одного спритного державного службовця, який намагався знищити бюрократизм одразу: «Его можно лишь *лечить*. Хирургия в *этом* случае абсурд, *невозможность*; только *медленное лечение* – всё остальное шарлатанство или наивность». Справа була в тому, що самі принципи та заходи, якими Ленін намагався подолати бюрократизм – «підбір кадрів та перевірка виконання», «створення контрольного апарату» тощо – мали суто бюрократичний характер. Між тим, свідомо створювались усі передумови для абсолютного панування партійно-державної бюрократії (повне одержавлення суспільства). Логічним кінцем цієї «авантюри», за словами *А. Богданова*, «явилося бы (і дійсно сталося) длительное царство Железной Пяты».

М. Вебер не вважав у принципі можливим «остаточне розв'язання» проблем бюрократії. Більше того, він писав, що ми не зможемо врятуватись, якщо поставимо на місце вдосконаленої раціональної системи (тобто раціональної бюрократії) менш раціональну (тобто традиційну бюрократію). Але тут треба розрізняти принаймні **два шляхи боротьби**: *пом'якшення негативних моментів бюрократичних методів управління й обмеження політичної влади бюрократії як соціального прошарку*.

Для першого важливими є такі моменти, як децентралізація (до певної міри) занадто централізованих функцій; громадська співучасть у місцевих комунах і організаціях; перегляд системи перебування на посадах офіційних осіб; скорочення ієрархічних структур за рахунок посилення стро-

кових та бригадних форм й інші заходи, спрямовані на послаблення суворості бюрократичної цілісності (але не руйнують саму цю цілісність як таку).

Другий шлях пов'язаний перш за все з обмеженням ролі та впливу держави в соціально-економічному житті суспільства, а також з ліквідацією станового характеру бюрократії (тобто її політико-правових привілеїв), інакше кажучи, зміною характеру правлячої еліти (закритої на відкриту). Цей шлях важчий за перший, але, на відміну від першого, його можна пройти.

Тенденції переходу до постбюрократичної системи управління

Разом з тим, з розвитком постіндустріального, інформаційного суспільства відбувається послаблення впливу бюрократії. У період автоматизації та інтелектуалізації виробництва вузька спеціалізація робітників вже не забезпечує оволодіння новою складною технікою і постійне застосування інновацій. Вирішальну роль у виробництві починає відігравати творчий потенціал людини, її здатність самостійно і нешаблонно вирішувати поставлені завдання, що є несумісним з дріб'язковою регламентацією і командуванням зверху. Автоматизація створює «постбюрократичний» стан: технічна система регулюється не людьми, а машинами. Поширення інформаційних технологій радикально змінює технологічні основи управління. Всі процеси відслідковуються в режимі реального часу, а оперативні рішення доводяться до виконавців поза будь-якими проміжними ланками.

Популярним поняттям сучасних теорій управління стала «невизначеність», що трактується як постійна змінюваність умов ринкового середовища і запитів споживачів. Ця обставина обумовлює пошук нових, більш гнучких організаційних структур, здатних швидко адаптуватись до умов зовнішнього середовища. Тому сучасні компанії відмовляються від жорстких бюрократичних структур, зменшують кількість рівнів адміністративної ієрархії, делегують значну частину управлінських повноважень конкретним виконавцям.

Нові методи ринкового менеджменту сприяють перетворенню і державно-бюрократичних структур. З початку 80-х років ХХ ст. у провідних західних країнах почала формуватись нова модель державного управління – на зміну державному адмініструванню приходить **державний менеджмент**, якому притаманний дух підприємництва, ініціативи, турботи про клієнта, а також більша демократичність, прозорість і доступність державного апарату для громадян. На основі децентралізації і деконцентрації державного апарату створюються автономні агенції, яким притаманна більша організаційна гнучкість, орієнтація на інновації і значна самостійність у наданні послуг населенню. У діяльність адміністративних органів, особливо місцевих, активно впроваджуються принципи ринкової конкуренції, розширюється їх взаємодія з приватним сектором, якому передаються деякі адміністративні функції.

Такі реформи призводять до виникнення *мережевої організації управління*, в межах якої автономні державні агенції взаємодіють з організаціями громадянського суспільства на основі договірних відносин і обміну ресурсами. У таких структурах переважають не ієрархічні, а горизонтальні зв'язки; держава не домінує над інститутами громадянського суспільства, а є лише одним з учасників переговорного процесу. Вченими висловлюється думка про те, що в перспективі державна адміні-

трація буде базуватись не на бюрократичній ієрархії, а на своєрідному поєднанні вертикальних і горизонтальних (мережєвих) зв'язків.

У тих країнах, де останнім часом проводились радикальні адміністративні реформи (перш за все, в англосаксонських), вже можна говорити про зникнення змальованої *М. Вебером* моделі державної бюрократії. Про це свідчить зниження ролі адміністративної ієрархії, відміна єдиної правової регламентації чиновництва, ліквідація його привілеїв, відмова від єдиної тарифної сітки оплати праці. В інших країнах державно-бюрократичні структури ще домінують, але адміністративні реформи у напрямку постбюрократичної моделі управління продовжуються.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Поясність поняття «бюрократія» як соціальне явище, форму влади і спосіб управлінської діяльності.
- ⇒ Які типи бюрократії розрізняє Макс Вебер? Назвіть характерні риси традиційної та раціональної бюрократії.
- ⇒ У чому полягають негативні для суспільства наслідки існування номенклатурної системи?
- ⇒ Чи можна подолати бюрократію та бюрократизм? Які основні шляхи боротьби з бюрократизмом?
- ⇒ Які чинники і тенденції формування постбюрократичної системи управління в сучасному суспільстві?

Додаткова література

Гайдєнко П. П., Давыдов Ю. Н. Проблема бюрократии у Макса Вебера // Вопросы философии. – 1991. – № 3.

Зверев А. Ф. Теория бюрократии: от М. Вебера к Л. фон Мизесу // Государство и право. – 1992. – № 1.

Лутвин С. Б. Социальные трансформации и государственная бюрократия // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 102–115.

Мешков П. Я. Бюрократизм и бюрократия в системе социально-политических отношений // Социально-политические науки. – 1992. – № 1.

ТЕМА 16. ЕТНІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

Всякій народ несёт на себе печать соразмерности своего, присущего только ему и несопоставимого с другими совершенства.

М.Т.Гердер

Отрицание национального своеобразия влечёт за собою отрицание политической свободы.

Лорд Актон

Поняття етнічних спільнот. Етнос і нація

Етноси (грец. ἔθνος – плем'я, народ) – це соціальні спільноти, які утворюються історично на основі спільності проживання на певній території й певному ландшафті, єдності мови, історичних, релігійних і культурних традицій, ідей та символів та характеризуються в першу чергу наявністю спільної етнічної самосвідомості. Втім, деякі вчені, наприклад Л. Гумільов, вважають етноси переважно біологічними утвореннями, які підкоряються органічним законам народження, зростання, старіння та вмирання.

Існують різні теоретичні підходи до співвідношення понять «етнос» і «нація» (лат. natio – народність, плем'я). У марксистській традиції поняття «етнос» та «нація» логічно співвідносяться як рід та вид, тобто термін «етнос» уживається для визначення всіх типів етнічних спільнот, які розрізняються за ступенем «зрілості»: плем'я, народність, нація. При цьому, згідно з визначенням І. Сталіна, нація має такі ж риси, які притаманні й народності, – спільність мови, території та психічного складу, який виявляється у спільності специфічних особливостей національної культури, – але відрізняється від народності спільністю економічного життя.

Проте в західній соціології переважає думка, згідно з якою нація – це сукупність громадян однієї держави, тобто територіально-політична спільнота («політична або громадянська нація» – такої ж позиції свого часу дотримувався В. Липинський). Становлення національних держав у Європі з кінця XVIII ст. призвело до того, що термін «нація» подекуди втратив етнічне звучання і перетворився на синонім позначення народу даної держави або просто держави (звідси назва Організації Об'єднаних Націй). Утім, за статистикою ООН, у світі нараховується майже 4 тис. етносів, із яких лише 800 вважаються націями (а держав – тільки 200).

Звертаючись до етимології, зазначимо, що давньогрецький та латинський терміни «етнос» і «нація» мали майже однакове початкове значення – «народ», «плем'я», причому в значенні інших народів і племен – не римлян і не греків. Отже, їх застосування в науковій традиції в подальшому значною мірою залежало від суб'єктивного вибору, хоча, очевидно, якимось чином на цей вибір впливав відповідно грецький та римський менталітет, що й сприяло більшій прив'язаності «етносу» до культурно-історичних характеристик, а «нації» – до державно-політичних.

Англійський етнолог *Ентоні Сміт* розглядає етнічні та національні спільноти як споріднені явища («спільна культурна ідентичність»), доводячи наявність етнічних коренів у сучасних націях. Проте, поряд із ознаками етнічної спільноти, нація, на його думку, має ще спільну громадянську культуру, однакові економічні та юридичні права й обов'язки для її членів, а також є територіальною спільнотою, маючи не тільки історичний і символічний, але й фізичний та реальний зв'язок із територією. Отже, він визначає націю як *сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права й обов'язки для всіх членів*.

Численні визначення нації коливаються від таких, що зосереджують увагу на «об'єктивних» чинниках – мові, релігії, звичаях, території та інституціях, до таких, що надають особливого значення тільки «суб'єктивним» чинникам – почуття, усвідомлення спільності. Найбільш прийнятними, очевидно, виявляються ті дефініції, які намагаються гармонійно поєднати цей «об'єктивно-суб'єктивний» спектр. Слід відзначити також розуміння нації як результату суспільної інженерії, свідомо сконструйованої («уявленої», за метафорою *Б. Андерсона*) спільноти.

Націю можна відрізнити від інших етнічних спільнот за тією ознакою, що вона усвідомлює ідею власної державності й виходить на арену політичного життя з чітко визначеними цілями і намірами реалізації цієї ідеї в політичній практиці. Однак, зрештою, із здобуттям державної незалежності настає час визначити, про яку націю йдеться, коли вживаються поняття «національна держава» або «національна ідея» – про *націю етнічну* чи *націю політичну*? Відзначимо у зв'язку з цим, що в Конституції України «український народ» визначається як «громадяни України всіх національностей».

Супутні поняття: *національна* (або *етнічна*) *група* (або *меншина*) – група, яка у кількісному плані поступається іншій частині населення держави і не є домінуючою, а її члени, будучи громадянами цієї держави, мають етнічні, релігійні чи інші характеристики, відмінні від іншої частини населення; *національність* – етнічна спільнота, або приналежність людини до певного етносу; *корінні народи* – спільноти з традиційним способом життя, нащадки тих, хто населяв країну або певний географічний регіон на час завоювання, колонізації чи встановлення сучасних державних кордонів.

Етнічний склад держав. Права народів і національних меншин. Форми національно-державного самовизначення

Історія етносів тісно пов'язана з історією держав, етноси завжди виступають суб'єктом політичних відносин, а етнічний інтерес – політично значущим інтересом. Разом із тим, держава не завжди є національною (і практично ніколи – етнічно чистою), а етнос не завжди має статус державності. Тому національна політика є одним із визначальних напрямів діяльності держави, особливо там, де її актуальність зумовлена національним складом держави. За *національним складом* можна виокремити:

- держави *однонаціональні* (більшість держав Європи, Японія);
- держави з *переважаючою нацією* (Великобританія, Іспанія, Фінляндія, Румунія, Ізраїль, Китай, Іран, Індія, арабські країни) – сюди можна віднести й Україну, а також і Росію;
- держави *двох або трьохнаціональні* без переважаючої нації (Бельгія, Швейцарія, Боснія та Герцеговина);
- *багатонаціональні* держави без постійно домінуючої нації (Афганістан, Індонезія, країни Тропічної Африки).

Етнічний склад держави далеко не завжди відповідає її національно-політичному устрою, що часто-густо супроводжується тими чи іншими формами національного гноблення, породжує численні національні суперечності та конфлікти. Політична гострота національних інтересів давно викликає потребу юридичного оформлення прав народів, створення механізму захисту прав національних меншин. Протягом ХХ ст. у міжнародній політиці і праві було багато зроблено в цьому напрямі. Вихідний пункт – *рівність прав усіх народів незалежно від їх кількості, а також рівність прав кожної людини незалежно від раси, кольору шкіри, мови, релігії та національного походження*. Втім, якщо стосовно особистості ця рівність прав має застосовуватись безпосередньо (при цьому визнається право людини на *самоідентифікацію* – право визначати свою приналежність до тієї чи іншої нації), то стосовно народів – потенційно, оскільки може входити у суперечність з правами держав.

Тому після розпаду колоніальної системи (якому сприяла, зокрема, *Декларація ООН про надання незалежності колоніальним країнам і народам* 1960 р.) основна увага приділяється саме захисту прав національних меншин (*Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин* 1992 р.; *Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин* 1992 р.¹; *Рамкова Конвенція про захист національних меншин*, прийнята Радою Європи в 1994 р. та ін.).

¹ За даними ЮНЕСКО (*Атлас мов світу, 2002*), із близько 6000 мов, якими сьогодні користуються в світі, більше ніж половина може зникнути вже до кінця ХХІ сторіччя.

Отже, в міжнародних документах закріплені такі **права народів і національних меншин**:

1. Право на *існування* – заборона знищення та дискримінації народів або окремих людей за етнічними ознаками (міжнародні конвенції *про попередження і покарання злочинів геноциду* 1948 р., *про ліквідацію всіх форм расової дискримінації* 1965 р., *про припинення злочину апартеїду й покарання за нього* 1973 р. тощо).

2. Право на *суверенітет, самовизначення та самоврядування*. Політичне самовизначення націй може здійснюватись або у формі національної держави, або у формах *національно-територіальної автономії*, тобто визначених самоврядних територій із компактним проживанням певної етнічної групи, яка реалізує свої етнічні інтереси через органи управління цієї території. Залежно від розподілу повноважень між місцевою і центральною владою в державі, це можуть бути:

а) національні державні утворення у складі багатонаціональної федерації;

б) автономії у складі багатонаціональної унітарної держави;

в) місцеве національне самоврядування.

3. Право на збереження культурної самобутності – власної мови, культури, релігії, звичаїв тощо – без надання прав територіального управління (*національно-культурна* або *національно-персональна автономія*).

4. Право на *контроль за використанням природних багатств* та ресурсів території проживання.

5. Право на *користування досягненнями світової цивілізації*.

Розвиток національних відносин у сучасному світі.

Міжнаціональні конфлікти та їх наслідки

Процес етнополітичного розвитку здійснюється у сплетінні двох векторів, які філософ *М. Бердяєв* характеризував як процеси *індивідуалізації й універсалізації*:

- зростання національної самосвідомості, культурного, економічного і політичного становлення кожної нації;
- зближення, поєднання націй, інтернаціоналізації економіки, політики, науки і т. ін.

Марксизм абсолютизував другу тенденцію (формування «*нової історичної спільноти – радянського народу*»), пророкуючи повне злиття націй. Але події останнього часу довели, що не зважати на національний чинник принаймні передчасно.

Після остаточного розпаду колоніальної системи (50–70-ті роки ХХ ст.) світ пережив нове піднесення національної самосвідомості – своєрідний «*етнічний ренесанс*». Виявилось, що до процесів комплексної інтеграції готові лише найрозвинутіші держави (наприклад, країни ЄС), але й

там інтеграційні кроки не торкаються власне національної самотності народів. Натомість, самосвідомість етнічних меншин у розвинених індустріальних країнах набула значного піднесення. Міжнародні проблеми стали суттєвим чинником політичного життя Бельгії (відносини між *валлійцями і фламандцями*), Канади (*питання про незалежність франкомовної провінції Квебек*), Великобританії (*питання автономії Шотландії та Уельсу й статусу Північної Ірландії*), Іспанії (*проблема басків, статус Каталонії та ін.*) і привели до федералізації або автономізації цих країн.

У 90-х роках хвиля етнічного відродження поширилась на Східну Європу, що разом із крахом соціалістичних режимів призвело до розпаду трьох національних федерацій (*СРСР, СФРЮ, ЧССР*) і появи понад 20 нових держав. При цьому світ побачив різні шляхи такого «розлучення» – мирний та правовий (Чехія і Словаччина), переважно військовий (Югославія), відносно мирний, хоча й не дуже правовий (Радянський Союз). Наприкінці існування СРСР на його території нараховувалось близько 80 реальних та потенційних районів міжнародних конфліктів, але абсолютна більшість цих гарячих точок були не між республіками (виняток – *конфлікт між Вірменією та Азербайджаном з приводу Карабаху*), а в межах нових держав. *Конфлікти у Південній Осетії й Абхазії* (Грузія), *Придністров'ї* (Молдова), *Інгушетії, Чечні* (Росія) переросли в запеклі війни.

Національні (національно-релігійні) війни вирізняються особливо жорстоким характером (етнічними чистками, масовим знищенням мирного населення, тероризмом тощо). Міжнародні конфлікти в різних формах (які залежать перш за все від рівня культури та цивілізованості конфліктуючих сторін) відбувались останнім часом у багатьох країнах: Боснії і Герцеговині (*війна між сербами, хорватами й мусульманами 1992–95 рр.*), Сербії і Чорногорії (*проблема Косово; відокремлення Чорногорії шляхом референдуму*), Шри Ланці (*боротьба тамілів за незалежність*), Іраці (*боротьба курдів за незалежність*), Індії (*боротьба сикхів за незалежність*), Афганістані (*суперечки між пуштунами, таджиками та узбеками*), Ізраїлі (*палестинська проблема*), Руанді (*війна племен тутсі й хуту*) і т. ін. Саме внутрішньодержавні, переважно національно-релігійні війни та озброєні сутички становлять більшість усіх військових конфліктів, які відбуваються останніми десятиріччями у світі, і приносять найбільші втрати. Одночасно вони стають приводом для поширення глобальної військової присутності США та їх союзників у формах «гуманітарної інтервенції» (напр., бомбардування силами НАТО боснійських сербів у 1995 р., а також югославської столиці Белграда в 1999 р. із метою припинити конфлікт у Косово).

Поняття націоналізму і патріотизму, шовінізму і ксенофобії, інтернаціоналізму і космополітизму

Ідеологією національно-визвольних рухів виступає націоналізм. *Націоналізм* існує на психологічному (побутовому) та ідеологічному рівні. Його можна розглядати як любов до своєї нації, прагнення до розвитку й утвердження її мови, культури, політичного та економічного суверенітету. У цьому розумінні, як форма розумного колективного егоїзму, він майже збігається з *патріотизмом*, тобто любов'ю до власної держави, – особливо в моноетнічних країнах. Але націоналізм завжди має потенційну небезпеку переходу до *етноцентризму*, тобто поділу на «своїх» та «чужих», тієї чи іншої форми переваги, навіть презирства і ненависті до інших націй. Такі крайні, агресивні форми націоналізму називають *шовінізмом* (різновиди – *расизм, антисемітизм*). Якщо шовінізм припускає надмірний патріотизм і надмірну національну самооцінку, то *ксенофобія* (буквально – страх перед чужинцями) полягає передусім у негативному ставленні до зовнішніх груп, почуттях ненависті та зневаги до іноземців.

У 2001 р. у Дурбані (Південно-Африканська Республіка) пройшла Всесвітня конференція з боротьби проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, яка прийняла *Декларацію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації*, висловивши стурбованість тим, що сучасні форми і прояви расизму й ксенофобії намагаються повернути собі політичне, моральне і навіть юридичне визнання, зокрема у платформах деяких політичних партій і через поширення за допомогою сучасних комунікаційних технологій ідей, які ґрунтуються на расовій зверхності. Особливо звернена увага на наслідки глобалізації у вигляді розширення масштабів міжрегіональної і внутрішньорегіональної міграції, що провокує небезпечні прояви ксенофобії відносно негромадян, особливо мігрантів, біженців і осіб, які шукають притулку.

У протиставленні до шовінізму і ксенофобії *інтернаціоналізм*, безумовно, має позитивний зміст як повага до інших націй, прагнення до рівноправності націй, до спільного розв'язання загальних проблем, не відкидаючи при цьому любові до власної нації. Але, за браком патріотизму, інтернаціоналізм може перетворюватись у *космополітизм*, тобто прагнення бути «громадянином світу», відкидання національної батьківщини за принципом «ubi bene, ibi patria» – «де добре, там і вітчизна». Тут доречно прислухатись до *М. Бердяєва*, який вважав, що національність є індивідуальним буттям, поза яким неможливе існування людства, тому той, хто не любить власного народу, не може любити людства.

Український націоналізм є у своїй основі ідеологією національної державницької самосвідомості, що не виключає прояву в ньому шовіністичних тенденцій, які у певних лідерів та напрямів можуть переважати. Зокрема, гасло «Україна для українців», започатковане ще в 1900 р. *М. Міхновським*, яке зараз знаходиться на озброєнні деяких націоналістич-

них партій та угруповань, є по суті шовіністичним, оскільки провокує неперимість до будь-яких інших національностей, що мешкають в Україні.

Державна етнополітика, національний склад та міжнаціональні відносини в Україні

Засади етнополітичної політики викладені у статтях 10–12 Конституції України. *Українська мова проголошується державною*, що передбачає забезпечення з боку держави її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Втім, *держава також гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин*. Держава сприяє консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Однак Конституція *не передбачає створення національно-територіальних автономій* (таке право було проголошено *Декларацією прав національностей України* в листопаді 1991 року, і ним намагалися скористатись, зокрема, українські угорці й румуни, проте після здобуття незалежності воно законодавчо не підтверджено). Зазначимо також, що Конституція не допускає привілеїв чи обмежень у правах за ознаками раси, етнічного походження або мови.

З точки зору розвитку самосвідомості українська нація одночасно і стара, і молода. Вона має багатомісячну історію з кількома спробами державного самовизначення. Але сьогодні національно-державницька самосвідомість народу фактично формується заново. Утворення незалежної держави мало свої історичні, політичні, економічні передумови, але результат референдуму 1 грудня 1991 р., коли більше ніж 90 % тих, хто прийшов голосувати, підтримали це рішення, багато в чому був спричинений поверховими настроями, а не усвідомленим переконанням, що доводять соціологічні опитування наступних років. Тому першочергова проблема української держави – *розвиток процесів національного відродження, формування національної самосвідомості та національно-державницької ідеології, здатної не розколоти, а об'єднати абсолютну більшість населення*. Це потребує досконалого вивчення і викладання історії, надання й дотримання відповідного статусу українській мові, розвитку національної культури, освіти, науки, засобів масової інформації тощо. Проте слід мати на увазі небезпеку насильницької українізації як реакції на попередню деукраїнізацію.

Друга проблема – *задоволення потреб національних меншин у збереженні і розвитку власної мови, культури, освіти, релігії, засобів масової інформації тощо*. За переписом 2001 р. населення України на 77,8 % становили українці, 17,3 % – росіяни, решта майже 5 % припадає на білорусів, молдаван, кримських татар, болгар, угорців, румун, поляків, євреїв та інших (загалом нараховується 130 національностей, із яких близько 30 мають

компактні національні групи). Їх права регулюються *Законом «Про національні меншини в Україні»* (1992). Україна також приєдналась до європейських документів із прав національних меншин (Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин та Рамкової Конвенція про захист національних меншин).

Серед проблем меншин особливим є *питання захисту прав російського населення і російської мови*, що зумовлено, зокрема, попереднім панівним станом російської мови (що перетворює її на основний об'єкт «українізації» – суттєве зменшення російських шкіл, відміна викладання російської мови та літератури тощо) й чисельністю росіян (у Донбасі – до 40 %, у Криму – 58 %). Слід ураховувати, що *російськомовна спільнота* загалом становить не менше ніж 30 % населення України, включаючи не тільки етнічних росіян, але й етнічних українців та представників інших національностей, які вважають російську мову рідною. Це сприяє періодичній політизації питання про надання російській мові статусу другої державної.

Окремо постає *проблема відновлення прав депортованих народів* – для України це перш за все кримські татари (до Криму їх повернулось уже 250 тис.), а також німці і деякі інші народи, які були виселені сталінським режимом під час Великої Вітчизняної війни. Формально їх права відновлені, але фактично існує багато проблем, пов'язаних із поверненням на історичну батьківщину – фінансування переселення, надання громадянства, розміщення і розв'язання соціальних проблем тощо. Разом з тим, *кримськотатарська проблема* – це політична проблема, пов'язана з вимогами автономізації або навіть державної самостійності (*Декларація національного суверенітету кримськотатарського народу* 1991 р.). Кримські татари не визнають національною автономією існуючі структури Автономної Республіки Крим, натомість мають власні (офіційно не визнані) органи влади – *Курултай* і *Меджліс*.

Україна залишається однією з небагатьох колишніх радянських республік, де поки що вдається уникнути гострих міжнаціональних конфліктів (за винятком кількох сутичок у Криму). Це можна вважати досягненням державної етнополітики, але одночасно – наслідком терпимості, толерантності українського народу.

Але не можна не помічати *побутового націоналізму*, який останнім часом переростає в соціально-політичну проблему. Основними його формами стають ксенофобія (з фашистсько-расистським присмаком), спрямована проти іноземних (переважно афро-азіатських) мігрантів, а також антисемітизм, який перетворюється на націоналістично-шовіністичну ідеологію окремих політичних сил, а також набуває поширення в освітньо-науковому середовищі.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що позначають поняття «етнос», «національність», «нація»? Який зміст мають поняття «етнічна нація» і «політична нація»?
- ⇒ Які права народів і права національних меншин закріплені в міжнародному праві?
- ⇒ Що таке «національно-територіальна автономія» і «національно-культурна автономія»?
- ⇒ Що таке «етнічний ренесанс»? Якими процесами характеризувалось національне самовизначення в посттоталітарних державах?
- ⇒ Дайте визначення націоналізму, шовінізму, патріотизму, інтернаціоналізму.
- ⇒ Які проблеми характерні для міжнаціональних відносин в Україні?

Додаткова література

Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-е, перероб. вид. / Пер. з англ. В. Морозова. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

Антонюк О. В. Основи етнополітики: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2005. – 432 с.

Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. та передмова Г. Касьянова. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

Малинова О. Ю. Либерализм и концепт нации // Полис. – 2003. – № 2. – С. 96–111.

Мицик В. В. Права національних меншин у міжнародному праві. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 287 с.

Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. Пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.

Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.

Онiщенко І. Г. Основи етнодержавознавства: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2004. – 168 с.

Смирнов А. Н. Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики // Полис. – 2005. – № 4. – С. 30–52.

Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.

ТЕМА 17. ПОЛІТИКА ТА РЕЛІГІЯ

Щож віддайте кесареви – кесареви, а Богови – Боже.

Євангеліє від Матфея

У нас цілком достатньо релігії, щоб примусити ненавидіти один одного, але так мало, щоб примусити любити.

Джонатан Свіфт

Релігійний фактор у політиці

Релігійний фактор завжди був суттєвим у політиці, а політичні мотиви – досить впливовими в релігійному житті. Взагалі **місце релігії в суспільстві** визначається тим, що *релігія є підставою будь-якої соціальності, вона є первинним соціальним зв'язком людей*, більш раннім, ніж культура, держава, економіка і т. ін. Тому для стародавніх держав найважливішим питанням було об'єднання різноманітних племінних культів у єдину релігію, яка ставала єдиним ідеологічним фундаментом цих перших політичних утворень.

Із часом цей внутрішній духовний зв'язок поступається місцем зовнішньому об'єднанню, в тому числі й політичному. У межах окремих релігій виникають **церкви** як *зовнішні релігійні організації, що об'єднують віруючих на підставі спільного віровчення, релігійної діяльності та ієрархічних церковних інститутів*. Але церкви завжди виступали не тільки як організації віруючих, а і як політична сила. Вони мали свої політичні, матеріальні інтереси, мали владу не тільки духовну, а й земну. З іншого боку, світська влада неодноразово зазіхала на багатства та власність церкви, намагалась використати її як інструмент контролю над своїми підданими.

У цій боротьбі нерідко люди різних *конфесій* (віросповідань) ставали ворогами один одному. Історія людства сповнена **релігійними війнами і конфліктами**; вони й зараз мають місце. Так, уже 60 років точаться війни між арабами та євреями на Близькому Сході – конфлікт, який не можна зрозуміти, не знаючи особливостей релігійної догматики іудаїзму та ісламу, а також їх історії. Вже 40 років, як загострився конфлікт між католиками і протестантами Ольстера (Північної Ірландії). Ворожі сторони у сербохорватському й боснійському конфліктах 90-х років теж були чітко розмежовані за конфесійною ознакою – серби-православні, хорвати-католики та боснійські мусульмани. Релігійний фактор також виразно відстежується у вірмено-азербайджанському конфлікті, у виступах сикхів індійського Пен-

джабу, в ірано-іракській війні 80-х років та спробах поширити іранську «шиїтську революцію» 1979 р. на інші країни тощо. Зрештою, релігійний чинник набуває загрозливої форми «конфлікту цивілізацій» (С. Хантінгтон) у міжнародному тероризмі, який виправдовується ідеєю ісламського *джихаду* (священної війни проти невірних).

Усе це вимагає від сучасних політиків, а також громадянського суспільства обов'язково враховувати інтереси різних *конфесійних груп, міжконфесійні стосунки* у своїй діяльності. Прикладами непродуманих вчинків, які спровокували небезпечне загострення відносин між християнським і мусульманським світами, стали публікація «Сатанинських віршів» *Салмана Рушді* (за що в 1989 р. він був засуджений до смертної кари іранським керівником *аятолою Хомейні* і вимушений був багато років ховатися під прикриттям британських спецслужб), а також публікація в датських та інших європейських газетах на початку 2006 р. карикатур на пророка Мухаммада, що викликало вибух обурення й антиєвропейські акції мусульман у багатьох країнах світу. Виправдання публікацій, які можуть образити релігійні почуття людей, принципами свободи слова не витримує критики, адже жодна свобода однієї людини не може реалізовуватись на шкоду свободі та гідності інших людей.

Церква і держава: типи та форми взаємин

Первісні держави, як правило, будувались на релігійному, *сакральному* (священному) ґрунті, тобто релігійно легітимізували свою владу. Фараони, імператори, царі виступали від імені богів або самі обожнювались («царебожжся»). Велику роль у політичному житті відігравали служителі культури – *жерці*. Таким чином, у стародавніх суспільствах світська та духовна влада, як правило, поєднувались. **Первісна форма теократії** – це «божественна влада», яка здійснювалась «земними богами» або їх нащадками, представниками й служителями. Право в таких суспільствах теж мало релігійний характер.

Із виникненням християнства з'являється принцип поділу світської і духовної влади, особливо у період, коли воно ще не було державною релігією. Але й пізніше християнська церква наголошує на різниці між світською владою, яка править тілами, і божою, яка править душами (*теорія «двох мечів»*), підкреслюючи при цьому пріоритет церковної влади. Втім, на практиці питання про їх співвідношення розв'язувалось по-різному.

Історично виникла різниця між західною і східною християнськими церквами. У *західному християнстві (католицизмі)* зросло значення римського єпископа (*папи*) і склались передумови для виникнення **християнської теократії**, тобто *політичної влади глави церкви та духівництва*. Влада папи стає вищою за владу світських монархів, і сам папа став світським монархом. Згодом, однак, окремі монархи розпочали боротьбу проти пап-

ської влади, а одночасно – проти влади церкви. З розвитком капіталістичних відносин і наукових знань поширився процес **секуляризації**, тобто *вивільнення різних сфер суспільства від впливу релігії та церкви*. На протипагу секуляризму з кінця XIX ст. виникає суспільно-політичний рух **клерикалізму**, який вимагає посилення ролі церкви в політичному і духовному житті суспільства.

У *східному християнстві (православ'ї)* формулювався принцип співпраці, «*симфонії*» між церквою та державою. Ідеал тут – православний цар, що відстоює Божу правду, але не очолює церкву як організацію (єдиний глава якої – Ісус Христос). На практиці це набувало форми **цезаропапізму**, тобто *залежності церкви від політичного вождя, який фактично перебирає і функції керівника духовної влади* (Візантія, Московське царство й Росія, особливо після реформ *Петра I*).

Східні релігії (напр., *іслам*) здебільшого залишились у межах принципу єдності світської та духовної влади, але процеси секуляризації західного зразку йдуть і тут.

Сучасні релігії та їх політична роль

У сучасному світі співіснують три *світові релігії* (християнство, іслам, буддизм) і багато *національних релігій та племінних культів* (іудаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, різні форми анімізму тощо). Останнім часом поширюються *нові, нетрадиційні релігії й культури*.

Християнство розподіляється на три головні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм. За даними британського інституту «Christian Research», сьогодні у світі нараховується 2,12 млрд. християн, і їх кількість за 5 років зросла на 140 млн. При цьому на європейському континенті чисельність християн скорочується, у той час як зростає в Африці й Азії. При цьому швидше за всіх зростає паства харизматичних незалежних церков. Держави, де поширене християнство, будуються на принципах секуляризації, відокремлення церкви від держави, – лише Ватикан є теократичною державою, а в протестантських країнах Скандинавії, Великобританії та католицькій Ірландії пануюча релігія вважається державною.

Католицизм (за даними 2004 року у світі 1,086 млрд. католиків) переважає в багатьох країнах Європи (Італія, Іспанія, Франція, Португалія, Австрія, Бельгія, Польща, Хорватія, Ірландія та ін.) і Латинської Америки, на Філіппінах, охоплює половину або значну частину населення Німеччини, Канади, США. Главою католицької церкви є папа римський (із 2005 р. – *Бенедикт XVI*, німець), одночасно він є главою міста-держави Ватикан – абсолютної теократичної монархії. Підставою соціально-політичної діяльності сучасного католицизму (в дусі клерикалізму) є енцикліка папи *Лева XIII* «*Rerum novarum*» («Про нові речі», 1891 р.) та інші документи Ватикану. З того часу в багатьох країнах Європи були створені християнські

(християнсько-демократичні) партії і християнські профспілки. Християнсько-демократичні партії об'єднані в Християнсько-демократичний інтернаціонал і неодноразово приходили до влади (зокрема, в Німеччині ХДС/ХСС Г. Коля знаходилась при владі з 1982 по 1998 роки).

Православ'я переважає в Росії, Україні, Білорусі, Молдові, Румунії, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Македонії, Греції, Грузії і на Кіпрі. Існує 15 *автокефальних* (самостійних) і 4 автономні православні церкви, ще кілька намагаються здобути автокефалію (у тому числі в Україні). Православна церква веде активну громадську, миротворчу діяльність, спрямовану на поширення злагоди і подолання конфліктів, але, як правило, не втручається безпосередньо у боротьбу за владу.

Протестантизм розподіляється на кілька напрямів, що виникли протягом XVI–XX ст., та переважає в Скандинавських країнах, США, Німеччині, Великій Британії, Нідерландах, Канаді, Швейцарії; активно поширюється в країнах Африки й Азії, а також у східноєвропейських і пострадянських країнах.

Іслам налічує 1,3 млрд. вірних (дві головні гілки – *суніти* і *шиїти*), які становлять понад 20 % населення Азії (Близький та Середній Схід, Центральна Азія, Бангладеш, Індонезія) і 50 % – Африки (переважно Північна), в 35 країнах є переважаючою більшістю. Іслам завжди будувався на концепції злиття й поєднання духовної та світської влади. І зараз у 28 афро-азіатських державах іслам визнаний державною (офіційною) релігією, деякі з них іменуються ісламськими (Іран, Афганістан, Мавританія). Активно діють ісламські партії-рухи та напівлегальні організації («*братимусульмани*», *ХАМАС*). В ісламських державах чинною є система мусульманського права та судочинства (*шаріат*). Політична роль і активність ісламу останнім часом зростає. З 1969 р. діє *Організація ісламської конференції*, яка об'єднує 57 держав. Фактор ісламської міграції є зростаючою проблемою для європейських країн (Франції, Німеччини, Великої Британії) та США.

Буддизм (понад 350 млн. віруючих) є державною релігією в Таїланді, поширений в інших країнах Східної і Південно-Східної Азії, у формі *ламаїзму* панує в Бутані й Тибеті, Монголії, Калмикії, Бурятії, Туві. Діє міжнародна організація *Всесвітнє братство буддистів*, активну миротворчу діяльність проводить глава тибетських буддистів *далай-лама XIV*, але все ж таки значної політичної ролі буддизм не відіграє.

Національні релігії (*індуїзм* і *джайнізм*, *конфуціанство* і *даосизм*, *синтоїзм* та ін.), як правило, зараз не мають статусу державних (фактично державною релігією є *їудаїзм* в Ізраїлі), але є активними суспільними силами.

Взаємини держави і церкви та міжконфесійні стосунки в Україні

Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) і ст. 35 Конституції України церква відокремлена від держави, а школа – від церкви, але церква (або релігійна організація) має права юридичної особи, права власності й господарської діяльності. Гарантоване право на свободу совісті, тобто свободу мати, приймати та змінювати релігію або переконання за власним вибором і свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. За Конституцією, жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (проте були визначені як державні три православних свята – Великдень, Різдво Христове та Трійця). Держава контролює стан справ у відносинах між конфесіями і громадську діяльність релігійних організацій.

Релігійне життя в Україні змінюється на краще починаючи з кінця 80-х років, після кількох десятиріч державного атеїзму: відновили діяльність раніше заборонені церкви, зростає чисельність парафій та релігійних конфесій, будуються нові храми. Разом з тим, з'явилися нові проблеми – повернення церковного майна та приміщень, боротьба різних конфесій за храми, а також за провідну політичну роль у державі тощо.

Як свідчать соціологічні дослідження і статистичні дані, 56 % дорослого населення України відносять себе до тієї чи іншої конфесії, ще близько 30 % вважають себе віруючими, але не приєднуються до якоїсь конфесії. На 1 січня 2005 р. в Україні зафіксовано 30,8 тис. релігійних громад і організацій більше ніж 100 релігійних конфесій та деномінацій (у тому числі 378 монастирів, 173 духовних навчальних заклади, майже 300 місій, 75 братств). У різних конфесіях працювало майже 28 тис. священнослужителів, понад 700 із яких – іноземці.

Понад половину віруючих України – православні (близько 52 % усіх релігійних організацій). Але православна конфесія розколота – в Україні зараз існує три основні православні церкви:

- *Українська Православна Церква*, що канонічно підпорядкована Московському патріархату, очолює митрополит *Володимир* (в миру В. Сабодан) – 36 єпархій, 10 689 громад;
- *Українська Православна Церква – Київський Патріархат* (створена в 1992 р.), із 1995 р. очолює патріарх Київський та всієї України *Філарет* (М. Денисенко – колишній екзарх України, пізніше відлучений від церкви Московським патріархатом) – 31 єпархія, 3639 релігійних організацій;
- *Українська Автокефальна Православна Церква* (започаткована у 1921 р.), очолює митрополит *Мефодій* – 1209 релігійних організацій (проте фактично в УАПЦ існує розкол).

Найбільшою залишається УПЦ, вона ж є єдиною канонічно визнаною православними церквами інших країн (але не як *автокефальна*, а в

якості самоврядної частини Московського патріархату). Розкол українського православ'я (який був спровокований у 1992 році не в останню чергу і державним втручанням) заважає розв'язанню проблеми надання якійсь із українських церков статусу автокефальної – ні УПЦ–КП, ні УАПЦ відповідного статусу не мають.

Існує ще кілька незалежних православних та *старообрядницьких* церков. Крім православних в Україні зараз існують також:

Українська Греко-Католицька Церква (уніатська), створена ще за Брестською унією 1596 р. Вона була «самоліквідована» у 1946 р., знову легалізована у 1989 р. Очолює кардинал *Любомир Гузар*. За кількістю релігійних громад – 3532 – посідає третє місце в Україні. 94,3 % греко-католиків зосереджено в трьох галичанських і Закарпатській областях.

Римо-Католицька Церква – 877 громад, половина священнослужителів – поляки.

Протестантські церкви та общини – загалом 7278 релігійних організацій, у тому числі: *християни-баптисти, християни віри євангельської* (п'ятидесятники), *свідки Ієгови, адвентисти сьомого дня, Реформатська Церква* (в Закарпатті), *Німецька й Українська Лютеранські Церкви, пресвітеріани.*

Мусульманських общин налічується 472, вони поділені між 4 духовними управліннями, з яких найбільше – Духовне Управління мусульман Криму (333 громади переважно серед кримських татар).

Їудаїзм поділений на 7 течій, загалом нараховується 251 громада.

Помітні сьогодні в Україні новітні релігійні культу, перш за все – так звані *харизматичні напрями*, які швидко поширюються переважно в східних і південних областях (1139 громад, зокрема *Церква Повного Євангелія* – 495 громад; згадаємо тут і сумнозвісне «*Біле братство*», що діяло у 1993 р.). Діють також *Новоапостольська Церква, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів – мормонів, Церква Христа*. Стабілізувались неорієнталістські течії – *Товариства свідомості Крішні, буддисти, бахаї, Сахаджа-Йога*. Слід відмітити також спроби відновити язичництво як «рідної української національної віри» – функціонує 83 громади різних *рідновірських напрямів*, зокрема 45 – *РУН-віри*.

Загалом відносини між конфесіями і церквами в Україні толерантні, хоча подекуди має місце протистояння між православними й греко-католиками, між православними різних Церков з приводу володіння храмами та церковними приміщеннями, а також навколо ідеї створення Єдиної Помісної Православної Церкви. Певна напруга вирізняє релігійне життя в Криму (діяльність мусульманських організацій на тлі кримськотатарської проблеми).

Знаменною подією в суспільному житті України став державний візит голови держави Ватикан, папи римського *Іоанна Павла II*, який відбув-

ся в червні 2001 року. Папа зустрівся з керівництвом держави, релігійними, громадсько-політичними діячами і представниками інтелігенції, провів масові богослужіння в Києві та Львові.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Які фактори визначають взаємозв'язок політики й релігії?
- ⇒ Поясніть терміни «теократія», «клерикалізм», «секуляризація»?
- ⇒ Яку політичну роль відіграють основні світові і національні релігії?
- ⇒ Чому стався розкол православної церкви в Україні? Які провідні конфесії діють в Україні?
- ⇒ На яких принципах базується політика української держави відносно релігії і церкви?

Додаткова література

Мирский Г. И. «Политический ислам» и западное общество // Полис. – 2002. – № 1.

Морозова Л. А. Государство и церковь: Особенности взаимоотношений // Государство и право. – 1995. – № 3.

Перевезій В. Українська православна церква Київського патріархату та її суспільно-політичні орієнтації // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2.

Салмин А. М. Церковь, государство и политика в католическом мире // Полис. – 2005. – № 6 – С. 147-171.

ТЕМА 18. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Реальное существо всякого политического явления определяется именно психологией участников политической жизни.

С. Франк

Політична свідомість – її сутність, суб'єкти та функції

Під політичною свідомістю розуміємо свідомість учасників політичного процесу, всіх тих сил, які борються за владу, здійснюють її і підкоряються їй. Формування політичної свідомості – це усвідомлення суспільними суб'єктами процесів, які відбуваються в політичному житті, через призму притаманних їм інтересів та ціннісних орієнтацій.

Отже, **політична свідомість** – це *сукупність поглядів, ідей, установок, які відображають політико-владні відносини, політичні інтереси, ідеали й цінності суб'єктів цих відносин*. Політична свідомість нерідко визначається як відображення політичного буття. Але вона не є пасивним відбитком, навпаки, вона сама багато в чому визначає характер політичних відносин та політичного життя.

Підставою політичної свідомості є дополітичні основи мислення, які позначаються поняттям **«ментальність»** – це *певне бачення світу*, притаманне даному індивіду, соціальній групі або нації. *Менталітет* означає щось загальне, що лежить в основі свідомого та підсвідомого, логічного та емоційного, тобто глибинні витоки мислення, ідеології, віри, почуттів й емоцій. Він пов'язаний із самими основами соціального життя, і є продуктом культурно-історичного розвитку певного народу протягом сторіч.

Політична свідомість не є однорідною. Перш за все за своїми **суб'єктами** (носіями) вона може бути *індивідуальною, груповою, суспільною*. Політична свідомість чинить значний вплив на політичне життя, визначаючи спрямування політичної діяльності різних спільностей, партій, суспільно-політичних рухів та індивідів. При цьому за **соціальними функціями** можна визначити *консервативну, реформістську, революційну, екстремістську* й іншу політичну свідомість. Перевага відповідного типу справляє вплив на політичний розвиток та характер політичної діяльності. Тому вкрай важливо враховувати стан політичної свідомості як суспільства загалом, так і окремих класів, верств, груп, прагнути до досягнення консенсусу в їхніх політичних позиціях, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відображала найбільш суттєві, спільні, життєво важливі для всього населення інтереси. Найближче до цього є **центристська полі-**

тична свідомість, тобто така, що уникає крайнощів екстремізму, як лівого, так і правого, толерантно (терпимо) ставиться до інших ідей та поглядів, найбільшою цінністю вважає соціально-політичну стабільність та суспільний консенсус.

Рівні політичної свідомості

У політичній свідомості розрізняють певні *рівні* – *емпіричний (буденний)* та *теоретичний*. **Емпіричний** являє собою *сукупність поглядів, уявлень та ідей, які виникають безпосередньо з буденної практики людей*, він відображає здебільшого поверхневі процеси. Щоправда, політики полюбляють у популістських цілях звертатися до «здорового глузду» народу, і в цьому є певний сенс, адже здоровий глузд відображає хоча й поверхневі, та все ж реальні процеси політичного життя, в той час як кабінетні теорії можуть бути зовсім відірвані від реалій. Але далекоглядна та ефективна політика неможлива без наукового обґрунтування, тобто без **наукового рівня** свідомості – *сукупності ідей, поглядів, учень, що виникають на основі наукового дослідження політичних відносин, процесів й інститутів і проникають у їх сутність, глибинні взаємозв'язки та закономірності розвитку*. Втім, політика є не тільки наукою, але й мистецтвом, тому геніальні або талановиті лідери досягають у ній більшого успіху, аніж найрозумніші вчені.

Емпіричній свідомості притаманні емоційність, імпульсивність, здатність піддаватися настроям і маніпуляціям. Наукова більш об'єктивна, але теж не застрахована від помилок та ідеологічних упереджень. **Ідеологію** можна розглядати як своєрідний рівень політичної свідомості – *систематизоване, цілісне відображення корінних інтересів певного класу, нації, соціальної групи, пов'язаних із боротьбою за владу, її здійсненням і захистом для реалізації цих інтересів*. Будь-яка ідеологія страждає тією чи іншою мірою утопізмом, оскільки не враховує корінних інтересів інших класів, націй та соціальних груп. Тому поглинання ідеологією науки дуже небезпечне.

У практичному житті розглянуті рівні існують разом, утворюючи складне явище масової політичної свідомості, яке є об'єктом впливу і маніпулювання у політичних цілях. **Масова політична свідомість** – це сукупність найбільш поширених у суспільстві (або його частинах) думок, оцінок, ідей, які поєднують елементи емпіричного, теоретичного та ідеологічного рівня, вона здатна впливати на свідомість окремих осіб. Стан масової політичної свідомості фіксується громадською думкою, яка може вивчатись, аналізуватись і враховуватись у політичній діяльності. Цей стан становить, як правило, певну пропорцію різних орієнтацій із можливим домінуванням якої-небудь (*західна, популістська, державницька, ліва, націонал-патріотична, екологічна, екстремістська, консервативна й ін.*). Ма-

совій свідомості переважно притаманні політичні *стереотипи* – вкорінені схеми сприйняття суспільних явищ і суспільної поведінки – та політичні *міфи* – хибні та спотворені уявлення, які, зазвичай, свідомо нав'язуються суспільству як правильні.

Громадська думка – це специфічний стан суспільної свідомості, який містить приховане чи реальне ставлення різних соціальних спільностей до подій, фактів або процесів соціальної дійсності, включаючи політичну діяльність. Громадська думка фіксує насамперед сприйняття дійсності через призму масової свідомості. В ній віддзеркалюються як спільні, так і специфічні інтереси класів, національних, професійних, духовних та інших спільностей, у цілому суб'єктів політичного процесу.

Громадська думка як політичний інститут бере участь у здійсненні влади. Це важливий механізм прийняття політичних рішень на всіх рівнях. Оскільки громадська думка виступає знаряддям політики, то її формування є сферою боротьби за владу. Ця сфера торкається, зокрема, засобів масової інформації.

Засоби масової інформації та їх роль у формуванні політичної свідомості

У політичній системі сучасного демократичного суспільства дедалі важливішу роль відіграють **засоби масової інформації** (ЗМІ). Під останніми розуміють газети, журнали, теле- і радіопрограми, кінодокументалістику, інформаційні агентства, Інтернет, інші періодичні форми публічного розповсюдження масової інформації.

Журналістика як засіб масової інформації разом із тим є виразником інтересів суспільства, його різних соціальних груп, категорій, окремих особистостей. Зрозуміло, що діяльність засобів масової інформації має важливі суспільно-політичні наслідки, оскільки характер масової інформації, адресований аудиторії, визначає значною мірою її ставлення до дійсності і напрям соціальних акцій.

Тому, за загальним визнанням дослідників, засоби масової інформації не просто інформують, повідомляють новини, а й пропагують певні ідеї, погляди, вчення, політичні програми і тим самим беруть участь у соціальному управлінні. Шляхом формування громадської думки, вироблення певних установок вони спонукають людину до тих чи інших вчинків. Звичайно, ЗМІ, як спосіб масового зв'язку між тими, хто управляє, і тими, хто є об'єктом управління, тобто громадянами того чи іншого суспільства, несуть не тільки оперативну, а й офіційну інформацію – закони, розпорядження, укази тощо. Цим самим вони передають волю влади, її вимоги. Разом із тим, ЗМІ є видом зворотного зв'язку. Вони акумулюють думки, прагнення, судження людей практично з усіх сфер життя громади. Це своєрідний і ні з чим незрівнянний *барометр громадської думки*.

Засоби масової інформації у демократичному суспільстві є компонентами політичної системи поряд із парламентом, виконавчою владою, незалежним судом. Їх навіть називають «*четвертою владою*» – не в розумінні «четверта державна», а в розумінні «влада громадянського суспільства». Це образний, метафоричний вислів, який свідчить, що преса – влада своєрідна. Вона не є владою у прямому значенні слова, тобто не є аналогічною із законодавчою, виконавчою чи судовою владою. Ця своєрідність насамперед у тому, що ЗМІ не можуть приймати рішень, наказувати, зобов'язувати, притягати до відповідальності. ЗМІ здійснюють свою політичну, управлінську роль у політичній системі шляхом обговорення, підтримки, критики й осуду різних політичних програм, платформ, ідей і пропозицій окремих осіб, громадських формувань, політичних партій, фракцій.

Отже, основні функції *мас-медіа* в ліберально-демократичному суспільстві: контроль за владою, тиск на владу, встановлення взаємин та довіри між владою й суспільством. Утім, в авторитарно-тоталітарних режимах, де ідеологія та преса одержавлені, засоби масової інформації дійсно є лише інструментом державної (партійно-державної) влади: «Газета – не только коллективный пропагандист и коллективный агитатор, но также и коллективный организатор» (В. Ленін).

Загальна кількість часописів України за останні роки зросла в кілька разів. У 1996 р. було 5325 зареєстрованих видань, із них 3953 газети і 1025 журналів. Станом на 2004 р. в Україні зареєстровано 20 903 періодичних видань. 8859 від цієї кількості – видання загальнодержавної сфери розповсюдження (з них 3427 газет, 4073 журнали), 12 044 – місцевої сфери. Постійно розширюється також мережа теле- та радіоканалів. Здійснення функцій ЗМІ пов'язане не стільки з їх кількістю, скільки з їх незалежністю. З цього приводу зауважимо, що серед періодичних видань загальнодержавної сфери розповсюдження лише близько 5 % засновані державними органами влади або органами місцевого самоврядування; частка недержавного сектора телебачення і радіомовлення в телерадіоінформаційному просторі України перевищує 96 %, і тільки 4 % належать державним мовникам.

Особливо високими темпами в Україні, як і в усьому світові, розвивається такий найсучасніший засіб масової інформації, як Інтернет. У 2005 р. їм регулярно користувалось 18 % громадян країни, і лише за рік ця цифра зросла вдвічі.

Політична культура та її типи

Термін «**політична культура**» був уведений у науковий обіг німецьким просвітником І. Г. Гердером ще у XVIII ст. Це *культура політичного мислення і політичної діяльності, а також ступінь цивілізованості характеру й засобів функціонування політичних інститутів, організації всього*

політичного життя. Це накопичений досвід політичного мислення та дій. Політична культура включає не всю політичну свідомість і політичну поведінку, а лише те усталене, типове, що характерне для політичного життя суспільства, для політичної свідомості і поведінки основної маси населення, словом, те, що ввійшло у звичку.

Предметне вивчення цього явища започаткували в 50-х роках ХХ ст. американські вчені *Г. Алмонд* і *С. Верба*. Зокрема, *Г. Алмонд* розглядає політичну культуру як сукупність позицій, цінностей та зразків поведінки, що стосуються взаємин влади й громадян, як сукупність політичних орієнтацій відносно політичної системи та її частин і ставлення до власної ролі в цій системі. Зокрема, індивідуальні орієнтації містять такі елементи:

- *пізнавальна орієнтація* – істинне або хибне знання про політичні об'єкти та ідеї;
- *ефективна орієнтація* – почуття зв'язку, залученості, протидії тощо стосовно політичних об'єктів;
- *оцінна орієнтація* – судження та думка про політичні об'єкти, які потребують застосування оцінних критеріїв.

Інакше кажучи, до політичної культури належать:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінка політичних явищ, того, як має здійснюватись політична влада;
- емоційний бік політичних позицій;
- визнання зразків політичної поведінки, що визначають, як у даному суспільстві можна і треба діяти.

Необхідно розрізнати політичну культуру *індивідуальну, групову, суспільну*. Політична культура виконує певні важливі **функції** в житті суспільства, а саме: політичне забезпечення реалізації національних і класових інтересів; засвоєння і перетворення політичних відносин в інтересах певних соціальних сил; нормативно-регулятивна функція; виховна функція; комунікативна функція, тобто форма зв'язку громадянина з політичною системою; прогностична функція.

У політичній науці існують досить різноманітні типології політичної культури. Так, *Г. Алмонд* і *С. Верба* розрізняють такі **типи** культури:

- *патріархальний (провінційний)* – характерним є обмеження політичного горизонту людей їх безпосередніми життєвими інтересами, вони не усвідомлюють наслідків своєї участі в політиці, своєї політичної ролі;
- *підданський* – громадянин може розуміти цілі і значення політики, але відчуває себе як виконавець наказів політичних лідерів;
- *активістський (політичної участі)* – його носії сприймають себе самостійними активними співучасниками політичного процесу, ясно усвідомлюють свої цілі та шляхи їх реалізації;
- а також інтегрований – «*культура громадянськості*».

Застосування різних критеріїв до типологізації політичної культури представлено у таблиці:

параметр	типи політичної культури
геополітичний	<i>західна, східна, маргінальна</i>
відкритість–закритість	<i>інтровертивна, екстравертивна</i>
ідеологічний	<i>консервативна, ліберальна, соціалістична, націоналістична, плюралістична</i>
ступінь інтегрованості індивіда	<i>індивідуалістична, колективістська</i>
політична соціалізація	<i>провінційна, діяльнісна, маргінальна</i>
ступінь демократизму	<i>тоталітарна, авторитарна, демократична</i>
форма правління	<i>монархічна, республіканська</i>
розвиненість політичних структур	<i>допартійна, монопартійна, багатопартійна</i>
тип поведінки	<i>конфронтаційна, консенсусна</i>

Окремо слід сказати про **громадянську культуру**. Це різновид політичної культури, її вищий щабель. Вона передбачає, що суб'єкти політичного процесу у своїй діяльності керуються насамперед інтересами всього суспільства і саме йому підпорядковують свої приватні, корпоративні цілі, що дії цих суб'єктів спрямовуються на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави. Можна вважати, що це політична культура громадянського суспільства, яка передбачає єдність громадянських прав і обов'язків. Громадянська культура визначається не тільки правовими, а й етичними (моральними) чинниками політичної діяльності.

У структурі політичної культури суспільства важливу роль відіграє національна складова – **національний характер**. Національні особливості створюють неповторну індивідуальність навіть однотипних політичних систем. Саме різноманітність культур у часі і просторі пояснює, чому деякі політичні системи, які відповідають одним умовам, виявляються неефективними в інших умовах, чому політичні дії, ефективні стосовно одних народів, не є результативними для інших. У зв'язку з цим особливого значення набувають відмінності, які впливають зі своєрідності національних культур. Досвід політичного розвитку засвідчує, що національний характер істотно позначається на політичній поведінці того або іншого народу в різних життєвих ситуаціях, на його політичній культурі. Наприклад, *політичній культурі українського народу*, на думку багатьох дослідників, притаманні західницька орієнтація, демократизм, толерантність, екстравертизм, тобто відкритість іншим культурам, але й індивідуалізм – хуторянство, висока емоційність, провінціалізм, конформізм.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Визначте суб'єкти, функції та рівні політичної свідомості суспільства.
- ⇒ Що таке «центристська політична свідомість»?
- ⇒ Чим відрізняються між собою масова політична свідомість і громадська думка?
- ⇒ Яку роль у політичному житті відіграють засоби масової інформації? Чому їх називають «четвертою владою»?
- ⇒ Порівняйте риси політичної культури західного і східного типів.
- ⇒ Який рівень розвитку громадської думки в Україні та її вплив на політичне життя суспільства?
- ⇒ До якого типу належить сучасна українська політична культура?

Додаткова література

Бурдяк В. І., Ротар Н. Ю. Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посіб. – Чернівці: Рута, 2000. – 104 с.

Дмитренко О. Громадська думка: історія і сучасність // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2.

Лапкин В. В., Пантин В. И. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием (Предварительные итоги) // Полис. – 2005. – № 1. – С. 50–62.

Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.

Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 316 с.

Політична психологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Матвеев (ред.). – К.: ЦУЛ, 2003. – 216 с.

Тузиков А. Р. Масс-медиа: идеология видимая и невидимая // Полис. – 2002. – № 5.

ТЕМА 19. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

Час війни і час миру.

Еклезіаст

Світова політика як система міжнародних відносин

Система міжнародних відносин може розглядатися за аналогією з політичною системою суспільства, зокрема стосовно структури. Її становлять:

- політичні організації – *суб'єкти міжнародних відносин* (держави, нації та народи, союзи держав, державні та недержавні міжнародні організації, політичні діячі, громадськість);
- політико-правові норми – *право міжнародне* (народилось разом із виникненням держав та міждержавних відносин, але як наука існує лише з XVII ст. – засновником вважається *Г. Гроцій*, автор класичного трактату «*Про право війни і миру*», 1625 р.);
- політичні відносини – *політичні, економічні, культурні та інші міжнародні зв'язки*, які розвиваються в умовах стабільності або конфліктів;
- політична свідомість – *зовнішньополітичні доктрини й ідеологічні концепції* (наприклад, ізоляціонізм, імперіалізм, мирне співіснування, холодна війна та ін.).

У той же час система міжнародних стосунків має *особливості і відмінності* від політичної системи суспільства:

- *відсутність єдиного центру влади*, суверенітет окремих суб'єктів взаємостосунків (держав);
- політичні відносини розвиваються «в тіні війни» (*Р. Арон*), тобто відносини між державами мають у своїй сутності альтернативу війни і миру;
- фактична не обов'язковість міжнародного права (перевага добровільності над примусовістю у виконанні міжнародних зобов'язань).

Важливими характеристиками системи міжнародних відносин є категорії **міжнародний** та **світовий порядок**. *Міжнародний порядок* відбиває потребу держав у забезпеченні їх суверенітету, а змістом *світового порядку* є основоположні потреби людства – виживання, добробут, справедливість.

Механізмом міжнародного порядку тривалий час був *принцип «балансу сил»* – ситуація, при якій агресивна акція будь-якої держави зустріне протидію з боку коаліції, що стихійно склалася, достатньо сильної, щоб нейтралізувати агресію. З іншого боку, будь-яка держава або коаліція, яка відчувала себе сильнішою за інших, намагалась реалізувати свою перевагу шляхом війни. Після Першої світової війни відбувається перебудова сис-

теми міжнародних відносин – від системи балансу сил до *біполярного світу*, тобто *домінування на світовій арені двох наддержав*.

Безперечно, у створенні та підтримці певного міжнародного порядку, як і в його порушенні, вирішальну роль відігравали дії держав, які мали найбільший економічний, військовий, демографічний потенціал. Їх називають **великими державами**, і сьогодні на них покладається особлива відповідальність за підтримку миру та міжнародної безпеки. З 1975 р. щорічні зустрічі проводить неофіційний «клуб» великих держав – *Група восьми* (або *велика вісімка* – США, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Канада, Росія) ¹.

Нова ситуація, що склалась після Другої світової війни, привела до усвідомлення *єдності і взаємозалежності світу*. Ця єдність та взаємозалежність визначається не тільки загрозою *самознищення* військовим шляхом, але й *екологічною загрозою, інтернаціоналізацією економічного життя, інтернаціоналізацією інформаційного простору, необхідністю захисту цінностей демократії і прав людини від загрози міжнародного тероризму й диктаторських режимів*. Безпосереднім практичним результатом цього усвідомлення стало створення систем колективної безпеки.

Принципи міжнародних відносин та системи колективної безпеки

Колективна безпека – це *стан міжнародних відносин, що виключає порушення загального миру або створення загрози безпеці народів у будь-якій формі завдяки системі правових, дипломатичних, політичних, військових та економічних заходів держав у світовому або регіональному масштабі*. Прообрази таких систем існували й раніше (Віденський конгрес 1815 р., *Ліга націй* 1919 р.). Після Другої світової війни (в 1945 р.) була створена *Організація Об'єднаних Націй*, яка ставить за мету захист принципів міжнародної безпеки. Її вищими органами є Генеральна Асамблея (зібрання всіх держав-учасниць) та Рада Безпеки, до якої входять 15 країн – десять із них переобираються кожні 2 роки, а п'ять – США, Великобританія, Франція, Китай, Росія (до 1991 р. – СРСР) – мають статус постійних членів, що дає їм, зокрема, право вето. Генеральний секретар ООН у 1997–2006 рр. – *Кофі Аннан* (Гана); з 1 січня 2007 року на цю посаду обраний

¹ Перша зустріч відбулась у листопаді 1975 р. за ініціативою президента Франції В. Жискара д'Естена в паризькому пригороді Рамбуїє за участю лідерів шести провідних країн, до яких наступного року приєдналась Канада. З тих пір за цим неформальним об'єднанням закріпилась назва «велика сімка» (G-7). З 1997 р. зустрічі проводяться вже у форматі «вісімки», за участю Росії. У 2006 році Росія вперше приймала щорічний самміт тепер уже G-8 у Санкт-Петербурзі. У саммітах беруть участь також керівники Євросоюзу, а останнім часом запрошуються керівники інших впливових міжнародних організацій та країн, які можуть скоро поповнити склад цього «клубу обраних» (Китай, Індія, Бразилія, ПАР).

Пан Гі Мун (Південня Корея). Існують і *регіональні системи* колективної безпеки, наприклад *Організація з безпеки та співробітництва в Європі* (ОБСЄ), створена в 1975 р.

Загальновизнаними **принципами зовнішньої політики** є такі: *мирного співіснування; прийняття колективних заходів для попередження та усунення загрози миру і придушення актів агресії; незастосування сили або загрози силою у міжнародних відносинах; суверенної рівності держав; непорушності державних кордонів; територіальної цілісності; мирного врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи; поважання прав людини; колективної безпеки й миротворчості; міжнародне співробітництво в розв'язуванні проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру.* Ці принципи викладені в *Статуті*, а також інших документах ООН: *Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх зносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН* (1970 р.); *Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам* (1960 р.); *Декларації про неприпустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав* (1981 р.). У цілому ці принципи збігаються з принципами «панча шила» (з хінді – «п'ять принципів»), сформульованими в 1954–55 рр. Індією, Китаєм та Бандунзькою конференцією країн, що не приєдналися:

1. Взаємне поважання територіальної цілісності та суверенітету.
2. Ненапад.
3. Невтручання у внутрішні справи один одного.
4. Рівність та взаємна користь.
5. Мирне співіснування.

Зовнішня політика: її сутність, форми, головне призначення та зв'язок із внутрішньою політикою

Центральною категорією зовнішньої політики і міжнародних стосунків є **національний інтерес**. Первісний зміст національного інтересу – потреба вижити, тобто захист своєї фізичної, політичної й культурної ідентичності перед лицем загрози вторгнення ззовні. На практиці національний інтерес може проявлятися у різних формах, що залежить від ситуації та потенціалу країни, але може й підмінятися інтересами особистими, класовими, що завдає шкоду інтересам країни. Так, підміна національних інтересів класовими в радянській зовнішній політиці завдала, за словами колишнього міністра закордонних справ СРСР *Е. А. Шеварднадзе*, «ідеологічних збитків» на 700 млрд. руб.

Отже, **мета зовнішньої політики** – захист та реалізація державних (національних) інтересів. Конкретно ця мета формулюється залежно від ступеня зазіхань і зіткнення з іншими національними інтересами. За змістом національні інтереси країни можна розділити на три основні групи:

1) стратегічні та геополітичні, пов'язані із забезпеченням національної безпеки країни і захистом її політичної незалежності; 2) економічні, пов'язані з інтегруванням економіки у світове господарство; 3) регіональні, субрегіональні й локальні, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку країни.

Взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої політики проявляється, зокрема, у наступних моментах.

- Ступінь зазіхань і формулювання національних інтересів залежить від економічної могутності держави. Також відіграє роль пануюча ідеологія, особливості політичної культури.
- Характер політичного режиму (тоталітарний, авторитарний або демократичний) прямо впливає на характер зовнішньої політики (порядок прийняття рішень, визначення мети та способів її досягнення тощо).
- Зовнішньополітичні конфлікти можуть бути засобом відволікання сил і уваги від внутрішніх проблем.

Основними **засобами зовнішньої політики** є:

- Дипломатія (франц. *diplomatie*, від грец. *δίπλωμα* – лист, складений удвоє) – офіційна державна діяльність із встановлення та підтримки політичних стосунків з іншими державами (іноді дипломатію характеризують також як «мистецтво ведення переговорів»).
- Війна або загроза застосування військової сили (можливі також потаємні військові, диверсійні операції).
- Зовнішня розвідка та контррозвідка.
- Зовнішньоекономічні зв'язки.
- Зовнішньополітична пропаганда.
- Династична політика (у монархічних державах).

Проблема війни і миру в історії та сучасності

Питання про війну та мир завжди було центральним питанням міжнародних стосунків. Але характер та зміст його змінювався. Протягом довгого часу війна розглядалась як священна справа. Але ця ідеалізація була пов'язана головним чином із її невідворотністю: «Хочешь мира – готовься к войне». Мирного часу, однак, було небагато. За даними Норвезької АН, протягом усієї історії людства (5,5 тис. років) було 14,5 тис. війн, у яких загинуло 3,6 млрд. чоловік, і лише 292 роки були повністю мирними. У міжнародному праві право війни, безумовно, домінувало над правом миру. Наприклад, з тринадцяти *Гаазьких конвенцій* 1907 р. лише одна трактує про мирне розв'язання міжнародних конфліктів, усі інші регулюють закони та звичаї ведення війн.

Разом із тим, виправдання війни завжди поєднувалось з її осудом. У давнину казали: «Война дурна тем, что больше создаёт злых людей, чем уничтожает их». Поступово священний ореол війни руйнувався. Цьому

сприяв, з одного боку, прогрес культури і цивілізації, а з другого – зростання кількості людських втрат. Багато мислителів звертались до проблеми ліквідації війн, установлення загального та вічного миру. Один із таких проєктів міститься в трактаті *I. Канта «До вічного миру»* (1795 р.).

Існують і економічні підстави різних поглядів на війну. У традиційних суспільствах, у яких обсяг багатства обмежений і основне багатство – земля та золото, завоювання було справді одним із найбільш «рентабельних» видів економічної діяльності для переможця. В індустріальних суспільствах «рентабельність» завоювань поступово зменшується порівняно з рентабельністю продуктивної праці.

Отже, існує два принципових підходи до питання про війну:

- *Раціоналістичний*: війна розглядається як законний та правомірний засіб зовнішньої політики, тільки щоб вона була оголошена та велась відповідним чином. На початку XIX ст. німецький теоретик *К. Клаузевіц* теоретично обґрунтував роль *війни як продовження політики іншими засобами* – війна є знаряддям політики; ведення війни у своїх головних обрисах є сама політика, що змінила перо на меч, але від того не перестала мислити згідно з власними законами.

- *Моральний*: війна осуджується як антигуманний засіб політики. Спробою поєднання морального та раціонального підходу є поділ війн на справедливі та несправедливі. Але послідовним висновком з цього підходу є абсолютний *паціфізм*, який стверджує, що війна є злочином проти людства, а з появою зброї масового знищення – ще й безумством; вона перестає бути раціональним інструментом зовнішньої політики, оскільки перетворюється на колективне самогубство.

Історія XX ст. вочевидь довела необхідність відмови від війни як засобу політики. У *Першій світовій війні* брало участь 38 держав і загинуло 10 млн. (20 млн. поранених). У *Другій світовій війні* брала участь 61 держава і загинуло понад 60 млн.

У 1928 р. Ліга націй прийняла *пакт Бріана-Келлога*, в якому зроблена перша спроба осудити війну як засіб урегулювання міжнародних спорів. До 1939 р. його підписали 63 країни, але він не зміг відвернути Другу світову війну. У 1945 р. у Статуті ООН була заборонена будь-яка загроза силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави.

У середині XX ст. зі створенням зброї масового знищення людство здобуло можливість здійснити власне самогубство. Першими про цю небезпеку сказали вчені у відомому *Маніфесті А. Ейнштейна–Б. Рассела* (1955). Вони висловили думку про неможливість перемоги в ядерній війні, а отже – про необхідність відмови від війни як засобу політики, відмови від застосування сили та забезпечення безпеки виключно політичними засобами. Вже в період *Карибської кризи* 1962 року, коли США та СРСР опини-

лись за крок від ядерного конфлікту, безглуздість війни із застосуванням ядерної зброї стала зрозумілою і політикам. Гонка ядерних озброєнь тривала ще майже три десятиліття, проте вони розглядалися уже в першу чергу як *інструмент стримування* світової війни.

За оцінками вчених, існуючої ядерної зброї вистачить, щоб 15 разів, а хімічної – 4000 разів знищити все живе на землі. При цьому в перші три доби глобальної ракетно-ядерної війни може загинути більше 700 млн. людей. Унаслідок численних вибухів величезної потужності в атмосферу піднімуться мільйони тонн пилу, які щільною завісою закриють Землю від сонячних променів, і вже за два тижні середня температура на поверхні Землі сягне -25°C , наступить ефект, названий ученими «ядерною зимою». Він може тривати не менше від 1–2 років.

Але це не спинило *локальних війн*. Після Другої світової війни у світі відбулось не менше ніж 200 військових конфліктів і 20 війн середньої інтенсивності, жертвами яких стали десятки мільйонів людей. Тільки протягом 90-х років у 53 основних конфліктах загинуло 3,9 млн. чол. При цьому значно зросла частка втрат серед мирних громадян: якщо в період останньої світової війни близько половини загиблих були цивільними людьми, то в сучасних конфліктах – 80–90 %. Певною мірою це пов'язано з тим, що переважна частина сучасних війн – це внутрішньодержавні (громадянські, етнічні або релігійні) конфлікти.

Крім того, війна розглядається сьогодні як *поліцейська акція міжнародного плану* («гуманітарна інтервенція»), яка має на меті охорону закону, цивілізації та порядку на міжнародному рівні (війна 1991 р. у Перській затоці проти Іраку за відновлення суверенітету Кувейту; операція в Афганістані 2001 р. проти режиму талібів та терористичних баз; війна США і їх союзників з антитерористичної коаліції проти режиму Саддама Хусейна у 2003 р.). Характерною ознакою цих війн є масоване застосування авіації та інших технічних засобів, покликаних максимально зменшити військові втрати. Проте це тільки збільшує частку жертв серед мирного населення і провокує інтенсифікацію партизанських та терористичних методів боротьби з боку тих сил, проти яких спрямовуються ці «гуманітарні інтервенції».

Особливості розвитку міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. Зміни міжнародної ситуації та балансу сил у світі на межі ХХ–ХХІ століть

Основні особливості й характерні риси міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. можна узагальнити наступним чином.

- Після Другої світової війни остаточно склалась біполярна система. Ідеологічне протистояння двох таборів (капіталістичного на чолі з США і соціалістичного на чолі з СРСР) утілюється у **холодну війну**, яка характеризується форсуванням гонки озброєнь, створенням військових блоків (НАТО та Організація Варшавського Договору) і мережі військових баз, використанням сили й погрози силою, економічною, інформаційною, дипломатич-

ною війною, а також локальними війнами (у Кореї 1950–53, у В'єтнамі 1959–75, в Афганістані 1979–89). Закінчується на межі 80–90-х років (символічним завершенням стало руйнування *берлінського муру* 10 листопада 1989 р.).

- Відбуваються зміни у характері та ролі війн у зв'язку з удосконаленням озброєнь. На перший план виходить **гонка ядерних озброєнь і ядерне стримування**.

- **Розпад колоніальної системи** (у 1960 р. ООН прийняла *Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам*, цей рік став «роком Африки» – відразу 17 країн цього континенту отримали незалежність; остання колоніальна імперія – португальська – зазнала краху в 1975).

- Значне збільшення суб'єктів світової політики (держав та організацій – кількість членів ООН, наприклад, з 1945 по 2005 роки збільшилась із 51 до 191).

- **Протистояння Північ–Південь** (між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються).

- Поява **нових центрів сили** – Західна Європа, Японія, Китай, «азіатські тигри» (Південна Корея та ін.), Індія.

- Інтернаціоналізація суспільного життя, створення **взаємозалежного світу**, включення економіки, культури, ідеології в міжнародні стосунки.

- Посилення **ролі економічних чинників** та інститутів (Всесвітній банк, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі й ін.).

- Загострення глобальних проблем.

- Посилення ролі **міжнародного права**, переговорів, договорів, міжнародних організацій, систем колективної безпеки.

Наприкінці ХХ ст. відбулись дуже значні **зміни ситуації та розстановки сил у світі**, а саме:

- *падіння соціалістичних режимів* у країнах Східної Європи (1988–1990 рр.), зникнення «соціалістичного табору» (розпуск Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги в 1991 р.);

- *розпад СРСР* (1991 р.);

- розпад Югославії (1991 р., потягнув за собою затяжну *балканську кризу* – низку етнічних війн між колишніми республіками або в середині їх) та Чехословаччини (1993 р.);

- *об'єднання Німеччини* (3 жовтня 1990 р.);

- поглиблення економічної і політичної інтеграції *Європейського Союзу*.

Результатом цих змін стали: перебудова системи міжнародних стосунків, завершення протистояння двох систем та двох наддержав, завершення стану «холодної війни» і початок співробітництва великих держав у розв'язанні спільних проблем. Довготермінові **наслідки** цих змін ще тільки вимальовуються. Ці наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними:

позитивні:

- зміцнення єдиної системи колективної безпеки на базі ООН, а також глобальної системи координації зусиль провідних держав світу у розв'язанні проблем міжнародної безпеки і співробітництва;
- обмеження гонки озброєнь, перш за все масового знищення;
- подальша інтеграція Європи на базі зближення політичних та військових структур (ОБСЄ й НАТО).

негативні:

- тенденція до гегемонії США, до монополярного світу і нав'язування американських інтересів іншим країнам;
- домінування НАТО як військово-політичного блоку в Європі та розширення його «зони відповідальності» на інші континенти, відродження військово-політичної конфронтації між НАТО і країнами, що не входять до цього блоку (Росія, СНД);
- загострення нових ліній протистояння: між США, Європою – й Азією або мусульманським світом; між великими та малими державами.

Актуальні проблеми світової політики

Скорочення ядерних озброєнь. Загалом у світі з часу винаходу ядерної зброї в 1945 р. було вироблено близько 128 тис. ядерних боезарядів. Перетворенню цих озброєнь в першу чергу на інструмент стримування сприяв *Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)*, підписаний СРСР і США в 1972 р., та перші угоди між наддержавами про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (1972 і 1979 рр.). Спроби розпочати скорочення ядерних озброєнь привели до підписання у 1987 р. *Договору про ліквідацію ракет середньої та малої відстані* – першого в історії документа про ліквідацію цілого класу озброєнь. У 1991 р. підписаний *Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)* між СРСР та США (він передбачив зменшення ядерних боезарядів на стратегічних носіях кожної із сторін із 10–11 тис. до 6 тис.), а в 1993 р. – *СНО-2* між Росією й США (верхня межа стратегічних ядерних боезарядів знижена до 3500). У 2002 р. Росія і США підписали новий *Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (СНП, або СНО-3)*, який передбачає скорочення до 2012 року ядерних боезарядів до 1700–2200 одиниць (фактично станом на 2006 рік Росія та США мають відповідно 3,5 і 4,5 тис. ядерних боезарядів).

Нерозповсюдження ядерних озброєнь. У 1968 р. був підписаний *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї*, який закріпив легальний статус п'яти ядерних держав (США, СРСР, Велика Британія, Франція, Китай) та створив механізм контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї (важливу роль у цьому відіграє створене ще в 1957 р. *Міжнародне агентство з атомної енергії – МАГАТЕ*). У квітні 1995 р. Договір продовжений безтер-

міново, але проблема нерозповсюдження залишається дуже гострою, адже, незважаючи на те, що він підписаний 186 державами, поза Договором залишилися держави – фактичні або потенційні власники ядерної зброї (Індія, Пакистан, Ізраїль, Бразилія, Куба). Так, у 1998 р. серією випробувань заявили про наявність у них ядерної зброї Індія і Пакистан, а в жовтні 2006 р. перше випробування ядерної зброї провела Північна Корея. Фактично має ядерну зброю, хоча офіційно це й не визнає, Ізраїль. Підозри щодо проведення робіт у напрямі створення власної ядерної зброї в Ірані та ін. країнах спричиняють різноманітні запобіжні заходи з боку ООН або окремих великих держав.

Заборона ядерних випробувань. За час існування ядерної зброї зафіксовано близько 2100 випробувань, із них майже 1500 – підземні. З 1963 р. існує *Договір про заборону ядерних випробувань у космосі, атмосфері та під водою*, до якого, однак, не приєднувались Франція і Китай. Утім, згодом стала зрозумілою й небезпека підземних вибухів. На думку вчених, близько 65 % усіх землетрусів, зареєстрованих за останні 45 років, спричинені ядерними випробуваннями. З необхідністю остаточно заборонити ядерні випробування, нарешті, погодились усі ядерні держави, і у вересні 1996 р. був відкритий до підписання *Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань*¹. Станом на вересень 2005 р. Договір підписали 176 та ратифікували 125 держав, проте він поки що не набрав чинності, оскільки його не ратифікували 11 з 44 держав, які мають ядерну технологію (США, Китай, В'єтнам, Єгипет, Ізраїль, Індонезія, Індія, Іран, Колумбія, Пакистан, КНДР).

Заборона хімічних та біологічних озброєнь. Їх застосування заборонялось ще *Женевським протоколом* 1925 р. У 1972 р. була підписана *Міжнародна конвенція про заборону біологічної і токсичної зброї та їх знищення*. Проте, як вважають експерти, близько 20 країн так чи інакше порушували цю Конвенцію. У 1992 р. підписана *Конвенція про заборону хімічної зброї та її знищення*², а в квітні 1997 р. почала діяти *Організація по забороні хімічної зброї*. Станом на кінець 2004 р. учасниками цієї Конвенції і членами Організації є 167 країн світу, які зобов'язались ліквідувати хімічну зброю до 2007 року. Але це пов'язано з величезними труднощами та екологічною небезпекою. Промислову базу для створення хімічної зброї мають не менше 100 країн світу, що ускладнює контроль і робить цю зброю досить доступною для терористів.

Обмеження звичайних озброєнь. З упровадженням механізмів обмеження і скорочення зброї масового знищення, а отже – послабленням її стримуючої ролі, – стало очевидним, що не меншу небезпеку мають величезні арсенали звичайних озброєнь. У листопаді 1990 р. у Парижі був під-

¹ Україна ратифікувала в 2000 р.

² Україна ратифікувала в 1998 р.

писаний *Договір про звичайні збройні сили в Європі*, який передбачив обмеження різних видів озброєнь для 30 держав¹. Виконання положень цього Договору привело до скорочення вже в кінці 1995 р. понад 50 тис. одиниць важких озброєнь у Європі. До кінця 1994 р. здійснене повне виведення колишніх радянських військ із країн Європи (Східної Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Угорщини) та Балтії. У грудні 1997 р. в Оттаві 125 країн підписали *Конвенцію про заборону протипіхотних мін*² як антигуманної зброї, спрямованої в першу чергу проти мирного населення. Важливість цієї проблеми демонструють такі цифри: за статистикою ООН, у 64 країнах світу в районах колишніх і нинішніх конфліктів установлено 110 млн. протипіхотних мін. Ініціатори цієї кампанії нагороджені Нобелівською премією миру за 1997 р.

Розширення НАТО. *Організація Північно-Атлантичного Договору (НАТО)* створена в 1949 році як військово-політичний союз західних держав, відверто орієнтований проти Радянського Союзу та його союзників. Спочатку його учасниками стали 12 країн (США, Велика Британія, Франція, Канада, Італія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Данія, Ісландія, Норвегія й Португалія). У 1952 р. до блоку приєдналися Греція і Туреччина, у 1955 прийнята ФРН (у відповідь на це СРСР організував свій військово-політичний блок – *Організацію Варшавського Договору*), у 1982 – Іспанія. Після розпаду СРСР та ОВД постало питання про розширення НАТО на схід, у першу чергу – за рахунок країн Східної Європи і деяких колишніх радянських республік. У січні 1994 почала діяти Програма «*Партнерство заради миру*», до якої приєдналися близько 30 держав, із яких 12 подали заявки до НАТО. Після довготривалих переговорів Росія та Україна підписали в 1997 р. документи про особливе партнерство з НАТО. Це відкрило шлях до розширення НАТО (адже до цього Росія вкрай негативно ставилась до можливого входження до НАТО своїх колишніх союзників) – у липні 1997 р. в Мадриді відбулась Сесія Ради НАТО, де було прийняте рішення про прийом найближчим часом нових членів, також створена *Рада Євроатлантичного партнерства* для організації цього процесу. Перше розширення НАТО на схід (якщо не рахувати приєднання Німецької Демократичної Республіки до ФРН у 1990) відбулось у 1999 р. – були прийняті Польща, Чехія та Угорщина. У 2004 р. прийнято ще 7 країн: Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія. Загальна кількість членів НАТО становить тепер 26 країн.

Інтеграція Європи. Провідною політико-економічною організацією залишається *Європейський Союз*, створений за *Римським договором* у 1957 як Європейське економічне співтовариство. За *Маастрихтським догово-*

¹ Після розпаду Радянського Союзу дія цього Договору поширилась на Україну, яка ратифікувала його в 1992 році.

² Україна ратифікувала в 2005 р.

ром (1993 р.) економічна та політична інтеграція 12 країн-членів (Франція, ФРН, Італія, Велика Британія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Іспанія, Португалія, Ірландія, Греція, Данія; з 1995 року, зі вступом Австрії, Швеції та Фінляндії їх стало 15) була значно розширена. У 2002 році введена єдина європейська валюта – євро (у 12 країнах ЄС, крім Великої Британії, Швеції, Данії). *Шенгенський договір* (1995) передбачає відкритість кордонів у межах ЄС. Розширюють діяльність також *Західно-Європейський Союз*, *Рада Європи* та інші організації. У 2004 р. відбулось найбільше в історії розширення ЄС – одразу було прийнято 10 країн (Польща, Чехія, Угорщина, Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Мальта і Кіпр), таким чином загальна кількість країн-членів ЄС досягла 25. На 2007 рік запланований вступ Болгарії та Румунії, можливо, також – Хорватії. У жовтні 2004 р. у Римі був підписаний *Договір про Конституцію для Європи*. У разі набрання цим документом чинності після його ратифікації всіма країнами-учасниками можна буде говорити про остаточне перетворення міжнародного союзу на своєрідну федеративно-конфедеративну наддержаву.

Гарячі точки. Це райони конфліктів, як міждержавних, так і внутрішніх, – відкриті або перманентні війни, політичні протистояння. За даними *Стокгольмського Міжнародного інституту проблем миру*, у 2004 році відбулось 19 значних військових конфліктів (переважно – внутрішньодержавних), і ця цифра майже не змінюється останніми роками. Приклади – Близький Схід; Ірак і Перська затока; Афганістан; колишня Югославія (Хорватія–Сербія, Боснія, Косово); колишній СРСР (Чечня, Карабах, Абхазія) та інші.

Зокрема, 20 березня 2003 р. коаліційні сили на чолі з США почали війну проти Іраку, звинувативши режим Саддама Хусейна у розробленні зброї масового знищення, а також допомогти терористам. ООН не давала прямої санкції на військову операцію, тому в безпосередніх військових операціях брали участь лише найближчі союзники США – Велика Британія та Австралія, хоча згодом до «антитерористичної коаліції» приєдналися десятки країн, у тому числі й Україна. Вже 9 квітня 2003 р. війська США вступили до Багдада, але, як виявилось, це було тільки початком довготривалої війни, в котрій за 3 роки американці втратили більше ніж 2 тис. військових. Звичайно, жертви серед іракського населення значно численніші. Згодом було доведено, що зброї масового знищення в Іраку насправді не було, отже, ця війна все виразніше вимальовується як чергова спроба Сполучених Штатів установити свій контроль над провідними регіонами з видобутку нафти та заявити про свою світову гегемонію. Захоплення іноземних заручників в Іраку, а також терористичні акції в інших країнах, наприклад, у Мадрид в березні 2004 р., змусили окремі країни припинити свою участь в антиіракській коаліції (Філіппіни, Іспанія та ін.). У червні 2004 р. влада була формально передана американською військовою адміністрацією іракському громадянському уряду, а в 2005 р. проведені парламентські вибори і референдум із прийняття Конституції, проте нормалізація життя в Іраку відбувається дуже повільно: продовжуються терористичні акти проти американського військового контингенту, а також періодично загострюються конфлікти

між основними іракськими етноконфесійними групами – сунітами, шиїтами та курдами.

Міжнародний тероризм. Найбільш відомою міжнародною терористичною організацією є сьогодні «Аль-Каїда», створена Усамою Бен-Ладеном у 1989 р. Вона активно діє не менше ніж у 26 країнах, має своїх агентів або організації більше ніж у 100 країнах світу, співпрацює щонайменше з 24 іншими відомими терористичними організаціями. Найбільші теракти – підриг американських амбасад в Кенії і Танзанії 7 серпня 1998 р. (загинули сотні осіб); знищення літаками двох хмарочосів Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. (загинуло близько 3 тис. осіб); вибухи в поїздах на вокзалах Мадриду 11 березня 2004 р. (загинуло близько 200 осіб); вибухи в лондонському метро 7 липня 2005 р. (загинуло не менше ніж 50 осіб).

Окрема тема – тероризм у Росії, переважно пов'язаний із чеченською проблемою. Ціла низка терактів – від захоплення бойовиками під керівництвом *Шаміля Басаєва* лікарні в Будьоновську (червень 1995 р.) до захоплення школи в Беслані 1 вересня 2004 р.

Зовнішня політика України

Україна – велика європейська країна, котра з'явилась як незалежний суб'єкт міжнародних стосунків із 1991 р., сьогодні має дипломатичні відносини із 166 країнами. Член ООН (з 1945 р.), ОБСЄ, Ради Європи (з 1995 р.), СНД та інших міжнародних організацій. **Принципи зовнішньої політики**, якими керується Україна, були викладені ще в Декларації про державний суверенітет 1990 р. – це загальновизнані принципи мирного співіснування, а також принципи без'ядерності й нейтралітету.

Що стосується *принципу без'ядерності*, то після розпаду СРСР в Україні залишилось 4,5 тис. тактичних і стратегічних ядерних боєзарядів – більше, ніж у Великобританії та Франції разом. У 1992 р. Україна добровільно відмовилась від тактичної зброї, а наприкінці 1994 р. приєдналась до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (з деякими застереженнями) й ратифікувала Договір СНО-1, за яким підлягало ліквідації 42 % боєголовок і 36 % ракет, що були розташовані на її території. Після надання гарантій безпеки Україні від держав ядерного клубу (*Будапештський меморандум* 5 грудня 1994 р., підписаний Україною, Росією, США та Великою Британією; в односторонньому порядку такі ж гарантії надані й Франції), до 1 червня 1996 р. з її території були виведені всі ядерні боєзаряди, і вона фактично перетворилась на без'ядерну державу.

Реалізація *принципу нейтралітету* передбачає, зокрема, неучасть у військових блоках, а також скорочення армії до меж розумної достатності. Україна поки що не входить у військові блоки, а її Збройні Сили постійно скорочуються: якщо на момент розпаду Радянського Союзу в них було

близько 800 тис. військовослужбовців, то на кінець 1999 р. – вже 310 тис., а на кінець 2005 – 180 тис. (згідно із Законом «Про чисельність Збройних Сил України на 2007 рік», їх чисельність має становити 200 тис. осіб, у тому числі 152 тис. військовослужбовців). Проте ані в прийнятих Верховною Радою *Основних засадах зовнішньої політики України* (1993), ані в Конституції 1996 р. принцип нейтралітету вже не згадується. Відкрите проголошення наміру України вступити до НАТО, а також участь у складі багатонаціональних сил під керівництвом США в операції з підтримання миру в Іраку означає фактичну відмову України від принципу нейтралітету.

Пріоритети зовнішньої політики України:

- *Країни СНД та Росія.* У Співдружності Незалежних Держав Україна проводить політику розвитку переважно двохсторонніх стосунків, уникає надмірної інтеграції. Проте вона взяла участь у 2003 р. у створенні ЄСП (Єдиного економічного простору – Росія, Україна, Білорусь, Казахстан). *Стосунки з Росією* розвиваються досить непросто, хоча в 1997 р. був підписаний *Договір про дружбу та взаємостосунки*. Тоді ж була розв'язана проблема розподілу Чорноморського флоту – за угодами травня 1997 р. Росія орендує на 20 років базу в Севастополі (бухти Севастопольська, Південна, Карантинна) з виплатою щорічно \$98 млн. Періодично загострюються проблеми, пов'язані з поставками в Україну російських нафти і газу (зокрема «газова війна» на початку 2006 року). Повільно розв'язується проблема демаркації кордону по Азовському морю й Керченській затоці (що спричинило, зокрема, кризу 2003 року навколо о. Тузла).

- *Євроатлантична інтеграція (НАТО).* Україна у свій час підписала Програму «Партнерство заради миру» та *Хартію про особливе партнерство з НАТО* (1997), але лідери країни не заявляли офіційно про намір вступити до організації принаймні до 2002 року. У *Воєнній доктрині України*, затвердженій Указом Президента 15 червня 2004 р., було записано, що кінцевою метою політики євроатлантичної інтеграції є вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки, й Україна готується до повноправного членства в НАТО і ЄС, розглядаючи це як один із найважливіших пріоритетів зовнішньої політики (буквально через місяць ці положення були вилучені з документа, але 21 квітня 2005 р. новим Указом Президента внесені знову). Особливо активно ця політика, яка означає практичну відмову України від проголошеного у свій час принципу нейтралітету, стала проводитись після приходу до влади Президента *В. Ющенка*. Щоправда, сам Північноатлантичний альянс не поспішає з розв'язанням питання про прийняття України, вочевидь урахуовуючи відверто негативну позицію Росії. У квітні 2005 року Києву було запропоновано розпочати так званий Інтенсифікований діалог (ІД), але ця програма значно поступається Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), на який розраховувала українська влада. І все ж, слід урахувувати, що Інтенсифікований діалог – це той перший етап на шляху до

членства, який пройшли учасники останньої хвилі розширення альянсу. Проте в українському суспільстві ставлення до НАТО далеко не однозначне. Тому деякі опозиційні політичні сили – зокрема, СДПУ(о), – ініціювали збір підписів за проведення референдуму щодо можливого вступу України в НАТО.

- *Європейська інтеграція (ЄС).* Україна прагне вступити до ЄС з огляду на високий рівень соціально-економічного розвитку цієї глибоко інтегрованої спільноти. Ще в 1998 р. була затверджена *Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу*. Із свого боку Європейська Рада схвалила в 1999 році *Спільну стратегію ЄС щодо України*, яка спрямована на зміцнення стратегічного партнерства. Натомість Європейський Союз неохоче говорить про можливість прийняття до свого складу країн, які значно поступаються за соціально-економічними показниками середньоєвропейському рівню (валовий внутрішній продукт на душу населення в Україні становить близько \$4 тис., у той час як у недавно прийнятих до ЄС країнах – від \$7 до \$17 тис., а в старих членів ЄС перевищує \$20 тис.). Тому відносно дати можливого вступу України до ЄС мова не йде. Єдиний суттєвий крок, який поки що зробив ЄС відносно України, – це визнання України країною з ринковою економікою (під час ІХ самміту ЄС–Україна в Києві 1 грудня 2005 р.), що дає певні надії на подальший розвиток інтеграції. Діє *Угода про партнерство та співробітництво (УПС)* між Україною і ЄС від 16 червня 1994 р. (набула чинності 1 березня 1998 р.) до 2008 року, за якою визначено 7 пріоритетів співпраці між Україною та ЄС: енергетика, торгівля й інвестиції, юстиція та внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства Євросоюзу, охорона навколишнього середовища, транспортна сфера, транскордонне співробітництво, співпраця у сфері науки, технологій і космосу. На сьогодні ЄС є найбільшим зовнішньоторговельним партнером України у світі (на 25 країн ЄС припадає 33 % зовнішньоторговельного обороту України). Європейський Союз є найбільшим донором України. Починаючи з 1991 р. загальний обсяг допомоги, наданої Україні з боку ЄС в рамках програми ТАСІС, макрофінансової та гуманітарної допомоги, становить понад 1 млрд. євро.

- *Країни-сусіди та регіональне співробітництво.* Загалом відносини із сусідами розвиваються нормально, хоча вступ до ЄС країн, із якими Україна має спільні кордони (Польща, Румунія, Угорщина, Словаччина), створює певні труднощі. Україна також бере активну участь у роботі організації *Чорноморського Економічного Співробітництва* й *Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ* (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова). Україна виступила ініціатором створення *Спільноти демократичного вибору* (грудень 2005 р.), до якої приєдналися також Грузія, Естонія, Словенія, Македонія, Латвія, Молдова, Литва, Румунія. Україна намагається

активно впливати на розв'язання проблем, пов'язаних із невизнаною Придністровською Молдовською Республікою.

- *Стратегічне партнерство.* Україна неодноразово заявляла про відносини «стратегічного партнерства» з цілою низкою країн, перш за все – з США, Росією та Польщею. Ця формула означає дійсно *рівноправні відносини, спільність поглядів* із багатьох питань і готовність *ити на поступки й урахувувати інтереси один одного*. На думку експертів, на сьогодні реальним стратегічним партнером для України є Польща, яка, зокрема, активно лобіює можливий вступ України до ЄС та НАТО. У відносинах із США спостерігаються елементи стратегічного партнерства. В листопаді 1994 р. була підписана *Хартія українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва*. Прояви цього партнерства різноманітні, але й неоднозначні – від участі українського космонавта *Л. Каденюка* в польоті «Шаттла» (кінець 1997 р.) до участі української бригади в операціях з підтримання миру в Іраку (2003–2005 рр.). Динаміка двосторонніх відносин була нерівномірною – від значного охолодження в останні роки президентства *Л. Кучми* до піднесеної ейфорії після «помаранчевої революції», що засвідчив візит Президента *В. Ющенка* в США у квітні 2005 р. Що стосується Росії, то тут зберігається скоріше стратегічна *залежність*, але відсутнє партнерство.

- *Міжнародні економічні стосунки.* Один із пріоритетів – вступ до *Світової організації торгівлі*, до якої входять уже 150 країн світу. Цей вступ очікувався в 2005 році, але з причини неврегульованості українського законодавства, а також засад ринкових відносин із деякими провідними країнами (зокрема США і Росією), був відкладений. Визнання України країною з ринковою економікою з боку ЄС (грудень 2005) та США (березень 2006) відкриває непогані перспективи для вступу найближчим часом. Слід зазначити, що цей можливий крок – як і прагнення вступу до ЄС – сприймається в українському суспільстві неоднозначно. Критики цієї політики стверджують, що вступ України до подібних організацій із лібералізованою зовнішньоекономічною діяльністю (але під фактичним контролем транснаціональних монополій) призведе до значних втрат для вітчизняного виробництва. Навпаки, прихильники вступу стверджують, що це дасть можливість більш вільного просування українських товарів на світових ринках, більшої інтеграції і розвитку української економіки. За оцінкою Міністерства закордонних справ, втрати України внаслідок її неучасті в СОТ й відсутності статусу країни з ринковою економікою з боку США, щорічно становлять \$8 млрд.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Що означають поняття «міжнародний порядок» і «світовий порядок»?
- ⇒ На яких основних принципах міжнародних відносин будуються сучасні системи колективної безпеки?

- ⇒ Які цілі ставляться перед зовнішньою політикою держави і якими засобами вони досягаються?
- ⇒ Яку роль у сучасному світі відіграють війни? Як змінилася ця роль протягом останніх десятиліть?
- ⇒ Що таке «холодна війна», які її причини і наслідки?
- ⇒ Які зміни відбулись у міжнародній ситуації на межі XX–XXI століть?
- ⇒ Проаналізуйте основні актуальні проблеми світової політики з урахуванням поточної інформації.
- ⇒ Що таке «міжнародний тероризм»? Яким чином він впливає на розвиток міжнародних відносин?
- ⇒ Із яких складових постають національні інтереси сучасної України?
- ⇒ Які чинники впливали та впливають на геополітичну орієнтацію України?

Додаткова література

Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. – К.: МП "Юніверс", 2000. – 686 с.

Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. – Л.; Івано-Франківськ, 2000. – 236 с.

Буртяк Г. Я. Міжнародна політика та міжнародні відносини в сучасному світі: Навч. посіб. для студ. техн. вузів. – Вінниця: ВДТУ, 2001. – 60 с.

Гриффітс Р. Т. Основания европейской интеграции // Полис. – 2002. – № 4.

Європейський Союз: Словник-довідник / М. Марченко (ред. упоряд.). – 3 вид., оновлене. – К.: К.І.С., 2006. – 140 с.

Копійка В. В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.

Кертман Г. Л. СНГ: между прошлым и настоящим // Полис. – 2005. – № 6 – С. 110–125.

Мадіссон В. В., Шахов В. А. Політологія міжнародних відносин: Навч. посібник для студ. гуманітарних фак. вищ. закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.

Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України: Підручник для студ. вищ. навч. закл. / Національна академія оборони України / Л. С. Голопаток (заг. ред.). – К.: НАОУ, 2005. – 404 с.

Міжнародні відносини та зовнішня політика: 1980–2000 роки: Підручник для студ. вищих навч. закл. / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 621 с.

Сергунин А. А. Международная безопасность: новые подходы и концепты // Полис. – 2005. – № 6 – С. 126–137.

Теория международных отношений на рубеже столетий: Пер. с англ. / Кен Бус (ред.), П. А. Цыганков (предисл., общ. ред.), Стив Смит (ред.). – М.: Гардарики, 2002. – 362 с.

Фененко А. В. Будущее ядерного сдерживания: дискуссии и реалии // Полис. – 2004. – № 5. – С. 162–173.

Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Вища школа, 2004. – 622 с.

ТЕМА 20. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Наш мир один в житті і смерті.

Джавахарлал Неру

І засурмив третій Ангол, – і велика зоря спала з неба, палаючи, як смоло-скип... А ймення зорі тій Полин. І стала третина води, як полин, і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона.

Об'явлення Св. Івана Богослова

Поняття глобалізації та її політичний вимір

Окремим напрямом сучасного суспільствознавства стає *глобалістика* (фр. global – загальний, від лат. globus – куля), яка вивчає різноманітні напрями і форми глобалізаційних процесів у сучасному світі, включаючи їх політичні аспекти. Ключовий у цьому дискурсі термін *глобалізація* позначає сьогодні декілька процесів, зокрема:

- інтернаціоналізацію економіки;
- розвиток єдиної системи світових комунікацій;
- зміну чи послаблення функцій національної держави;
- активізацію діяльності транснаціональних недержавних утворень – етнічних діаспор, релігійних рухів, мафіозних та терористичних угруповань тощо.

Глобалізація пов'язана з різким зростанням інтенсивності й глибини економічної, екологічної й суспільної взаємозалежності держав та суспільств, які становлять сучасну світову систему. Особливо виразно ця взаємозалежність проявилась із закінченням «холодної війни» і розколу світу на дві системи. Вперше термін «глобалізація» використав американський економіст *Тед Левітт* у 1983 р. у своїй праці «*Глобалізація ринків*», позначивши ним феномен злиття ринків окремих продуктів, які виробляються багатонаціональними корпораціями. Він стверджував, що людям більше властива подібність, ніж розбіжності, а сучасні комунікаційні технології сприяють загальній і всебічній універсалізації. Популяризував цей термін консультант Гарвардської школи бізнесу японець *К. Оме* у своїй книзі «*Світ без кордонів*» (1990), де він стверджував, що економічний націоналізм окремих держав втратив свій сенс, а головними акторами на економічній сцені стали «глобальні фірми», – отже, відбувається інтернаціоналізація і глобалізація всієї системи світової економіки та її ринків.

Слід зазначити, що процеси інтернаціоналізації світової економіки відзначались дослідниками вже давно – принаймні від К. Маркса. Однією з теоретичних передумов виникнення глобалістики став світосистемний підхід, основоположниками якого є французький учений *Ф. Бродель* та американський дослідник *І. Валлерстайн*. Вони розглядають світ як певну цілісність, уводячи поняття «світоєкономіки» та «світосистеми».

Процеси глобалізації вивчаються в декількох аспектах, залежно від того, на яких передумовах цих процесів робиться акцент:

- власне цивілізаційних, тобто на універсальному характері й загальній спрямованості цивілізаційного прогресу;
- культурних, тобто на схожості проблем людського буття і наявності глобальних проблем, розв'язання яких передбачає діалог культур;
- економічних, тобто на створенні єдиної світової ринкової економіки та системи вільної торгівлі;
- політичних, тобто на ідентичності політичних законів, процесів і правових норм.

Із політичної точки зору глобалізація означає завершення холодної війни, руйнування біполярної картини світу, посилення взаємозалежності країн, установлення нового міжнародного та світового порядку.

Французький дослідник *Б. Баді* вказує на три аспекти глобалізації, які, на його думку, є важливими для політики, а саме:

1) глобалізація – це історичний процес, який розвивається протягом багатьох століть (проте інші дослідники стверджують, що сучасна глобалізація становить вирішальний розрив, фундаментальну перервність розвитку світової політики);

2) глобалізація означає гомогенізацію світу, життя за єдиними принципами, прихильність до єдиних цінностей, слідування єдиним звичаям і нормам поведінки;

3) глобалізація – це визнання зростаючої взаємозалежності, головним наслідком якої є руйнування національного державного суверенітету внаслідок дії нових акторів міжнародних політичних процесів.

Глобалізація передбачає участь у світових політичних процесах різного роду недержавних суб'єктів, а саме: міжнародних організацій (МВФ, Всесвітній банк), регіональних організацій, багатонаціональних корпорацій, інституційних інвесторів (пенсійних та інвестиційних фондів, страхових компаній тощо), великих міст, окремих індивідів.

Процеси глобалізації вносять певні корективи в геополітичну модель міжнародних відносин. Наприклад, захист національних інтересів нині передбачає не стільки розширення державою свого життєвого простору, скільки усунення іноземного втручання у свої внутрішні справи, забезпечення непорушності своїх кордонів, відстоювання своїх ідеологічних позицій. Сам життєвий простір мислиться не як територіально зумовлений,

а як простір економічних зв'язків, телекомунікацій, інформаційного впливу тощо.

Економічна глобалізація вкрай зменшує діапазон варіантів політичного вибору, відкритий для урядів суверенних держав. Держави зіткнулись із усе більшим тиском з боку світових фінансових ринків та багатонаціональних компаній, спрямованим на формування дедалі ближчих між собою проринкових політик. Уряди змушені зменшувати роль державної економіки, щоб приваблювати іноземні інвестиції та здійснювати макроекономічну політику, яка схвалюється або нав'язується міжнародними організаціями.

Глобалізація створила умови для формування дедалі інтенсивнішого та активнішого глобального або транснаціонального громадянського суспільства. Матеріальна інфраструктура щоразу більшої економічної взаємозалежності (нові системи комунікації і транспорту) й відповідні труднощі для урядів контролювати потоки інформації посприяли поширенню цінностей, знань та ідей і посилили спроможність груп із однаковими поглядами організовуватись, долаючи державні кордони. Транснаціональне громадянське суспільство – це ті самоорганізовані групи, що відносно незалежні й від органів державної влади, і від приватних економічних агентів; що здатні вдаватись до колективних дій, утверджуючи свої інтереси та цінності; що діють, долаючи державні кордони. Але слід ураховувати, що поряд із недержавними організаціями, соціальними рухами та багатонаціональними корпораціями обличчям глобалізації стають транснаціональні злочинні групи і групи торговців наркотиками, міжнародний тероризм.

За умов глобалізації держави дедалі більшою мірою дотримуються правил, законів та норм, що їх поширюють міжнародні організації і що впливають майже на кожен аспект організації суспільств у межах країни. Відбуваються важливі зміни в характері міжнародної правової системи: значне збільшення обсягу міжнародного права; поява щораз більшого числа «островів наднаціонального врядування» (типу ЄС); стирання різниці між муніципальним, національним і міжнародним правом; дедалі більше значення неформальних механізмів врядування навколо складних транснаціональних та трансурядових мереж.

Слід зазначити, що деякі вчені звертають увагу на небезпеку глобалізації як механізму встановлення панування над світом однієї держави або групи держав, найбагатших акторів міжнародних відносин, так званого «золотого мільярда» (тобто країн із найвищим рівнем валового внутрішнього продукту на душу населення, який – цей рівень, – як вважається, забезпечений не стільки їх власними досягненнями, скільки експлуатацією менш розвинених країн). Зокрема, російський політолог *С. Кара-Мурза* характеризує «новий світовий порядок» як «глобальний фашизм». Новизна, за його словами, полягає в тому, що йдеться не про відомий з історії

нацизм-фашизм однієї держави, а про згуртування «золотого мільярда» як нової глобальної раси панів, попереджуючих загрозу «революції бідних». Інший російський політолог *А. Панарін* визначає глобалізм як «процедуру перетворення однієї держави, з усією її національною і місцевою обмеженістю, на монопольного носія світової влади». Схожі ідеї висувуються ідеологами антиглобалізаційних рухів, які, проте, самі використовують у своїй діяльності досягнення глобальної цивілізації, регулярно проводячи масштабні міжнародні акції (регіональні і всесвітні соціальні форуми).

Поняття глобальних проблем та їх зміст

Глобальні проблеми – це *об’єктивні суспільні явища всесвітньо-історичного значення, породжені сучасними умовами матеріального виробництва, технічним рівнем озброєнь, соціально-політичними суперечностями сучасної цивілізації, які досягли критичної межі*. Критеріями визначення глобальних проблем можна вважати таке:

- вони стосуються виживання людського роду, його самозбереження, врятування цивілізації від загибелі;
- вони становлять центральну вісь загальних інтересів усіх країн, соціальних та національних спільностей;
- їх неможливо розв’язати без широкого міжнародного співробітництва.

Глобальні проблеми породжені бурхливим розвитком індустріального виробництва, а також новими викликами постіндустріального суспільства. Інтенсивне зростання проблем у сфері глобальної політики на межі III тисячоліття підвело цивілізацію до критичного стану. При цьому на порядку денному стоїть не одна, а кілька досить різноманітних глобальних проблем, зокрема, можна виділити наступні:

1. Глобальні військово-політичні проблеми:

- ризик виникнення світової війни;
- гонка озброєнь та торгівля зброєю;
- існування великої кількості заплутаних політичних вузлів і гарячих точок;
- мілітаризація мислення й накопичення недовіри між державами.

2. Глобальні політико-екологічні проблеми:

- погіршення якості біосфери, її забруднення;
- загроза безповоротних змін у кліматі;
- зростання кількості великих стихійних лих.

3. Глобальні політико-економічні проблеми:

- виснаження ресурсів (сировинних та природних);
- нестача їжі і питної води;
- незбалансованість зростання народонаселення;
- економічне відставання країн, що розвиваються.

4. Глобальні політико-соціальні проблеми:

- міжнародний тероризм;
- поширення наркоманії, виробництва і торгівлі наркотиками;
- поширення небезпечних захворювань;
- захист прав людини.

Розглянемо для прикладу деякі екологічні та економічні проблеми.

Екологічні проблеми людства

Сучасне людство знаходиться перед вибором подальшого шляху розвитку у зв'язку із загостренням екологічної кризи – посилюється забруднення навколишнього середовища – повітря, води, ґрунту, виснаження невідтворюваних природних ресурсів, порушення стабільності й зменшення різноманітності біосфери, погіршення здоров'я і якості життя. Все це вже за кілька десятиріч може обернутись екологічною катастрофою.

За даними ООН, щороку в атмосферу викидається від 5,5 до 7 млрд. т двоокису вуглецю, 300 млн. т окису вуглецю, 150 млн. т двоокису сірки, 50 млн. т окису азоту, 1 млн. т свинцю, 700 тис. т фреонів, 100 тис. т токсичних хімікатів, 1,5 тис. т ртуті. Сьогодні на кожного жителя Землі виробляється по 20 т відходів на рік, які викидаються у біосферу. З огляду на це, ризик загинути від кислотних опадів в індустріальних країнах удвічі вищий від ризику позбутися життя в автокатастрофах. На вселенське звалище перетворився світовий океан, який забруднюється внаслідок розширення морських нафтових промислів, а також викидів мільйонів тонн сміття, радіонуклідів, хімікатів. На кожен квадратний кілометр океанської води припадає 17 т відходів суші. Щорічно внаслідок забруднення довкілля вмирає більше ніж 3 млн. людей.

Протягом ХХ століття площі, зайняті рослинністю, скоротилися на третину, а промислові викиди вуглецю збільшилися у 6,5 раз, внаслідок чого його концентрація в атмосфері тільки за останні півстоліття підвищилася на 20 %, а викиди хлорфторвуглеців призвели до зменшення кількості озону в Північній півкулі за 1975–1990 рр. на 3 %, що спричинило появу небезпечних для здоров'я «озонових дірок».

У зв'язку з викидом окисів вуглецю виникає парниковий ефект, який призводить до глобального потепління клімату. Тільки за останні 25 років Арктика втратила 9 % свого льоду, а Антарктика за останні 10 років втратила майже 3 тис. км² льодових полів. Протягом ХХ століття рівень світового океану підвищився на 10–20 см. До кінця ХХІ століття вчені передбачають підвищення температури на 1,5–6 градусів, що може призвести до підняття рівня світового океану на 0,8–1 м. Між тим, підняття рівня лише на 1 мм «з'їдає» 1,5 м берегової лінії. Отже, під загрозою зникнення опиняються цілі міста і навіть країни (Голландія, Пакистан, Ізраїль, Японія).

Виникає реальна загроза незворотних кліматичних змін, яка тягне за собою непередбачуване збільшення стихійних лих – землетрусів, паводків, ураганів, циклонів, цунамі. Найбільше цунамі в Індійському океані в грудні 2004 року позбавило життя більше ніж 200 тис. людей. У січні 2005 р. у Кобе (Японія) пройшла *Всесвітня конференція зі зменшення небезпеки лих*, на якій зазначалось, що за останні 20 років унаслідок стихійних лих загинуло більше ніж 1,5 млн. людей, при цьому щорічно від небезпеки землетрусів страждає 130 млн., тропічних циклонів – близько 120 млн., паводків – близько 200 млн., засух – 220 млн.

Ерозія щорічно руйнує 26 млрд. т родючих ґрунтів, 6 млн. га сільськогосподарських угідь перетворюються у пустелі. Щорічно знищується 11 млн. га лісів (тільки протягом 90-х років знищено 2,4 % усіх світових лісних масивів), що призводить не тільки до зменшення опадів і збільшення площі пустель, але й до загрози зникнення близько 1/3 усіх видів рослинного та тваринного світу.

Зовсім недавно вчені Інституту Макса Планка під керівництвом *Франка Келлера* висунули нову гіпотезу, яка дещо змінює усталені погляди на ці процеси. За їх даними, рослини разом із киснем виділяють в атмосферу і шкідливі речовини, зокрема – метан, який разом із вуглецем породжує парниковий ефект. На долю рослин припадає від 10 до 30 відсотків речовин, які сприяють глобальному потеплінню. За 150 років концентрація метану в атмосфері потроїлась, і якщо в 90-ті роки цей процес загальмувався, то тільки тому, як вважають учені, що за ці роки планета позбавилась 12 % своїх тропічних лісів. Проте насправді тут існує замкнене коло, адже вирубка лісів сприяє збільшенню в атмосфері вуглецю.

Економічні і соціальні проблеми людства

Як зазначалось на Йоханнесбурзькому самміті 2002 року, за останні 50 років у світі був досягнутий безпрецедентний прогрес у поліпшенні матеріального становища значної частини населення, проте проблеми хронічної злиденності і низького рівня розвитку багатьох країн залишаються дуже гострими. Наприклад, прибутки 1/5 населення світу становлять менше від \$1 на день; дитяча смертність у країнах, що розвиваються, вдсятеро вища, ніж у промислово розвинених країнах; приблизно 1,1 млрд. людей не мають доступу до безпечної питної води і 26 тис. щодня помирає внаслідок уживання поганої води.

За даними ООН, 850 млн. людей на Землі страждають від голоду і близько 30 млн. щорічно гине, й ця цифра збільшується, незважаючи на те, що у світі щорічно на боротьбу з цим лихом витрачається \$30 млрд. Населення 20 країн з цієї причини знаходиться під загрозою загибелі. Це при тому, що нинішні ресурси планети та технології їх розроблення могли б забезпечити продовольством 7–9 млрд. населення (у лютому 2006 р. населення планети досягло 6,5 млрд.). Але вони дуже нерівномірно розподіляються між багатими та бідними країнами. У цілому близько 10 % населення

ня знаходиться на межі голодної смерті, 30 % отримують їжу низької якості; 30 % недоїдають.

Причиною голоду, як і раніше, стають не тільки стихійні лиха й економічна нерозвиненість, а і тоталітарні режими. Наприклад, за даними корейських дисидентів, у 90-ті роки ХХ ст. у Північній Кореї від голоду загинуло 3 млн. людей.

Щорічно від голоду гине 5 млн. дітей. Більше ніж 50 млн. дітей вимушені працювати здебільшого на шкідливих виробництвах, близько 120 млн. дітей у віці 6–11 років позбавлені можливості відвідувати школу.

«Чумою ХХ століття» називають страшенну хворобу – СНІД, епідемія якої продовжує зростати по всьому світові. У 2003 році майже 5 млн. людей були інфіковані ВІЛ – більше, ніж у будь-який із попередніх років. Загальна кількість інфікованих зросла до 38 млн., а кількість хворих – до майже 22 млн., при цьому за рік померло майже 3 млн. (2,2 млн. – в Африці), а загалом із моменту встановлення перших діагнозів у 1981 р. – більше ніж 20 млн. людей уже загинуло від СНІДу.

Епідемія зростає в усіх регіонах світу: у Східній Азії (Китай, В'єтнам, Індонезія) інфіковано 7,4 млн., в Індії – 5,1 млн.; найбільше СНІД поширений в Африці – на південь від Сахари зі СНІДом живуть майже 25 млн. людей, при цьому в 6 країнах ним уражено понад 20 % дорослого населення, а в Ботсвані та Свазіленді – понад 35 %. У Східній Європі і Центральній Азії інфіковано 1,3 млн. (найбільш постраждалими вважаються Латвія, Росія, Україна та Естонія); в США – 950 тис., у Західній Європі – 540 тис. У найближче десятиліття, за даними «*The British Medical Journal*», кількість жертв СНІДу може досягти 65 млн.

За офіційними даними Українського центру профілактики та боротьби зі СНІДом МОЗ України, на середину 2004 року в Україні зареєстровано понад 68 тис. людей, що живуть із ВІЛ, у той же час, за оцінками незалежних експертів, кількість тих, хто живе з ВІЛ/СНІДом, перевищує 200 тис. осіб, що становить понад 1 % усього дорослого населення нашої країни. За період з 1987 року ВІЛ-інфекція викликала СНІД майже у 7,5 тисячі громадян України, майже 4,5 тис. українців померло від СНІДу.

Із 1985 року відбуваються Міжнародні конференції зі СНІДу, проведення яких координується як громадськістю (*Міжнародне товариство зі СНІДу – International AIDS Society*), так і міжнародними організаціями (*Об'єднана програма ООН із ВІЛ/СНІДу – UNAIDS*). XVI Міжнародна конференція зі СНІДу відбулась у Торонто (Канада) у серпні 2006. Це унікальні зустрічі, які об'єднують учених, суспільство, політиків і досвід людей, які живуть зі СНІДом, заради пошуку ефективних шляхів боротьби з хворобою. Слід зазначити, що, хоча глобальне фінансування боротьби зі СНІДом зросло з \$300 млн. у 1996 до майже \$5 млрд. у 2003, це не покриває й половини необхідних затрат. Уже в 2007 р., за розрахунками вчених, на заходи з профілактики та лікування в країнах із низьким і середнім рівнем доходу буде необхідно \$20 млрд.

Екологічні проблеми України

Основними екологічними проблемами України є наслідки аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року (у зоні радіації опинилось 3 млн. людей, загалом постраждало 9 млн.), проблеми Чорного та Азовського морів, загибель тисяч річок, катастрофічне забруднення атмосфери. Природні ландшафти Донбасу, Придніпров'я, Криворіжжя і Прикарпаття перетворені у промислові комплекси зі шкідливими для здоров'я людини відходами.

У 1990 р. Україна посідала шосте місце у світі за кількістю викидів парникових газів – 880 млн. т на рік. На початок XXI ст. ця цифра зменшилась до приблизно 300 млн. т унаслідок в першу чергу різкого падіння виробництва. За кількістю викидів Україна перемістилась на 11-е місце, але економіка країни залишається однією з найбільш енергоємних у світі, а тому на \$1 валового внутрішнього продукту в нас викидається рекордна кількість парникових газів.

Останнім часом річний видобуток мінеральної сировини досяг 1 млрд. т, а відходів гірської породи при цьому – 3 млрд. т. Загальний обсяг промислових та комунально-побутових відходів в Україні становить 27 млрд. т, із них до 5 млрд. т токсичних. Щорічно в Україні накопичується понад 40 млн. м³ твердих побутових відходів. Тільки незначна їх частина утилізується промисловим методом; дуже швидко збільшується кількість несанкціонованих звалищ.

Унаслідок цього за 1950–1990-ті рр. площа сільськогосподарських угідь в Україні зменшилась на 3 млн. га, орних земель – на 1,8 млн. га. Крім того, в Україні 12 млн. га земель пошкоджено водною ерозією і 19,2 млн. га – повітряною ерозією. Щорічно ерозія забирає 600 млн. т родючого ґрунту. Внаслідок нерозумної системи природокористування вміст гумусу в ґрунтах зменшився з 6–9 % до 3–5 %, що призвело до перетворення найродючіших чорноземів у звичайні малогумусні ґрунти. В Україні зіпсовано 60 % чорноземів. Тільки аварія на ЧАЕС назавжди вилучила із землекористування 3,7 млн. га землі. Залишкова кількість пестицидів у продуктах зросла тільки за 80-ті роки у 9 разів.

Розвиток продуктивних сил України супроводжувався прискореними темпами розвитку водопостачання. Це призвело до нестачі води не тільки у Криму, а й у Донбасі, західних та північних областях. З географічної карти через варварське господарювання зчезло 20 тис. малих річок. Щорічно в річки скидається 21 млрд. кубометрів відпрацьованої води, з яких 3 мільярди зовсім не очищені. Тільки 2 % малих річок мають воду, яку можна використовувати без попереднього очищення.

Розвиток промисловості супроводжується інтенсивним забрудненням повітря. У 2004 р. промислові підприємства України викинули в атмосферу 4,1 млн. т шкідливих речовин, при цьому 2/3 викидів припадає на східні області. У 21 місті забруднення повітря перевищує допустимі норми в 15–20 разів.

Згідно з Індексом екологічної стійкості, представленим на Всесвітньому економічному форумі в Давосі в 2002 р., Україна опинилась на 137-ому місці з 142 країн світу. За даними Світового банку, енергоефективність економіки України приблизно у 2,5 разу нижча, ніж у Польщі, в 3 рази – ніж у США і Китаю, в 4,5 разу – ніж у Японії. При цьому частка найбільш матеріало- та енергоємних, і одночасно забруднюючих доквілля галузей – гірничо-металургійної, паливо-енергетичної,

хімічної і нафтохімічної промисловості – збільшилась у структурі промислового виробництва України з 23 % в 1991 до 60 % в 2003.

Загалом на Україні склалась катастрофічна екологічна ситуація, яка призвела до погіршення здоров'я населення і збільшення його смертності. З 1991 року смертність перевищує народжуваність, унаслідок чого за період між переписами населення 1989 і 2001 років населення України зменшилось із 51,5 до 48,2 млн. (у 2005 р. – до 47 млн.).

Політичні шляхи розв'язання глобальних проблем

Про інтенсивні зусилля світового співтовариства у розв'язанні основних глобальних військово-політичних проблем ішлося в попередній темі. Проте сьогодні загально визнано, і не тільки вченими, але й політичними колами, що розв'язання всіх глобальних проблем, які загрожують самому існуванню людства, можливе лише за умови політичної координації зусиль усієї міжнародної спільноти.

Із 1972 р. у структурі ООН діє спеціальна *Екологічна програма (UNEP)*. Її головна мета – координація й стимулювання міжнародної активності в царині охорони довкілля. Прикладами спільних спроб розв'язання проблем екології можуть бути заборона виробництва хімічних сполук, які містять фреон – речовину, яка, на думку вчених, руйнує озоновий шар планети (були прийняті *Віденська конвенція 1985 р. про охорону озонового шару* і *Монреальський протокол 1987 р. із речовин, які руйнують озоновий шар*); а також заборона на промисел морських китів. Щорічна сесія UNEP у 2003 році в Найробі була присвячена розв'язанню проблеми забруднення довкілля ртуттю.

Глобальним проблемам виживання людства були присвячені кілька міжнародних форумів, які проходили на найвищому рівні: *Конференція ООН із довкілля і розвитку* (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.); *Всесвітній самміт в інтересах соціального розвитку* (Копенгаген, 1995 р.); *спеціальна 19-а сесія Генеральної асамблеї ООН*, присвячена реалізації прийнятої в Ріо-де-Жанейро програми за 5 років (1997 р.); *Йоханнесбурзький самміт* (2002 р.).

Конференція в Ріо-де-Жанейро 1992 року знаменувала важливий етап у розвитку суспільної свідомості, прийнявши *Порядок денний на XXI століття*. Під час конференції була відкрита для підписання *Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК)*. Разом з тим політичні мотиви не дозволили відкрити нові горизонти цивілізації, які бачать учені. Один із найважливіших висновків цієї Конференції полягає в тому, що модель розвитку, яку використовують десяток багатих розвинутих країн, вичерпала себе. Президент США *Дж. Буш* не підписав на Конференції *Конвенцію про збереження біологічної різноманітності*, оскільки вона передбачала передачу новітніх ресурсо- і енергозберігаючих технологій країнам, що розвиваються.

У грудні 1997 р. у Кіото (Японія) 160 країн провели III Конференцію держав-учасниць РКЗК, названу *форумом із проблем глобального потепління клімату*. Практичним розвитком Рамкової конвенції став *Кіотський протокол*, основна ідея якого – скоротити викиди в атмосферу відпрацьованого газу, що призводить до парникового ефекту. Але знову виявилися різні підходи між розвинутими країнами та країнами «третього світу». США також не погоджувалися з позицією країн ЄС, які пропонували певні відсотки скорочення викидів газу, тобто підхід «влада диктує – фірми скорочують», а відстоювали ринковий принцип – заохочувати тих, хто скорочує. Зрештою, було прийняте рішення, яке вимагає від 34 розвинутих країн зменшити шкідливі викиди до 2012 р. на 5,2 % порівняно з 1990 р. При цьому США повинні скоротити викид відпрацьованого газу на 7 %, країни ЄС – на 8 %, Японія – на 6 %, а країни, що розвиваються, звільняються від жорстких рамок нормованого викиду газу. Україні визначена норма не вище від рівня 1990 р., що дає їй змогу продавати свої квоти на викиди газу (з 2008 р. Україна зможе продавати еквівалент більше ніж 100 млн. т викидів CO₂ на рік, що дасть змогу залучити інвестиції на \$1,5 млрд.).

Кіотський протокол набув чинності для 128 країн у лютому 2005 р. після його ратифікації Росією (Україна ратифікувала Рамкову конвенцію в 1996 і Кіотський протокол у 2004 р.), проте США, частка яких у загальносвітових викидах двоокису вуглецю становить 35 %, досі відмовляється його ратифікувати. У грудні 2005 р. в Монреалі відбулась XI Конференція держав-учасниць РКЗК, яка стала також першою зустріччю держав-сторін Кіотського протоколу. Монреальська зустріч супроводжувалась масовими протестними акціями екологів, які вимагали від США приєднатись до цього документа.

Стратегії сталого розвитку в III тисячолітті

Один із найважливіших висновків, які зроблені на згаданих вище форумах, полягає в тому, що модель розвитку, що використовувалась кількома багатими країнами, вичерпала себе. Необхідно шукати нові підходи. Звичними методами ведення господарства при традиційних владних інститутах людство не здатне попередити і контролювати катастрофи, що виникають. *Всесвітній самміт зі сталого розвитку* в Йоганнесбурзі (2002 р.) підтвердив, що основними цілями і потребами сталого розвитку є викорінення бідності, зміна моделей виробництва й споживання, а також охорона та раціональне використання природних ресурсів в інтересах соціально-економічного розвитку. Характерною особливістю таких зустрічей у новому столітті стає те, що це вже не зустрічі державних урядовців, а діалог між урядами, громадянським суспільством і приватним сектором.

На основі найновіших наукових знань ученими розроблені *моделі стійкої світової системи*, які б могли стати основою нового світового по-

рядку – справа за політиками. Зокрема, ці моделі передбачають такі принципи:

- перехід від принципу кількісного зростання до принципу розвитку людства, від принципу безмежного накопичення матеріального багатства за рахунок руйнування Землі до принципу звеличення сфери розуму і духу при стриманому, лише необхідному достатку;
- стабілізація чисельності населення Землі за формулою «кожній сім'ї – не більше 2-х дітей»;
- економічне й ефективне використання ресурсів Землі;
- використання лише екологічно чистих технологій;
- відмова від війни та застосування сили;
- рівноправність держав і народів та заборона ідеології панування однієї чи групи держав чи народів над світом;
- збереження і розвиток самобутніх культур народів світу, повага до всіх релігій світу.

Створення глобальної електронної інформаційної мережі (*Интернет*) уперше в історії дало передумови для формування та швидкого розвитку транснаціонального, або *глобального громадянського суспільства* як шляхом зв'язків між неурядовими організаціями, масовими рухами, так і шляхом безпосередніх міжособистих контактів. Будь-яка форма науково-технічної діяльності може бути під контролем такого громадянського суспільства. Змістом політики ХХІ століття стає використання нових технологій для створення максимально цілісного світу, який би відповідав новому часу, спираючись на міжнародні інститути, пресу, культуру. Зокрема, у 2003 році в Женеві був започаткований, а в 2005 у Тунісі продовжений *Всесвітній самміт із питань інформаційного суспільства*, в якому беруть участь не тільки держави, а й міжурядові та неурядові організації, приватний сектор і громадянське суспільство. Мета цього форуму – побудувати інформаційне суспільство, яке було б орієнтовано на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток, яке б надавало можливість усім людям та народам повною мірою реалізовувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку й підвищенню якості свого життя.

Отже, на початку третього тисячоліття вимальовується механізм нового глобального політичного порядку. На нинішньому етапі розвитку політичної історії людства роль такого механізму могла б виконувати ООН, яка може стати унікальним міжнародним центром, здатним акумулювати колективний розум і політичну волю жителів Землі, тобто вона може виконувати роль *світового уряду*.

У *Декларації тисячоліття*, прийнятій ООН у 2000 р., головним завданням визнається забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним чинником для всіх народів світу, з огляду на те, що на даний час її блага та загрози розподілені далеко не рівномірно. Глобалізація може бути всеохо-

плюючою і справедливою лише завдяки таким політичним зусиллям на глобальному рівні, які б ґрунтувались на спільній приналежності до роду людського в усьому його розмаїтті й відповідали б потребам країн, що розвиваються і країн з перехідною економікою. Фундаментальними цінностями міжнародних відносин у XXI столітті визнані:

- **Свобода**, гарантією якої є демократична форма правління, що ґрунтується на широкій участі та волі народу.
- **Рівність** між людьми, між країнами, між чоловіками і жінками.
- **Солідарність** у розв'язанні глобальних проблем при справедливому розподілі витрат і допомозі найбіднішим з боку найбагатших.
- **Терпимість** та взаємоповага людей різних віросповідань, культур, мов; розвиток культури миру і діалогу між цивілізаціями.
- **Повага до природи** й збереження для нащадків її величезних багатств.
- **Спільний обов'язок** із управління глобальним економічним і соціальним розвитком, усунення загроз міжнародному миру та безпеці, центральну роль у чому може відігравати ООН.

Питання для самоконтролю і самостійної роботи

- ⇒ Проаналізуйте поняття «глобалізація» та різні виміри глобалізаційних процесів.
- ⇒ Чому політика глобалізації викликає неоднозначну реакцію і критику з боку різних країн, політичних сил та вчених?
- ⇒ Які проблеми називають «глобальними»?
- ⇒ У чому полягає екологічний вимір міжнародних відносин?
- ⇒ Як впливають глобальні проблеми сучасності на політичні реалії України?
- ⇒ Назвіть і проаналізуйте приклади політичного розв'язання глобальних проблем.
- ⇒ Які стратегії розвитку в III тисячолітті визначаються провідними міжнародними інституціями?

Додаткова література

Бузгалин А. В. Альтерглобализм как феномен современного мира // Полис. – 2003. – № 2. – С. 71–85.

Виклик глобалізації / Збірка наукових праць. Відп. ред. О. Гомілко. – К.: Стилос, 2001. – 206 с.

Галкин А. А. Глобализация и политические потрясения XXI века // Полис. – 2005. – № 4. – С. 53–70.

Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.

Глобалізація і безпека розвитку : Монографія / Под ред. О. Г. Білоруса. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Пер. з англ. Н. П. Поліщук. – К.: Альтерпрес, 2004. – 100 с.

Лунеев В. В. Криминальная глобализация // Государство и право. – 2004. – № 10. – С. 26–41.

Мешкова Т. А. Социально-политические аспекты глобальной информатизации // Полис. – 2002. – № 6.

Модельски Дж. Эволюция глобальной политики // Полис. – 2005. – № 3. – С. 62–82; № 4. – С. 124–142.

Наумкіна С., Ткачук Ю.. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсальності та поляризації сучасного світу // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Демократичні процеси в сучасній Україні

Особливості президентської кампанії 2004 року

Особливості кампанії з виборів Президента України в 2004 році визначались перш за все закінченням «епохи» Президента Л. Кучми, який пробув на посаді 2 терміни (з 1994 року) і не міг за Конституцією балотуватись ще раз (щоправда, Конституційний Суд України у грудні 2003 року виніс дивне рішення про те, що Л. Кучма начебто таке право має, проте при всій повазі до цього органу таке рішення важко вважати чимось більшим за юридичний курйоз). Але були вжиті всі заходи для того, щоб утримати владу або принаймні вплив на неї у колі близького оточення Президента, який ішов з посади. На зразок російського сценарію передачі влади необхідно було підібрати гідного наступника. У цій ролі опинився Віктор Янукович, який із листопада 2002 року обіймав посаду Прем'єр-міністра. Цей вибір мав свої вади. По-перше, В. Янукович був занадто тісно пов'язаний лише з одним, хоча й дуже потужним регіоном України – Донбасом; по-друге, вже були поширені відомості про його дві судимості в минулому, що викликало в суспільстві досить негативне ставлення. Зрештою, кандидатура В. Януковича так і не стала повністю «своєю» для влади, яка йшла, що призвело до фактичного розколу провладної команди в найбільш відповідальний момент виборів.

Натомість антикучмівська опозиція виступила на цей раз досить єдиним фронтом, згуртувавшись навколо дуже популярного вже протягом кількох попередніх років політика, колишнього голови Національного банку і Прем'єр-міністра (в 2000–2001 роках) Віктора Ющенка. Його підтримали практично всі націонал-демократичні сили. Вагомою стала підтримка Юлії Тимошенко, яка була також достатньо популярним політиком та могла б і сама балотуватись у Президенти.

Передвиборча кампанія проходила дуже гостро. Загалом змагалось 24 кандидати, але всім було зрозуміло, що основних претендентів лише двоє. Події розгортались, з одного боку, в напрямі все більшої поляризації електорату за географічною ознакою, при чому за В. Януковича були переважно виборці Сходу і Півдня України, а за В. Ющенка – Захід і Центр, включаючи Київ. Кампанія проходила, безумовно, в нерівних умовах, зокрема владою застосовувались всі засоби інформаційного впливу, щоб забезпечити перемогу провладного кандидата. Смертельним ударом для опозиції могло стати отруєння В. Ющенка (втім, досі остаточно не з'ясовані ані виконавці, ані замовники цього злочину, хоча практично доведено, що це справді було отруєння). Однак, незважаючи на втрату зовнішньої привабливості, Ющенко зміг після цього залишитись у виборчій гонці, а його популярність навіть зросла.

У першому турі президентських виборів 31 жовтня 2004 року два основних кандидати були поза конкуренцією. Вони отримали майже однакову кількість голосів – близько 39–40%. При цьому «в бій» за провладного кандидата вступила і Центральна виборча комісія – 10 днів вона не могла «дорахувати» бюлетені, ствержуючи, що, за попередніми даними, лідером передвиборної гонки є В. Янукович.

Проте за остаточними результатами все ж вимушена була визнати, що на 0,5 % голосів попереду В. Ющенко.

Другий тур виборів відбувся 21 листопада 2005 р., і в ньому, за даними ЦВК, переміг В. Янукович, набравши 49,5 % голосів проти 46,6 % у В. Ющенка. Проте сама ЦВК, а також територіальні виборчі комісії були вже достатньо скомпрометовані, вдаючись до різноманітних механізмів фальсифікації результатів виборів. Одразу після другого туру люди почали збиратись на майдані Незалежності, виступаючи за перегляд його результатів – почалась «помаранчева революція». Слід звернути увагу на те, що діючий закон про вибори Президента України не передбачав можливості загальної відміни результатів голосування. Проте Верховна Рада України, а потім і Верховний Суд України визнали наявність системних порушень ходу голосування і фальсифікації результатів виборів та фактично відмінили результати голосування. Було прийнято рішення про проведення повторного другого туру 26 грудня 2005 року. Це викликало, з одного боку, сепаратистські прояви в східних областях України (з'їзд рад південно-східних областей у Северодонецьку 28 листопада), а з другого – ентузіазм прихильників опозиції й учасників «помаранчевої революції». Результатом стала переконлива перемога В. Ющенка у «третьому турі» 26 грудня – 52 % проти 44,2 % у В. Януковича. Останній вимушений був подати у відставку з посади Прем'єр-міністра, хоча фактично не визнав своєї поразки. 23 січня 2005 року відбулась інавгурація нового Президента України Віктора Ющенка. Новим Прем'єр-міністром стала Ю. Тимошенко.

«Помаранчева революція» в Україні: причини, суть, наслідки

«Помаранчевою революцією» названі події, що супроводжували президентські вибори в Україні наприкінці 2004 року, переважно – після другого туру 21 листопада. Основною «формою» цієї революції був «майдан», тобто перманентний мітинг, або протестне «стояння» маси людей на майдані Незалежності у Києві, яке тривало до кінця грудня, тобто до фактичного визначення перемоги опозиційного кандидата на повторному другому турі 26 грудня.

Причиною цих подій було глибоке розчарування значної частини населення України у формах та результатах діяльності української державної влади за часів президентства Л. Кучми (1994–2004 рр.), уключаючи часи керування урядом В. Януковича (з листопада 2002 р.), який на президентських виборах став основним кандидатом діючої влади. Незважаючи на те, що попередні роки позначились нарешті, після більш ніж 10-річного занепаду, зростанням валового внутрішнього продукту і реальних доходів населення, це зростання було ще далеко не достатнім, щоб задовольнити широкі верстви населення. Крім того, разючою була соціальна несправедливість, що виявлялась у глибокому провалі між достатками невеликої купки «олігархів», які за безцінь купили та скуповували національне багатство України (напр., комбінат «Криворіжсталь» був куплений В. Пінчуком та Р. Ахметовим за \$800 млн., у той час як у 2005 році він же був перепроданий іноземному інвестору за \$5 млрд.), і рівнем життя переважної більшості населення. Нарешті, на суспільну свідомість усе більше впливала негативна оцінка рівня демократичності правлячого режиму з боку міжнародної громадськості та українських опозиційних сил.

Збуджуючими чинниками народного невдоволення стали справи, пов'язані з убивствами журналістів (Гонгадзе та Александрова), гучний «касетний скандал» (оприлюднення плівок прослуховування президентського кабінету майором охоро-

ни М. Мельниченком), який, попри недоведеність повної достовірності цих матеріалів, висвітлив дуже негативний виворіт діяльності вищої української влади. Нарешті, безпосереднім приводом виходу на майдан стали очевидні факти системних порушень результатів президентських виборів, намір Центральної виборчої комісії оголосити Президентом В. Януковича (власне, вона це й зробила 24 листопада).

Уже наступного дня після другого туру, 22 листопада 2004 року на майдані Незалежності зібрався багатотисячний мітинг, на якому виступали керівники опозиції на чолі з В. Ющенком. Опозиція не визнала результатів другого туру і закликала народ шляхом мирного протистояння не дозволити узаконити сфальсифіковані результати. Кожного дня до майдану прибували все нові й нові тисячі громадян із різних регіонів України. Згодом значну частину Хрещатика зайняло різнобарвне наметове містечко. За даними опозиції, в найбільш активні дні на майдані збиралось до півмільйона людей, а наметове містечко охоплювало близько 2 тис. наметів.

Паралельно вже 23 листопада В. Ющенко складає імprovізовану присягу Президента України в залі Верховної Ради, після чого колони мітингуючих рухаються до будівлі резиденції Президента України на вул. Банковій. Виникає реальна загроза пролиття крові, оскільки серед революціонерів немало радикалів, які закликають до штурму президентських апартаментів, які на той час уже щільно охороняються спецназом. Будівлі адміністрації Президента, а трохи згодом і Кабінету Міністрів на вул. Грушевського були заблоковані мітингуючими.

Утім, крові на щастя вдалося уникнути. Цьому посприяло кілька чинників. По-перше, основні лідери «помаранчевої революції» все ж таки розраховували на демократичні засоби боротьби, хоча і з застосуванням прямого тиску на народ. По-друге, переважна більшість рядових учасників подій захоплювалася не почуттями ненависті та прагненням насильства, а своєрідним піднесенням почуттів громадянської участі. Це сприяло дуже толерантному ставленню до людей з іншими уподобаннями (що виявилось, зокрема, у численних фактах «братання» з «донецькими» – прихильниками В. Януковича, яких спеціальними потягами привозили до Києва в ці дні), а також своєрідному «карнавальному» характерові всіх подій «помаранчевої революції», котрі ззовні сприймались як свято. По-третє, врівноваженому ходу подій сприяла позиція таких владних інституцій, як Верховний Суд України, який уже 25 листопада прийняв до розгляду скаргу опозиції на рішення ЦВК і заборонив його друкувати (засідання Верховного Суду в цій справі вперше в Україні транслювались у прямому ефірі і завершилися рішенням 3 грудня про визнання виборів сфальсифікованими, скасування результатів другого туру і призначення переголосування); а також Верховної Ради України, яка вже 27 листопада прийняла постанову про визнання виборів недійсними, а 1 грудня – про недовіру урядові В. Януковича. До речі, Голова Верховної Ради В. Литвин пізніше навів факти про реальну загрозу в останні дні листопада застосування спеціальних військових підрозділів проти людей, які зібрались на майдані, проти чого він особисто рішуче виступив. Усе це, між іншим, є свідченням позитивної дії принципу поділу влади як реального механізму сучасної демократичної правової держави. По-четверте, позитивну роль у розв'язанні кризової ситуації відіграли міжнародні посередники, які вже 26 листопада вперше прибули до Києва (представник Європейського Союзу Х. Солана, генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш, Президент Польщі А. Квасьневський, Президент Литви В. Адамкус, Голова Державної Думи Росії Б. Грызлов). З їх ініціативи та участі тричі збирався «круглий стіл» за участю осно-

вних «фігурантів» протистояння і лідерів країни – Л. Кучми, В. Литвина, В. Януковича та В. Ющенко, – засідання якого, зрештою, і дали змогу вийти на певний компроміс щодо організації «повторного другого туру».

Безумовно, «майдан» не був суцільно стихійним явищем – навпаки, в ньому простежувались доволі серйозна організаційна робота. Важливу роль в організації та діяльності мітингів і наметового містечка відіграли його комендант Р. Безсмертний, «польові командири» Ю. Луценко, Т. Стецьків, В. Філенко, а також молодіжна організація «Пора». Гроші на організацію поступали з різних джерел, у тому числі й закордонних, західних, що дало і дає привід противникам «помаранчевої революції» до спекуляцій про її «замовний» (з боку США) характер.

Проте безсумнівним є те, що значна частина учасників майдану щиро вірила у благородні цілі помаранчевого руху і надихалась почуттями громадянської участі та прагненням демократії. Майдан став найбільш значним за роки незалежності пробудженням громадянського суспільства в Україні, незалежно від того, хто насправді ним керував і якими виявились наслідки цих подій.

Визначення «помаранчева революція» щодо кольору пов'язане з переважаючим кольором політичної реклами кандидата Віктора Ющенко, який перетворився на культовий колір майдану. Разом із цим, така ідентифікація сприяла поширенню узагальненої назви демократичних зрушень у деяких країнах Східної Європи та колишнього СРСР (Грузії, Киргизстані та ін.) як «кольорових революцій». Проте характеристика цих подій як «революцій» приймається далеко не всіма дослідниками, і не тільки із суто ідейно-політичного несприйняття. Тяжкіє перш за все традиційно-марксистське трактування революції як кардинальних соціально-економічних змін, а не тільки політичного перевороту. Проте достатньо масова участь людей у цих подіях і фактична зміна влади «під тиском вулиці», а не шляхом формальних легітимних процедур дозволяє говорити принаймні про певні ознаки революційності в помаранчевих подіях, навіть незважаючи на те, що «кардинальних соціально-економічних змін» вони поки що не спричинили.

Зміст політичної реформи, що запроваджується в Україні

Політична (або конституційна) реформа в Україні фактично вступає в силу з початком 2006 року. Втім, дискусії щодо її необхідності та характеру точились кілька років. Переважно йшлося про недоліки Конституції 1996 року і необхідність її змін, але при цьому висувались прямо протилежні пропозиції – або в напрямі посилення президентської влади (за це активно виступав Президент Л. Кучма), або в напрямі просування до парламентської республіки (це пропонували його опоненти, організатори акції «Україна без Кучми», соціалісти та комуністи). Ще у квітні 2000 року за ініціативою Президента Л. Кучми був проведений Всеукраїнський референдум щодо змін Конституції, які передбачали певне посилення влади президента. Але, незважаючи на те, що всі питання референдуму отримали схвальні відповіді більшості населення, Конституція не була змінена, оскільки Верховна Рада фактично відмовилась провести необхідні для цього процедури.

На злеті терміну свого президентства Л. Кучма кардинально змінив свою точку зору на політичну реформу, виступивши тепер уже за перехід до варіанта парламентської республіки. Натомість опозиція, яка стала всерйоз розраховувати на перемогу свого лідера В. Ющенко на президентських виборах, навпаки, стала виступати за збереження виконавчої влади в руках Президента. Тому перший етап політичної реформи навесні 2004 року виявився не завершеним – були прийняті

нові закони про вибори Верховної Ради й органів місцевого самоврядування, які передбачали перехід до чисто пропорційної системи виборів (що загалом притаманне парламентським республікам), проте закон про зміни до Конституції України не пройшов.

У дещо зміненому вигляді цей закон був прийнятий Верховною Радою лише 8 грудня 2004 року, в розпал «помаранчевої революції», коли остаточний результат президентських виборів ще був неясний і обидва основних претенденти фактично вимушені були підтримати майбутнє обмеження президентської влади. При цьому В. Ющенко, який уже впевнено розраховував на перемогу, пішов на цей крок дуже неохоче, під впливом рішучої позиції лідера соціалістів О. Мороза, який пообіцяв підтримку своєї партії в «третьому турі» виборів лише за умови прийняття конституційної реформи. Натомість інші радикальні союзники В. Ющенка, зокрема Ю. Тимошенко, визнали прийняття цього закону зрадою інтересів «помаранчевої революції».

Що ж передбачає цей закон, який назвали «законом чотирьох двійок» (за його реєстраційним номером – № 2222-IV)? Якщо говорити узагальнюючи, то зміни до Конституції, які запроваджуються законом від 8 грудня 2004 року, означають перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. З'ясуємо спочатку терміни.

Республіка як одна з основних форм державного правління поділяється на декілька різновидів, серед яких основними є президентська, парламентська й змішана. Відмінність між президентською та парламентською республіками полягає не в наявності чи відсутності президента або парламенту (і там, і там є, як правило, президент як голова держави й парламент як вищий законодавчий орган), та не в тому, що в одній «править» президент, а в іншій «править» парламент (такі прямолінійні означення – «править» – не доречні в умовах, коли держава будується за принципом поділу влади). Основною відмінністю є спосіб організації виконавчої влади. У президентській республіці виконавчу владу формує й очолює президент (посади прем'єр-міністра тут, як правило, немає). У парламентській республіці виконавча влада формується парламентським шляхом, тобто тими політичними силами, які перемагають на парламентських виборах, і очолює виконавчу владу уряд на чолі з прем'єр-міністром. Змішана форма республіки поєднує риси президентської та парламентської, тобто характеризується певним «подвоєнням» вищої виконавчої влади, яка поділяється між президентом і урядом. При цьому, залежно від того, який обсяг влади щодо контролю над урядом зосереджується в руках президента, а який – в руках парламенту, серед змішаних республік виокремлюють президентсько-парламентські або парламентсько-президентські.

Україна за Конституцією 1996 року була фактично змішаною президентсько-парламентською республікою. Вищим органом виконавчої влади вважався Кабінет Міністрів на чолі з Прем'єр-міністром, але майже всі повноваження з формування цього уряду (як і його розпуску), а також всієї вертикалі виконавчої влади були у Президента. Верховна Рада лише затверджувала кандидатуру Прем'єр-міністра і могла, за певних умов, відправити уряд у відставку (що Президент міг зробити без усяких умов).

Згідно зі змінами до Конституції повноваження щодо формування уряду переходять від Президента до Верховної Ради, точніше – до «коаліції депутатських фракцій» (тобто парламентської більшості), яка має бути сформована після парла-

ментських виборів (ст. 83 зміненої Конституції). Саме ця коаліція висуває кандидатуру Прем'єр-міністра, яку Президент мусить затвердити, а також кандидатури до складу Кабінету Міністрів. Таким чином, вибори до Верховної Ради набувають нового значення і стають фактично важливішими за вибори Президента – саме вони будуть визначати, хто реально буде керувати країною (тобто очолювати виконавчу владу). За Президентом, щоправда, залишаються деякі повноваження з формування уряду, а саме – право висувати кандидатури міністра оборони та міністра закордонних справ, а також – голови Служби безпеки України та Генерального прокурора (ст. 106), проте всі ці кандидатури затверджує Верховна Рада (ст. 85). Президент тепер також може скористатись правом розпуску Верховної Ради, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України (ст. 90) (до цього Президент мав право розпустити Верховну Раду тільки в одному випадку – якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії не можуть розпочатися її пленарні засідання). За умови жорсткого протистояння у Верховній Раді непримиренних політичних сил, яке цілком можна прогнозувати, такі права взагалі-то залишають за Президентом досить суттєву роль.

Зростання політичної ролі Верховної Ради можна вбачати також у таких змінах: у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається не на Прем'єр-міністра України, як раніше, а на Голову Верховної Ради України (ст. 112); у разі, якщо Президент не підписує закон, який був прийнятий повторно Верховною Радою України не менше ніж двома третинами від її конституційного складу, цей закон невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України й опубліковується за його підписом (ст. 94); Кабінет Міністрів України складає повноваження не перед новообраним Президентом, а перед новообраною Верховною Радою України (ст. 115); Президент України позбавився права припиняти повноваження Прем'єр-міністра України та приймати одноосібне рішення про його відставку (ст. 106) – він тепер може лише пропонувати Верховній Раді розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України (ст. 87), натомість саме Верховна Рада перебирає на себе всі повноваження щодо вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, а також звільнення з посад інших вищих посадовців – Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, а також Голови Служби безпеки України і Голови Національного банку України (за поданням Президента), Генерального прокурора України (надає згоду на його призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України або сама висловлює недовіру, що має наслідком його відставку з посади) (ст. 85).

Серед інших змін до Конституції слід звернути увагу на збільшення терміну повноважень Верховної Ради України з 4 до 5 років (ст. 76), а також на введення так званого «імперативного мандата». Останнє безпосередньо пов'язане з паралельним упровадженням чисто пропорційної системи виборів і означає заборону народним депутатам виходити з парламентської фракції тієї політичної партії або блоку, за списком якої (якого) вони були обрані до Верховної Ради (ст. 81).

Певною реанімацією радянського погляду на роль Прокуратури в суспільстві стало відновлення раніше скасованого так званого «загального нагляду», тобто повноваження Прокуратури здійснювати нагляд за додержанням прав і свобод людини та громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими й службовими особами (ст. 121).

Розглянуті зміни до Конституції України набирають чинності у два етапи. Значна їх частина є чинною з 1 січня 2006 року. Але в частині формування коаліції депутатських фракцій та відповідного формування нею Кабінету Міністрів, а також збільшення терміну повноважень Верховної Ради і впровадження «імперативного мандата» вони наберуть чинності лише з дня набуття повноважень Верховною Радою України, вибраною у 2006 році. Така процедура, до речі визначила своєрідний «конституційний тупик» у питанні призначення нового уряду після рішення Верховної Ради України про відставку Кабінету Міністрів на чолі з Ю. Схануровим, прийнятого 10 січня 2006 року, – адже Президент уже позбавлений права за власною ініціативою вносити кандидатуру Прем'єр-міністра, а Верховна Рада ще не має права сформувати Кабінет Міністрів за новою процедурою.

Слід зазначити, що політична реформа в Україні передбачає також суттєві зміни до системи місцевого самоврядування, а також системи місцевих органів державної влади (які тепер мають підпорядковуватися не стільки Президенту України, скільки Кабінету Міністрів), проте відповідні зміни до Конституції поки що законодавчо не оформлені. Можна згадати лише новий *Закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»*, згідно з яким вибори місцевих рад, крім сільських і селищних, у березні 2006 року вперше будуть проводитися за пропорційною системою.

Одним із важливих аспектів політичної реформи, що здійснюється зараз в Україні, є зміна виборчої системи. За новим виборчим законодавством з 2006 року всі 450 депутатів Верховної Ради будуть обиратися за пропорційною системою, тобто за списками політичних партій (блоків) у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. При цьому виборчий поріг, тобто мінімальний відсоток голосів, необхідний для отримання мандатів, знижений із 4 до 3%. Таким чином, уперше в історії України за мандати народних депутатів не будуть змагатись окремі кандидати у мажоритарних виборчих округах.

Розпад «помаранчевої команди» та підготовка до виборів 2006 року

Особливості кампанії із виборів Верховної Ради 2006 року визначались не тільки зміною системи виборів, але і тими подіями, які стались у країні за рік після виборів президентських. Ключовим чинником став розпад «помаранчевої команди».

Передумови цього розпаду були визначені суперечностями між головними союзниками новообраного Президента, які претендували на крісло Прем'єр-міністра. Таємною передвиборчою угодою між Віктором Ющенком і Юлією Тимошенко це крісло було обіцяно саме їй (зазначимо, що вона раніше вже працювала віце-прем'єром в уряді В. Ющенка). Але на цей «приз» сподівався і Петро Порошенко. Майже місяць після перемоги новий Президент не оприлюднював кадрових призначень, але, зрештою, здавалось, знайшов вихід.

4 лютого 2005 р. Верховна Рада затвердила Прем'єр-міністром Юлію Тимошенко рекордною більшістю – 373 голоси. Одночасно була затверджена Програ-

ма уряду, і тут же Президент підписав майже всі Укази про призначення міністрів і голів обласних адміністрацій. Щодо П. Порошенка, то він був призначений Секретарем Ради національної безпеки та оборони, дарма що ніякого професійного відношення до проблем безпеки й оборони не мав. У подальші місяці відбувалась погано прихована боротьба за розподіл сфер впливу між цими політиками, при цьому П. Порошенко намагався розширити повноваження РНБО поза межі, визначені Конституцією і відповідним Законом.

Паралельно з цим найближчі прихильники Президента реалізували давню ідею про створення партії В. Ющенка. Нова пропрезидентська партія отримала назву Народний Союз Наша Україна. Головними її організаторами були Р. Безсмертний і П. Порошенко. Проте лідери старих партій, які входили до блоку В. Ющенка – Ю. Костенко (Українська народна партія), Б. Тарасюк (Народний Рух України), В. Пинзеник (Партія «Реформи і порядок», яка на той момент мала назву Партія «Наша Україна») утримались від того, щоб розпускати давно сформовані структури і втрачати партійні традиції. Так з'явилися перші тріщини в президентській команді. Додало проблем і тривале небажання Міністерства юстиції (Р. Зварич) реєструвати в якості політичної партії ще один загін активістів «майдану» – організацію «Пора».

Але справжній грім грянув на початку вересня. Державний секретар Олександр Зінченко разом із заявою про відставку виступив із звинуваченнями в корупції на адресу П. Порошенка, а також помічника Президента О. Третьякова і лідера фракції пропрезидентської партії в парламенті М. Мартиненка. Результатом скандалу стала відставка не тільки П. Порошенка, але й уряду Ю. Тимошенко. Це рішення Президента викликало багато непорозумінь, перш за все у його ширих прихильників, які ще були зачаровані духом «майдану» й відповідно не були готові до банальної боротьби за владу між лідерами «помаранчевої команди». Ще більше непорозумінь і розчарувань виникло після того, як 22 вересня 2005 р. був підписаний Меморандум між Президентом В. Ющенком та опозицією в особі В. Януковича і Партії регіонів, що відкрило шлях до обрання з другої спроби Верховною Радою Прем'єр-міністром Юрія Єханурова. Меморандум обумовлював взаємні гарантії своєрідного перемир'я між, здавалось, до того непримиримими ворогами, і це стало причиною швидкого падіння досить високого перед цим рейтингу Президента.

Отже, на момент початку виборної кампанії наприкінці листопада коаліція переможців президентських виборів прийшла кількома колонами. При цьому популярність Юлії Тимошенко після її відставки, на відміну від популярності Президента, стрімко зростала. Але почав зростати і рейтинг основної опозиційної сили. Цьому сприяло і погіршення окремих соціально-економічних показників розвитку країни, що визнав сам Президент, відправляючи у відставку свій перший уряд. Перцю ситуації додавало наближення моменту набрання чинності змін до Конституції, за якими Президент позбавлявся основних повноважень із формування виконавчої вертикалі. Це також додавало аргументів Юлії Тимошенко для того, щоб не прив'язуватись більше до «коліснички» послабленого Президента й іти на вибори за новою, тепер уже особистою перемогою (так само, як і В. Януковичу додавало сил для сподівань на реванш). Відповідно Президент усе відвертіше говорив про намір переглянути формат політичної реформи. Це змусило Верховну Раду заблокувати процедуру ротації Конституційного суду з тим, щоб цей поважний орган (який раніше вже приймав рішення «з огляду» на позицію Президента) її не відмінив.

Серйозним струсом як для президентської команди, так і для опозиції (і старої, і нової – в особі колишнього прем'єра) стала газова криза кінця 2005 – початку 2006 року. Підписані 4 січня в Москві газові контракти спричинили гучний скандал, звинувачення у зраді національних інтересів та відмові від державного суверенітету. Верховна Рада прийняла 10 січня рішення про відставку уряду Ю. Єханурова. Зі свого боку Президент наполягав на вигідності газових угод для України й не визнав легітимність відставки уряду. Утворилась патова ситуація: за змінами до Конституції, які лише частково набрали чинності з 1 січня, парламент міг відправити уряд у відставку, але ще не міг сам утворити новий; натомість і Президент вже позбавився права призначати Кабінет Міністрів. Отже, уряд Ю. Єханурова практично був приречений залишатись у ситуації «виконуючого обов'язки» до формування нової Верховної Ради. Якоюсь мірою це навіть розв'язало руки багатьом його членам для безпосередньої участі у виборчій кампанії – починаючи із самого прем'єра (в.о.), який очолив список пропрезидентського блоку «Наша Україна» (між іншим, кандидатом на цю роль пропонувався сам чинний Президент, що було б досить дивним політико-правовим казусом).

У виборах до Верховної Ради Центральною виборчою комісією було зареєстровано 45 партій та блоків партій. Це значно більше, ніж на виборах 1998 року (30) і 2002 року (33). Якщо врахувати партії, які об'єднались у блоки, то загальна кількість політичних партій, які беруть участь у виборній кампанії, сягає майже 80 (кількість зареєстрованих у Міністерстві України політичних партій – 125).

Звичайно, далеко не всі з них здатні набрати не те що 3, а бодай кілька десятків відсотка голосів виборців. Утім, є і явні фаворити. За даними соціологічних опитувань, до Верховної Ради напевно пройдуть Партія регіонів (В. Янукович), Блок Юлії Тимошенко та пропрезидентський Блок «Наша Україна». У «другому ешелоні» йдуть Соціалістична партія України (О. Мороз), Народний блок Литвина, Комуністична партія України (П. Симоненко). За вдалих обставин могли б набрати 3 % Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», «Опозиційний блок НЕ ТАК!» (Л. Кравчук), «Громадянський блок ПОРА–ПРП» (В. Кличко), Партія «Віче» (І. Богословська), Український Народний Блок Костенка і Плюща, Партія Зелених України (В. Кононов). Але майже впевнено можна сказати, що нікому не вдасться набрати абсолютну більшість, а отже, в новому парламенті доведеться шукати компромісів при утворенні парламентської більшості. Конфігурація цієї більшості напередодні виборів, ураховуючи розкол «помаранчевої команди», потужний хід Партії регіонів, «центризм» позиції В. Литвина і невизначеність кількості можливих переможців, настільки не передбачувана, що дає підстави завчасно називати її «політичною камасутрою». Не виключається і можливий швидкий розпуск новообраного парламенту.

Слід сказати, що, як і на попередніх виборах, основну роль у визначенні виборців мають не програми партій та їх ідеології, а персоналії лідерів (не випадково у виборчому бюлетені досить багато «іменних» блоків). Серед учасників виборчого процесу є й такі, чії політичні програми межують із порушенням правових норм, зокрема – конституційної норми про заборону розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини. Це, наприклад, Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (О. Тягнибок) або Українська консервативна партія (Г. Щокін).

Загалом політичними оглядачами ця кампанія характеризується як досить в'яла (очевидно, порівняно з попередньою президентською), хоча так званого «чорного піару» (основною мішенню якого стала Ю. Тимошенко) було достатньо. Буквально напередодні виборів виявилось декілька досить гострих проблем їх організації. Це, зокрема, неготовність багатьох партій і блоків брати участь у формуванні виборчих комісій, що ставить під загрозу роботу багатьох із них (і навіть долю самих виборів), а також незадовільний стан списків виборців, особливо у східних областях, після комп'ютерного перекладу цих списків із російської мови на українську. Взаємні звинувачення пропрезидентських й опозиційних сил у використанні адміністративного ресурсу та навмисних порушень виборчого процесу дозволяють очікувати наступні звинувачення у фальсифікації виборів і підтасуванні їх результатів. Проте вже можна говорити принаймні про одне очевидне досягнення української демократії – про те, що умови політичної агітації для провладних й опозиційних сил на цих виборах практично зрівнялись. Майже єдине, що спричиняє нерівність, – це різні фінансові можливості учасників передвиборчих перегонів.

Результати виборів 2006 року

Отже, вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 року вперше в нашій країні проводились за чисто пропорційною виборчою системою. Об'єктивно така система сприяє загостренню політико-ідеологічного протистояння в суспільстві напередодні виборів. Крім того, вони проводились в умовах політичної (конституційної) реформи, яка надає нових повноважень новообраній Верховній Раді, перш за все в частині формування уряду, що також значно підвищує гостроту політичного протистояння у передвиборчій кампанії. Одночасно з виборами до Верховної Ради проводились вибори до органів місцевого самоврядування, при цьому також вперше за пропорційною системою.

Результати виборів принесли кілька несподіванок. Перш за все для багатьох прихильників нової влади став великим розчаруванням не стільки високий результат опозиційної Партії регіонів, скільки фактичний провал «Нашої України», яку обійшов «напівопозиційний» Блок Юлії Тимошенко. Низький, хоча все ж таки прохідний результат комуністів вже мало кого здивував, а ось поразка добре «розкрученого», з досить популярним лідером Народного блоку Литвина, а також всіх інших об'єднань «другого ешелона», які сподівались на 3% (Народна опозиція Н. Вітренко, Український Народний Блок Костенка і Плюща, Громадянський блок ПОРА-ПРП, Опозиційний блок «Не так!», Партія Віче), стала певною несподіванкою, особливо для тих досить досвідчених політиків, які ввійшли до їх списків. У результаті відбулось найбільше за всю історію незалежної України оновлення депутатського корпусу Верховної Ради – на дві третини.

Крім того, у цьому виявилась чітка тенденція до політичної структуризації суспільства. Якщо порівняти результати трьох останніх виборів до Верховної Ради (1998, 2002, 2006 роки) в частині пропорційної системи, то, незважаючи на зменшення прохідного бар'єру на останніх виборах з 4 до 3, і постійне зростання кількості учасників виборчих перегонів (відповідно 30, 33 та 45 партій і блоків партій), маємо:

- зменшення числа партій та блоків, які подолали прохідний бар'єр і потрапили до парламенту (відповідно 8, 6, 5);
- збільшення відсотка виборців, які голосують за «прохідні» партії і блоки (65,8 %, 75,72 %, 77,73 %);

– зменшення відсотка виборців, які голосують «проти всіх» (5,25 %, 2,45 %, 1,77 %)

Таким чином, усе більше виборців, віддаючи свій голос, прагнуть, щоб він не був втрачений, простіше кажучи – голосують за партії і блоки, які напевно спроможні пройти до парламенту, навіть якщо й мають інші уподобання.

Проте остаточні результати виборів не виявили переможців. Жодна з політичних сил не отримала абсолютної більшості. Між тим, початок роботи Верховної Ради V скликання 25 травня 2006 року знаменував набрання чинності змін до Конституції у повному обсязі. Це означає необхідність створення парламентської коаліції (більшості), яка має утворювати уряд і брати відповідальність за керівництво країною. Вже два місяці, які пройшли між днем виборів та днем відкриття 1-ї сесії нової Ради, засвідчили, що формула утворення такої коаліції надто складна. Передусім це визначено арифметичними результатами виборів. Зазначимо при цьому, що ст. 83 оновленої Конституції, яка регулює порядок утворення коаліції депутатських фракцій, не визначає жодних преференцій для партій-переможців, якщо вони не мають абсолютної більшості – коаліція може утворюватися будь-якими парламентськими силами, які в сумі наберуть таку більшість.

Партія регіонів зайняла 1-е місце, але набрала ледь третину голосів (32 %), що дало їй 186 місць. Коаліція з близькими за електоратом комуністами, які отримали лише 21 мандат, не дає бажаної більшості. Теоретично існує можливість приєднання до цієї пари Соціалістичної партії (33 мандати), що дало б бажану цифру, проте партія О. Мороза поки що не дає жодних натяків на можливість такого альянсу. Тому єдиний варіант для ПР взяти владу відразу – це так звана «велика коаліція» з «Нашою Україною» (81 мандат), що сприймається вкрай негативно з боку Блоку Юлії Тимошенко, а також, що найголовніше, – з боку багатьох виборців, які вбачають у такій можливості «зраду» ідеалів Майдану.

Найбільш природною з точки зору цих ідеалів була б «демократична коаліція» у складі трійки – Блоку Юлії Тимошенко, Блоку «Наша Україна» та Соціалістичної партії, – які, власне, й мають більшість у 243 мандати. Проте попередній розкол «помаранчевої команди», паталогічне небажання низки лідерів НУ бачити на посаді прем'єра Юлію Тимошенко (при незламному бажанні останньої зайняти це місце), а також, зрештою, суттєві ідеологічні й стратегічні розбіжності у програмах учасників проекту (достатньо консолідованими виглядають лише позиції БЮТ і СПУ) зробили процес утворення такої коаліції вельми складним, суперечливим та проблематичним і породили багато думок стосовно інших форматів коаліцій або стосовно недовготривалості цього формату, якщо він, зрештою, буде створений. Між іншим, слід відзначити, що утворення «помаранчевої коаліції» у складі «двійки», тобто без СПУ Олександра Мороза, арифметично неможливо. Соціалістична партія, таким чином, до певної міри може відігравати роль так званої «золотої акції»; за досвідом деяких інших невеликих партій в європейських парламентах (наприклад, Свободної Демократичної партії Німеччини за часів Дитріха Геншера).

Подальші події яскраво це засвідчили. Після неодноразового відкладання і під майже ультимативним тиском партії регіонів 22 червня 2006 року було оголошено про створення «демократичної коаліції» у складі трійки – НУ, БЮТ і СПУ. При цьому нашеукраїнці зрештою погодились на прем'єрство Ю. Тимошенко, проте відстояли своє право – як другої фракції в коаліції – на посаду голови парламенту, яку сподівався отримати О. Мороз. Але коли на цю посаду фракцією «Нашої

України» було висунуто П. Порошенка, в коаліції стався розкол. Власне, він пройшов перш за все через фракцію Соціалістичної партії, більшість якої не підтримала цю кандидатуру. Цією ситуацією скористалась фракція Партії регіонів, яка підтримала (разом із фракцією КПУ) кандидатуру О. Мороза при обранні на посаду Голови Верховної Ради 6 липня, чим створила умови для створення нової коаліції.

Таким чином, перша коаліція, створена в українському парламенті згідно новим положенням Конституції, не проіснувала й місяця. Її розпад, так само як і її створення, супроводжувався зовсім непарламентськими методами протистояння двох частин української Верховної Ради (захоплення трибуни і президії, пошкодження мікрофонів і системи голосування, супровід виступів гучномовцями тощо). 18 липня 2006 року, після кількох днів фактичного блокування роботи парламенту, на тлі спроб утворити новий „майдан” і закликів до розпуску Верховної Ради та проведення нових виборів, було офіційно оголошено про утворення „антикризової коаліції” у складі ПР, СПУ і КПУ, а також про висунення В. Януковича на посаду прем’єр-міністра. Після двотижневих коливань, а також тривалого круглого столу за участю лідерів парламентських фракцій та діячів громадськості, на якому був погоджений «Універсал національної єдності», Президент В. Ющенко вирішив не розпускати парламент і вніс запропоновану кандидатуру. 4 серпня Верховна Рада обрала Віктора Януковича Прем’єр-міністром, а також затвердила персональний склад уряду, до якого увійшли представники чотирьох фракцій – ПР, СПУ, КПУ і «Нашої України», незважаючи на те, що юридично вона не приєдналась до коаліції. Лише фракція БЮТ однозначно визнала себе опозицією, покинувши залу Верховної ради. Болісне становлення українського парламентаризму триває.

Щодо виборів до органів місцевого самоврядування, які також пройшли 26 березня 2006 року, то вони виявили значну меншу структурованість політичних сил на місцевому рівні порівняно з рівнем всеукраїнським. Значною проблемою в подальшому може стати очевидна суперечність між пропорційним принципом виборів обласних, районних та місцевих рад і принципами місцевого самоврядування. Якщо, наприклад, минула система виборів забезпечувала рівне представництво всіх територіальних громад в обласних і районних радах, то тепер у радах багатьох областей залишилися непередставленими до третини районів. Крім того, на місцевому рівні утворюються коаліції найрізноманітніших форматів, у тому числі за участю партій і блоків, які не пройшли до Верховної Ради (або взагалі не були представлені на загальнонаціональних виборах), що також свідчить про неадекватність пропорційної системи виборів місцевих органів влади в умовах нерозвиненості місцевих партійних структур більшості українських партій.

Додаток 2. Україна: держава і влада

Декларація про державний суверенітет – прийнята Верховною Радою 16 липня 1990 р.

Акт проголошення незалежності – прийнятий Верховною Радою 24 серпня 1991 р.

Усенародний референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності – 1 грудня 1991 р.

Конституція України – прийнята Верховною Радою 28 червня 1996 р.

Глава держави – Президент

	Президенти України	Термін повноважень
1.	<i>Леонід Кравчук</i>	грудень 1991 – липень 1994
2.	<i>Леонід Кучма</i>	липень 1994 – січень 2005
3.	<i>Віктор Ющенко</i>	із 23 січня 2005

Вищий орган законодавчої влади – Верховна Рада

	Голови Верховної Ради	Термін повноважень
1.	<i>Леонід Кравчук</i>	липень 1990 – грудень 1991
2.	<i>Іван Плющ</i>	грудень 1991 – квітень 1994
3.	<i>Олександр Мороз</i>	травень 1994 – травень 1998
4.	<i>Олександр Ткаченко</i>	липень 1998 – січень 2000
5.	<i>Іван Плющ</i>	лютий 2000 – травень 2002
6.	<i>Володимир Литвин</i>	травень 2002 – квітень 2006
7.	<i>Олександр Мороз</i>	із липня 2006

Вищий орган виконавчої влади – Кабінет Міністрів

	Прем'єр-міністри	Термін повноважень
1.	<i>Вітольд Фокін</i>	листопад 1990 – вересень 1992
2.	<i>Валентин Симоненко (в.о.)</i>	жовтень 1992
3.	<i>Леонід Кучма</i>	жовтень 1992 – вересень 1993
4.	<i>Юхим Звягільський (в.о.)</i>	вересень 1993 – червень 1994
5.	<i>Віталій Масол</i>	червень 1994 – березень 1995
6.	<i>Євген Марчук</i>	березень 1995 – травень 1996
7.	<i>Павло Лазаренко</i>	травень 1996 – червень 1997
8.	<i>Василь Дурдинець (в.о.)</i>	липень 1997
9.	<i>Валерій Пустовойтенко</i>	липень 1997 – грудень 1999
10.	<i>Віктор Ющенко</i>	грудень 1999 – травень 2001
11.	<i>Анатолій Кінах</i>	травень 2001 – листопад 2002
12.	<i>Віктор Янукович</i>	листопад 2002 – грудень 2004
13.	<i>Микола Азаров (в.о.)</i>	січень 2005
14.	<i>Юлія Тимошенко</i>	січень – вересень 2005
15.	<i>Юрій Єхануров</i>	вересень 2005 – серпень 2006
16.	<i>Віктор Янукович</i>	із серпня 2006

Керівники інших вищих органів влади.

Секретар Ради національної безпеки і оборони України:

Володимир Горбулін (жовтень 1994 – листопад 1999)

Євген Марчук (листопад 1999 – червень 2003)

Володимир Радченко (вересень 2003 – січень 2005)

Петро Порошенко (лютий – вересень 2005)

Анатолій Кінах (вересень 2005 – травень 2006)

Володимир Горбулін (в.о.) (травень – жовтень 2006)

Віталій Гайдук (з жовтня 2006)

Глава Секретаріату Президента України (до січня 2005 – Глава Адміністрації Президента України; з січня по вересень 2005 – Державний секретар України):

Євген Кушнар'ов (грудень 1996 – листопад 1998)

Микола Білобл'юцький (листопад 1998 – листопад 1999)

Володимир Литвин (листопад 1999 – травень 2002)

Віктор Медведчук (червень 2002 – січень 2005)

Олександр Зінченко (січень–вересень 2005)

Олег Рибачук (вересень 2005 – вересень 2006)

Віктор Балога (із вересня 2006)

Міністр зовнішніх справ:

Анатолій Зленко (липень 1990 – серпень 1994)

Геннадій Удовенко (вересень 1994 – квітень 1998)

Борис Тарасюк (квітень 1998 – вересень 2000)

Анатолій Зленко (жовтень 2000 – вересень 2003)

Костянтин Грищенко (вересень 2003 – лютий 2005)

Борис Тарасюк (із лютого 2005)

Міністр оборони:

Костянтин Морозов (вересень 1991 – жовтень 1993)

Віталій Радецький (жовтень 1993 – серпень 1994)

Валерій Шмаров (жовтень 1994 – липень 1996)

Олександр Кузьмук (липень 1996 – жовтень 2001)

Володимир Шкідченко (листопад 2001 – червень 2003)

Євген Марчук (червень 2003 – вересень 2004)

Олександр Кузьмук (вересень 2004 – лютий 2005)

Анатолій Грищенко (з лютого 2005)

Генеральний прокурор:

Віктор Шишкін (вересень 1991 – жовтень 1993)

Владислав Дацюк (жовтень 1993 – жовтень 1995)
Григорій Ворсінов (жовтень 1995 – липень 1997)
Олег Литвак (в. о.) (липень 1997 – квітень 1998)
Михайло Потебенько (липень 1998 – квітень 2002)
Святослав Піскун (липень 2002 – жовтень 2003)
Геннадій Васильєв (листопад 2003 – грудень 2004)
Святослав Піскун (грудень 2004 – жовтень 2005)
Олександр Медведько (з листопаду 2005)

Голова Служби безпеки України:

Євген Марчук (листопад 1991 – липень 1994)
Валерій Маліков (липень 1994 – липень 1995)
Володимир Радченко (липень 1995 – квітень 1998)
Леонід Деркач (квітень 1998 – лютий 2001)
Володимир Радченко (лютий 2001 – вересень 2003)
Ігор Смишко (вересень 2003 – лютий 2005)
Олександр Турчинов (лютий – вересень 2005)
Ігор Дріжчаний (вересень 2005 – листопад 2006)

Голова Конституційного Суду:

Іван Тимченко (жовтень 1996 – жовтень 1999)
Віктор Скомороха (жовтень 1999 – жовтень 2002)
Микола Селівон (жовтень 2002 – жовтень 2005)
Іван Домбровський (з серпня 2006)

Голова Верховного Суду:

Олександр Якименко (жовтень 1970 – листопад 1993)
Георгій Бутенко (листопад 1993 – жовтень 1994)
Віталій Бойко (грудень 1994 – жовтень 2002)
Василь Малярєнко (листопад 2002 – липень 2006)
Василь Онопенко (з вересня 2006)

Голова Національного банку:

Вадим Гетьман (березень – грудень 1992)
Віктор Ющенко (січень 1993 – січень 2000)
Володимир Стельмах (січень 2000 – грудень 2002)
Сергій Тігіпко (грудень 2002 – грудень 2004)
Володимир Стельмах (з грудня 2004)

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини:

Ніна Карпачова (з квітня 1998)

Додаток 3. Вибори Президента України

1. Президентські вибори 1 грудня 1991 р. Узяло участь 84,2 % виборців. Результати:

Кандидати	Отримано голосів	Місце
Л. М. Кравчук	61,6 %	1
В. М. Чорновіл	23,3 %	2
Л. Г. Лукьяненко	4,5 %	3
В. Б. Гриньов	4,2 %	4
І. Р. Юхновський	1,7 %	5
Л. І. Табурянський	0,6 %	6

2. Президентські вибори 26 червня і 10 липня 1994 р. Узяло участь у 1-ому турі 70,4 % виборців, у 2-ому турі 71,6 % виборців. Результати:

1-ий тур

Кандидати	Отримано голосів	Місце
Л. М. Кравчук	37,7 %	1
Л. Д. Кучма	31,3 %	2
О. О. Мороз	13,1 %	3
В. Т. Лановой	9,4 %	4
В. Г. Бабич	2,4 %	5
І. С. Плющ	1,2 %	6
П. М. Галанчук	0,5 %	7

2-ий тур

Кандидати	Отримано голосів	Місце
Л. Д. Кучма	52,1 %	1
Л. М. Кравчук	45,1 %	2

3. Президентські вибори 31 жовтня і 14 листопада 1999 р. Узяло участь у 1-ому турі 70,2 % виборців, у 2-ому турі 73,8 % виборців. Результати:

1-ий тур

Кандидати	Отримано голосів	Місце
Л. Д. Кучма	36,49 %	1
П. М. Симоненко	22,24 %	2
О. О. Мороз	11,29 %	3
Н. М. Вітренко	10,97 %	4
Є. К. Марчук	8,13 %	5
Ю. І. Костенко	2,17 %	6
Г. Й. Удовенко	1,22 %	7
В. В. Онопенко	0,47 %	8
О. М. Ржавський	0,37 %	9

2-ий тур

Кандидати	Отримано голосів	Місце
Л. Д. Кучма	56,25 %	1
П. М. Симоненко	37,80 %	2
проти всіх	3,44 %	

ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Ю. А. Кармазін	0,35 %	10
В. М. Кононов	0,29 %	11
О. Ф. Базилюк	0,14 %	12
М. О. Габер	0,12 %	13
проти всіх	1,81 %	

4. Президентські вибори 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р.
Узяло участь у 1-ому турі 74,5 % виборців, у 2-ому турі 80,4 % виборців,
у повторному 2 турі 77,2 %. Результати:

1-ий тур

Кандидати	Отри- мано голосів	Місце
В. А. Ющенко	39,90 %	1
В. Ф. Янукович	39,26 %	2
О. О. Мороз	5,82 %	3
П. М. Симоненко	4,97 %	4
Н. М. Вітренко	1,53 %	5
А. К. Кінах	0,93 %	6
О. М. Яковенко	0,78 %	7
О. О. Омельченко	0,48 %	8
Л. М. Черновецький	0,46 %	9
Д. О. Корчинський	0,17 %	10
А. В. Чорнів	0,12 %	11
М. Ф. Грабар	0,07 %	12
М. Ю. Бродський	0,05 %	13
Ю. І. Збітнев	0,05 %	14
С. В. Комісаренко	0,04 %	15
В. О. Волга	0,04 %	16
Б. Ф. Бойко	0,04 %	17
О. М. Ржавський	0,03 %	18
М. В. Рогожинський	0,03 %	19
В. А. Кривобоков	0,03 %	20
О. Ф. Базилюк	0,03 %	21
І. П. Душин	0,03 %	22
Р. М. Козак	0,02 %	23
В. П. Нечипорук	0,02 %	24
проти всіх	1,98 %	

2-ий тур (результати скасовані)

Кандидати	Отри- мано голосів	Місце
В. Ф. Янукович	49,46 %	1
В. А. Ющенко	46,61 %	2
проти всіх	2,31 %	

повторний 2-ий тур

В. А. Ющенко	51,99 %	1
В. Ф. Янукович	44,20 %	2
проти всіх	2,34 %	

Додаток 4. Вибори до Верховної Ради України

1. Вибори до Верховної Ради Української РСР 1990 р. проводились за мажоритарною системою.
2. Вибори до Верховної Ради України 1994 р. проводились за мажоритарною системою.
3. Вибори до Верховної Ради України 29 березня 1998 р. проводились за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Результати виборів у багатомандатному загальнодержавному окрузі (взяли участь у голосуванні 70,8 % виборців):

	Партії та виборчі блоки	Отримано голосів	Отримано мандатів
1	Комуністична партія України	24,65 %	84
2	Народний Рух України	9,40 %	32
3	Виборчий блок Соціалістичної партії та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!»	8,56 %	29
4	Партія зелених України	5,44 %	19
5	Народно-демократична партія України	5,01 %	17
6	Всеукраїнське об'єднання «Громада»	4,68 %	16
7	Прогресивна соціалістична партія	4,05 %	14
8	Соціал-демократична партія України (об'єднання)	4,01 %	14
9	Аграрна партія України	3,68 %	
10	Партія «Реформи і порядок»	3,13 %	
11	Виборчий блок «Трудова Україна» (Громадянський конгресс України, Українська партія справедливості)	3,06 %	
12	Виборчий блок партій «Національний фронт» (Конгресс Українських націоналістів, Українська консервативна республіканська партія, Українська республіканська партія)	2,72 %	
13	Виборчий блок «Партія Праці та Ліберальна партія - Разом»	1,89 %	
14	Виборчий блок «Вперед, Україно!» (Українська Християнсько-демократична партія, Партія Християнсько-народний Союз)	1,74 %	
15	Християнсько-демократична партія України	1,30 %	
16	Виборчий блок Демократичних партій НЕП (народовладдя, економіка, порядок) (Демократична партія України, Партія економічного відродження)	1,23 %	

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

17	Партія національно-економічного розвитку України	0,94 %	
18	Виборчий блок «СЛЮн – Соціально-Ліберальне Об'єднання» (Міжрегіональний блок реформ, Конституційно-демократична партія)	0,91 %	
19	Партія регіонального відродження України	0,91 %	
20	Всеукраїнська партія трудящих	0,79 %	
21	Партія «Союз»	0,70 %	
22	Всеукраїнська партія «Жіночі ініціативи»	0,58 %	
23	Республіканська християнська партія	0,54 %	
24	Українська національна асамблея	0,40 %	
25	Соціал-демократична партія України	0,32 %	
26	Партія захисників Вітчизни	0,31 %	
27	Партія духовного, економічного і соціального прогресу	0,20 %	
28	Партія мусульман України	0,20 %	
29	Виборчий блок «Менше слів» (Соціал-національна партія України, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України»)	0,17 %	
30	Виборчий блок «Європейський вибір України» (Ліберально-демократична партія України, Українська селянська демократична партія)	0,14 %	
	не підтримали жодну партію	5,25 %	

4. Вибори до Верховної Ради України 31 березня 2002 р. проводились за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Результати виборів у багатомандатному загальнодержавному окрузі (взяли участь у голосуванні 69,3 % виборців):

	Партії та виборчі блоки	Отримано голосів	Отримано мандатів
1	Виборчий блок політичних партій «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (Конгрес Українських Націоналістів, Ліберальна партія України, Молодіжна партія України, Народний Рух України, Партія «Реформи і порядок», Партія «Солідарність», Партія Християнсько-демократичний союз, Політична партія «Вперед, Україно!», Республіканська християнська партія, Український Народний Рух)	23,57 %	70
2	Комуністична партія України	19,98 %	59
3	Виборчий блок політичних партій «За Єдину Україну!» (Аграрна партія України, Народно-демократична партія, Партія промисловців і під-	11,77 %	35

ДОДАТКИ

	приемців України, Партія регіонів, Політична партія «Трудова Україна»)		
4	Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська народна партія «Собор», Українська Республіканська партія, Українська соціал-демократична партія)	7,26 %	22
5	Соціалістична партія України	6,87 %	20
6	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	6,27 %	19
7	Виборчий блок політичних партій «Блок Наталії Вітренко» (Партія освітян України, Прогресивна соціалістична партія України)	3,22 %	
8	«Жінки за майбутнє» всеукраїнське політичне об'єднання	2,11 %	
9	Виборчий блок політичних партій «Команда Озимого Покоління» (Ліберально-демократична партія України, Конституційно-демократична партія, Партія приватної власності, Українська селянська демократична партія)	2,02 %	
10	Комуністична партія України (оновлена)	1,39 %	
11	Партія Зелених України	1,30 %	
12	Політична партія «Яблуко»	1,15 %	
13	Виборчий блок політичних партій «Єдність» (Партія «Соціал-Демократичний Союз», Політична партія «Молода Україна», Українська партія «Єдність», Українська партія Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців)	1,09 %	
14	Виборчий блок політичних партій «Демократична партія України – партія «Демократичний союз»	0,87 %	
15	Партія «Нова генерація України»	0,77 %	
16	Виборчий блок політичних партій «Руський блок» (Партія «За Русь Єдину», Партія «Русько-Український Союз» (РУСЬ), Партія «Союз»)	0,73 %	
17	Виборчий блок політичних партій «ЗУБР» (За Україну, Білорусію, Росію) (Партія «Союз труда», Партія «Світло зі Сходу»)	0,43 %	
18	Комуністична партія робітників і селян	0,41 %	
19	Селянська партія України	0,37 %	
20	Партія реабілітації тяжкохворих України	0,35 %	
21	Всеукраїнська партія трудящих	0,34 %	
22	Політична партія «Всеукраїнське Об'єднання Християн»	0,29 %	
23	Соціал-демократична партія України	0,26 %	
24	Виборчий блок політичних партій «Народний Рух України» (Народний Рух України за Єдність, Полі-	0,16 %	

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

	тична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»)		
25	Виборчий блок політичних партій «Проти всіх» (Патріотична партія України, Політична Партія Малеого і Середнього Бізнесу України)	0,11 %	
26	Українська морська партія	0,11 %	
27	Народна партія вкладників та соціального захисту	0,10 %	
28	Всеукраїнська партія «Нова сила»	0,10 %	
29	Українська політична партія «Християнський рух»	0,09 %	
30	Партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість»	0,08 %	
31	Українська Національна Асамблея	0,04 %	
32	Виборчий блок політичних партій Українська партія та Всеукраїнська партія міжнаціонального порозуміння «Новий Світ»	0,04 %	
33	Ліберальна партія України (оновлена)	0,03 %	
	не підтримали жодну партію	2,45 %	

5. Вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 р. проводились за пропорційною системою. Результати виборів (узяли участь у голосуванні 67,8 % виборців):

	Партії та виборчі блоки	Отримано голосів	Отримано мандатів
1	Партія регіонів	32,14 %	186
2	Блок Юлії Тимошенко (Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Українська соціал-демократична партія)	22,29 %	129
3	Блок «Наша Україна» (Політична партія «Народний Союз Наша Україна», Партія промисловців і підприємців України, Народний Рух України, Партія Християнсько-Демократичний Союз, Українська республіканська партія «Собор», Конгрес українських Націоналістів)	13,95 %	81
4	Соціалістична партія України	5,69 %	33
5	Комуністична партія України	3,66 %	21
6	Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» (Прогресивна соціалістична партія України, Партія «Русько-Український Союз» (РУСЬ))	2,93 %	
7	Народний блок Литвина (Народна Партія, Партія Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість»)	2,43 %	
8	Український Народний Блок Костенка і Плюща (Українська Народна Партія, Партія вільних селян і	1,87 %	

ДОДАТКИ

	підприємців України, Політична партія «Україна Соборна»)		
9	Партія «Віче»	1,74 %	
10	«Громадянський блок ПОРА–ПРП» (Партія «Реформи і порядок», Громадянська партія «Пора»)	1,47 %	
11	«Опозиційний блок НЕ ТАК!» (Соціал-демократична партія України (об'єднана), Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє», Республіканська партія України, Політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Центр»)	1,01 %	
12	Партія «Відродження»	0,96 %	
13	«Блок Юрія Кармазіна» (Партія захисників Вітчизни, Всеукраїнська партія Миру і Єдності, партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна»)	0,65 %	
14	Партія Зелених України	0,54 %	
15	Блок НДП (Народно-демократична партія, Християнсько-демократична партія України, Демократична партія України, Християнсько-ліберальна партія України)	0,49 %	
16	Політична партія «Партія екологічного порядку» «ЕКО+25 %»	0,47 %	
17	Українська партія «Зелена планета»	0,38 %	
18	Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	0,37 %	
19	Селянська партія України	0,32 %	
20	Блок Лазаренка (Всеукраїнське об'єднання «Громада», Соціал-демократична партія України, Партія «Соціал-Демократичний Союз»)	0,31 %	
21	Партія національно-економічного розвитку України	0,23 %	
22	Виборчий блок політичних партій «ЗА СОЮЗ» (Партія «Соціалістична Україна», Партія «Союз», політична партія «Вітчизна», Слов'янська партія)	0,20 %	
23	Партія Пенсіонерів України	0,20 %	
24	«Виборчий блок «Держава – Трудовий Союз» (Політична партія «Держава», Всеукраїнська партія трудящих)	0,14 %	
25	Політична партія Третя Сила	0,13 %	
26	Народний Рух України за єдність	0,13 %	
27	Політична партія України «Партія політики ПУТИНА»	0,12 %	
28	Всеукраїнська партія Народної Довіри	0,12 %	
29	Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	0,11 %	
30	Партія патріотичних сил України	0,10 %	
31	Українська Консервативна партія	0,10 %	
32	Політична партія «Трудова Україна»	0,09 %	
33	Виборчий блок «Влада народу» (Партія захисту	0,09 %	

ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

	пенсіонерів України, Всеукраїнська партія духовності і патріотизму, Всеукраїнська Чорнобильська Народна Партія «За добробут та соціальний захист народу»)		
34	Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна»	0,09 %	
35	Соціально-Християнська Партія	0,09 %	
36	Виборчий блок політичних партій Бориса Олійника та Михайла Сироти (Трудова партія України, Політична партія «Інформаційна Україна», Політична партія «Партія Здоров'я»)	0,08 %	
37	Виборчий блок «Євген Марчук – «Єдність» (Партія Свободи, Українська партія «Єдність», партія «Солідарність жінок України»)	0,06 %	
38	Українська Національна Асамблея	0,06 %	
39	Партія Соціального Захисту	0,05 %	
40	Виборчий Блок Безпартійних «Сонце» (Всеукраїнське політичне об'єднання «Єдина Родина», Партія «Жінки України»)	0,05 %	
41	Всеукраїнська партія «Нова сила»	0,05 %	
42	Блок «Патріоти України» (Патріотична партія України, Українська Національна Консервативна Партія)	0,05 %	
43	Ліберальна партія України	0,04 %	
44	Політична партія «Європейська столиця»	0,04 %	
45	Політична партія «Вперед, Україно!»	0,02 %	
	не підтримали жодну партію	1,77 %	

Додаток 5. Найбільші держави світу за територією

№	країни	тери- торія (тис. к в. км)
1.	Росія	17075
2.	Канада	9971
3.	США	9629
4.	Китай	9573
5.	Бразилія	8547
6.	Австралія	7741
7.	Індія	3288
8.	Аргентина	2780
9.	Казахстан	2717
10.	Судан	2506
11.	Алжир	2382
12.	Демократична Республі- ка Конго	2345
13.	Саудівська Аравія	2150
14.	Мексика	1958
15.	Індонезія	1905
16.	Лівія	1760
17.	Монголія	1566
18.	Перу	1285
19.	Чад	1284
20.	Нігер	1267
21.	Ангола	1247
22.	Малі	1240
23.	ПАР	1221
24.	Колумбія	1139

25.	Ефіопія	1104
26.	Болівія	1099
27.	Мавританія	1026
28.	Єгипет	1001
29.	Танзанія	945
30.	Нігерія	924
31.	Венесуела	912
32.	Намібія	824
33.	Мозамбік	802
34.	Пакистан	796
35.	Туреччина	775
36.	Чилі	757
37.	Замбія	753
38.	М'янма	677
39.	Афганістан	652
40.	Сомалі	638
41.	Центральноафриканська Республіка	623
42.	Україна	604
43.	Мадагаскар	587
44.	Ботсвана	582
45.	Кенія	580
46.	Франція	551
47.	Смен	528
48.	Таїланд	513
49.	Іспанія	506
50.	Туркменістан	488

**Додаток 6. Держави світу з найбільшим населенням
(станом на 2005 рік, за даними Всесвітнього банку)**

№	країни	чисельність населення (млн. осіб)
1.	Китай	1304,5
2.	Індія	1094,6
3.	США	296,5
4.	Індонезія	220,6
5.	Бразилія	186,4
6.	Пакистан	155,8
7.	Росія	143,2
8.	Бангладеш	141,8
9.	Нігерія	131,5
10.	Японія	128,0
11.	Мексика	103,1
12.	Філіппіни	83,1
13.	В'єтнам	83,0
14.	Німеччина	82,5
15.	Єгипет	74,0
16.	Туреччина	72,6
17.	Ефіопія	71,3
18.	Іран	67,7
19.	Таїланд	64,2
20.	Франція	60,7
21.	Велика Британія	60,2
22.	Демократична Республіка Конго	57,6
23.	Італія	57,5
24.	М'янма	50,5

25.	Південна Корея	48,3
26.	Україна	47,1
27.	Колумбія	45,6
28.	ПАР	45,2
29.	Іспанія	43,4
30.	Аргентина	38,7
31.	Танзанія	38,3
32.	Польща	38,2
33.	Судан	36,2
34.	Кенія	34,3
35.	Алжир	32,9
36.	Канада	32,3
37.	Марокко	30,2
38.	Уганда	28,8
39.	<i>Афганістан</i>	28,7
40.	Перу	28,0
41.	Непал	27,1
42.	Узбекистан	26,6
43.	Венесуела	26,6
44.	Малайзія	25,3
45.	Саудівська Аравія	24,6
46.	<i>Ірак</i>	24,2
47.	КНДР	22,5
48.	Гана	22,1
49.	Румунія	21,6
50.	Ємен	21,0

Курсивом виділені країни, дані щодо яких стосуються попередніх років.

**Додаток 7. Валовий внутрішній продукт на душу населення
(з урахуванням паритету купівельної спроможності в
2005 р., за даними Всесвітнього банку)**

№	країни	ВВП на душу населен- ня
1.	Люксембург	\$65340
2.	Бермудські острови	
3.	США	\$41950
4.	Норвегія	\$40420
5.	Ліхтенштейн	
6.	Швейцарія	\$37080
7.	Ісландія	\$34760
8.	Ірландія	\$34720
9.	Гонконг	\$34670
10.	Данія	\$33570
11.	Австрія	\$33140
12.	Великобританія	\$32690
13.	Бельгія	\$32640
14.	Нідерланди	\$32480
15.	Канада	\$32220
16.	Катар	
17.	Швеція	\$31420
18.	Японія	\$31410
19.	Фінляндія	\$31170
20.	Австралія	\$30610
21.	Франція	\$30540
22.	Сінгапур	\$29780
23.	Німеччина	\$29210
24.	Італія	\$28840
25.	Іспанія	\$25820
26.	<i>Об'єднані Арабські Емірати</i>	\$24090
27.	<i>Кувейт</i>	\$24010
28.	Ізраїль	\$25280
29.	<i>Кіпр</i>	\$22230
30.	Греція	\$23620
31.	Нова Зеландія	\$23030
32.	Словенія	\$22160
33.	Південна Корея	\$21850
34.	Бахрейн	\$21290

35.	Чехія	\$20140
36.	Португалія	\$19730
37.	Мальта	\$18960
38.	Угорщина	\$16940
39.	Сейшельські острови	\$15940
40.	Словаччина	\$15760
41.	<i>Оман</i>	\$14680
42.	Естонія	\$15420
43.	Саудівська Аравія	\$14740
44.	Литва	\$14220
45.	Аргентина	\$13920
46.	Польща	\$13490
47.	Латвія	\$13480
48.	Тринідад і Тобаго	\$13170
49.	Хорватія	\$12750
50.	Сент Кітс і Невіс	\$12500
51.	Маврикій	\$12450
52.	ПАР	\$12120
53.	Антигуа і Барбуда	\$11700
54.	Чилі	\$11170
55.	Російська Федерація	\$10640
56.	Малайзія	\$10320
57.	Ботсвана	\$10250
58.	Мексика	\$10030
59.	Уругвай	\$9810
60.	Коста-Ріка	\$9680
61.	Румунія	\$8940
62.	Болгарія	\$8630
63.	Таїланд	\$8440
64.	Турція	\$8420
65.	Бразилія	\$8230
66.	<i>Екваторіальна Гвінея</i>	\$7580
67.	Іран	\$8050
68.	Тонга	\$8040
69.	Намібія	\$7910
70.	Туніс	\$7900
71.	Білорусія	\$7890

ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ НА ДУШУ НАСЕЛЕННЯ

72.	Боснія і Герцегові- на	\$7790	85.	Венесуела	\$6440
73.	Казахстан	\$7730	86.	Кабо Верде	\$6000
74.	Колумбія	\$7420	87.	Сант-Люсія	\$5980
75.	Панама	\$7310	88.	Фіджі	\$5960
76.	Гренада	\$7260	89.	Габон	\$5890
77.	Домініканська Республіка	\$7150	90.	Перу	\$5830
78.	Македонія	\$7080	91.	Ліван	\$5740
79.	Алжир	\$6770	92.	Домініка	\$5560
80.	Беліз	\$6740	93.	Албанія	\$5420
81.	Україна	\$6720	94.	Філіппіни	\$5300
82.	Китай	\$6600	95.	Йорданія	\$5280
83.	Самоа	\$6480	96.	Свазіленд	\$5190
84.	Сент Вінсент і Гренадіни	\$6460	97.	Сальвадор	\$5120
			98.	Вірменія	\$5060
			99.	Парагвай	\$4970
			100.	Азербайджан	\$4890

Курсивом виділені країни, дані щодо яких стосуються попередніх років.

Додаток 8. Основні міжнародні організації та об'єднання

Скорочення (англ./укр.)	Повна назва	Характер	Рік заснув.	Кільк. членів	Участь України
UN / ООН	Організація Об'єднаних Націй	політична	1945	192	з 1945
UNESCO / ЮНЕСКО	Організація Об'єднаних націй із питань освіти, науки і культури	гуманітарна	1946	191	з 1954
IBRD / МБРР WB / СБ	Міжнародний банк реконструкції і розвитку (Світовий банк)	фінанс.-екон.	1946	184	з 1992
IMF / МВФ	Міжнародний валютний фонд	фінанс.-екон.	1947	184	з 1992
WTO / СОТ	Світова організація торгівлі (до 1995 р. – Генеральна угода про тарифи і торгівлю)	економічна	1948	150	-
OECD / ОЕСР	Організація економічного співробітництва і розвитку	економічна	1960	30	-
G8	Велика вісімка	політико- екон.	1975	8	-
EU / ЄС	Європейський Союз (до 1992 – Європейське економічне товариство)	політико- екон.	1957	25	-
NATO / НАТО	Організація Північноатлантичного Договору	військово- пол.	1949	26	-
CU / РЄ	Рада Європи	політ.-гуман.	1949	47	з 1995
OSCE / ОБСЄ	Організація з безпеки та співробітництва в Європі	політ.-гуман.	1975	55	з 1992
EBRD / ЄБРР	Європейський банк реконструкції й розвитку	фінанс.-екон.	1991	58	з 1992
АТЕР	Азіатсько-Тихоокеанська економічна рада	економічна	1989	21	-
ASEAN / АСЕАН	Асоціація держав Південно-Східної Азії	політико- екон.	1967	10	-
OAS / ОАД	Організація Американських держав	політична	1948	35	-
AU / АС	Африканський союз (до 2001 – Організація Африканської єдності)	політична	1963	53	-

ОСНОВНІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ОБ'ЄДНАННЯ

ОІК	Організація Ісламська конференція	політична	1972	57	-
LAS / ЛАГ	Ліга арабських держав	політична	1945	22	
ОПЕС / ОПЕК	Організація країн експортерів нафти	економічна	1960	11	-
НАФТА	Північноамериканська асоціація вільної торгівлі	економічна	1994	3	-
SCO / ШОС	Шанхайська організація співробітництва	політико- екон.	2001	6	-
CEI / ЦЄІ	Організація Центрально-Європейської ініціативи	політико- екон.	1989	17	з 1996
BSEC / ЧЕС	Організація Чорноморського економічного співробітництва	економічна	1992	11	з 1992
СНД	Співдружність Незалежних Держав	політико- екон.	1991	12	з 1991
ЄврАзЕС	Євразійське економічне співтовариство	економічна	2000	6	-
ЄЕП	Єдиний економічний простір	економічна	2003	4	з 2003
ОДЕР–ГУАМ	Організація за демократію та економічний розвиток – Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова	політико- екон.	1997	4	з 1997
	Співдружність Британська	політико- екон.	1931	54	-
IAEI / МАГАТЕ	Міжнародне агентство з атомної енергії	спеціалізован.	1957	бл.140	з 1957
Інтерпол	Міжнародна організація кримінальної поліції	правоохорон- на	1923	176	з 1993
МОК	Міжнародний олімпійський комітет	спортивна	1894	197	з 1992

Додаток 9. Форма правління, форма державного устрою та керівництво основних країн світу ¹

країна	форма правління	форма державного устрою	глава держави	вищий законодавчий орган	голова виконавчої влада
ЄВРОПА					
Австрія	парламентська республіка	федерація (землі)	президент Хайнц Фішер – з 2004	Федеральна Асамблея (Національна Рада і Федеральна Рада)	федеральний канцлер В.Шюссель – з 2000
Беларусь	президентська республіка	унітарна	президент Александр Лукашенко – з 1994	Національні збори (Палата представників і Рада Республіки)	прем'єр-міністр С.Сідорський – з 2003
Бельгія	парламентська монархія	федерація (регіони і комуни)	король Альберт II – з 1993	парламент (палата представників і сенат)	прем'єр-міністр Ги Верхофстадт – з 1999
Болгарія	змішана республіка	унітарна	президент Георгій Пирванов – з 2002	Великі народні збори	прем'єр-міністр С.Станішев – з 2005
Боснія і Герцеговина (Республіка Сербська і Федерация Боснії і Герцеговини)	республіка (під міжнародним протекторатом)	конфедерація	президентський тріумвірат (Н.Радмановіч, Х.Сілайджич, З.Комшич – з 2006)	Парламентська асамблея (палата представників і палата народів)	прем'єр-міністр Аднан Тержич – з 2002
Ватикан (Святий Престол)	абсолютна теократична монархія		папа римський Бенедикт XVI – з 2005	папа римський	державний секретар Т.Бертоне – з 2006

¹ Станом на 1 грудня 2006 року.

ФОРМА ПРАВИЛІННЯ, ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА КЕРІВНИЦТВО ОСНОВНИХ КРАЇН СВІТУ

Великобританія	парламентська монархія	сполучене королівство і співдружність	королева Єлизавета II – з 1952	парламент (палата громад і палата лордів)	прем'єр-міністр Тоні Блер – з 1997
Греція	парламентська республіка	унітарна з автономією	президент Каролос Папуліас – з 2005	Палата депутатів	прем'єр-міністр Константінос Караманліс – з 2004
Данія	парламентська монархія	унітарна з автономіями	королева Маргрете II – з 1972	Фолькетінг	прем'єр-міністр Андерс Фог Расмуссен – з 2001
Естонія	парламентська республіка	унітарна	президент Тоомас Гендрик Ільвес – з 2006	Рійгікогу	прем'єр-міністр А.Ансіп – з 2005
Ірландія	парламентська республіка	унітарна	президент Мері Макеліс – з 1997	палата представників (дойл) і сенат	прем'єр-міністр Берті Ахерн – з 1997
Іспанія	парламентська монархія	федерація (автономні області)	король Хуан Карлос I – з 1975	Генеральні Кортеси (Конгрес Депутатів і Сенат)	прем'єр-міністр Хосе Луїс Родріго Сапатеро – з 2004
Італія	парламентська республіка	унітарна з автономіями (регіони)	президент Джорджо Наполітано – з 2006	парламент (палата депутатів і сенат)	прем'єр-міністр Романо Проді – з 2006
Латвія	парламентська республіка	унітарна	президент Вайра Віке-Фрайберга – з 1999	Сейм	прем'єр-міністр А.Калвітіс – з 2004
Литва	парламентська республіка	унітарна	президент Валдас Адамкус – з 2004 (і в 1997–2003)	Сейм	прем'єр-міністр Г.Кіркілас – з 2006

ДОДАТКИ

Македонія	парламентська республіка	унітарна	президент Бранко Црвенковскі – з 2004	Збори	прем'єр-міністр Н.Груєвскі – з 2006
Молдова	змішана республіка	унітарна з автономіями	президент Володимир Воронін – з 2001	парламент	прем'єр-міністр В.Тарлев – з 2001
Нідерланди	парламентська монархія	унітарна	королева Беатрікс – з 1980	Генеральні штати (Перша і Друга палати)	прем'єр-міністр Ян-Петер Балкененде – з 2002
Норвегія	парламентська монархія	унітарна	король Гаральд V – з 1991	Стортинг	прем'єр-міністр Й.Столтенберг – з 2005
Польща	змішана республіка	унітарна	президент Лех Качинський – з 2005	Національні збори (сейм і сенат)	прем'єр-міністр Я.Качинський – з 2006
Португалія	змішана республіка	унітарна	президент Анібал Антоніу Каваку Сілва – з 2006	Республіканські збори	прем'єр-міністр Ж.С.Карвалью Пінта ді Соуза – з 2005
Росія	змішана республіка	федерація (республіки, краї, області)	президент Володимир Путін – з 2000	Федеральні збори (Державна дума і Рада федерації)	прем'єр-міністр М.С.Фрадков – з 2004
Румунія	змішана республіка	унітарна	президент Траян Бесеску – з 2004	парламент (палата депутатів і сенат)	прем'єр-міністр К.Попеску-Теричану – з 2004
Сербія	змішана республіка	унітарна з автономіями	президент Борис Тадіч – з 2004	Скупщина	прем'єр-міністр В.Коштуніца – з 2004

ФОРМА ПРАВИЛННЯ, ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА КЕРІВНИЦТВО ОСНОВНИХ КРАЇН СВІТУ

Словаччина	змішана республіка	унітарна	президент Іван Гашпаровіч – з 2004	Народна Рада	прем'єр-міністр Р.Фіко–з 2006
Словенія	змішана республіка	унітарна	президент Янез Дрновшек – з 2002	Державний збор	прем'єр-міністр Я.Янша – з 2004
Угорщина	парламентська республіка	унітарна	президент Ласло Шольома – з 2005	Державні Збори	прем'єр-міністр Ф.Дьюрчань – з 2004
Федеративна Республіка Німеччина	парламентська республіка	федерація (землі)	федеральний президент Хорст Келер – з 2004	Бундестаг (палата депутатів) і Бундесрат (палата земель)	федеральний канцлер Ангела Меркель – з 2005
Фінляндія	парламентська республіка	унітарна	президент Тар'я Халонен – з 2000	парламент	прем'єр-міністр М.Ванхонен – з 2003
Франція	змішана республіка	унітарна	президент Жак Ширак – з 1995	парламент (Національні збори і сенат)	прем'єр-міністр Д. де Вільпен – з 2005
Хорватія	змішана республіка	унітарна	президент Стіпе Месич – з 2000	державний собор	прем'єр-міністр І.Санадер– з 2003
Чехія	парламентська республіка	унітарна	президент Вацлав Клаус – з 2003	Парламент (Палата депутатів і Сенат)	прем'єр-міністр М.Тополанек – з 2006
Швейцарія	парламентська республіка	федерація (кантони)	президент конфедерації (обирається щорічно з федеральних радників, на 2006 – Моріц Левенбергер)	Федеральні збори (Національна Рада і Рада кантонів)	президент конфедерації
Швеція	парламентська монархія	унітарна	король Карл XVI Густав – з 1973	Риксдаг	прем'єр-міністр Фредрік Райнфельдт – з 2006

ДОДАТКИ

Азія					
Азербайджан	президентська республіка	унітарна з автономією	президент Ільхам Алієв – з 2003	Мілли меджліс	прем'єр-міністр А.Т.Расі-заде – з 2003
Афганістан	ісламська республіка	унітарна	президент Гамід Карзай – з 2002	Національна асамблея (Палата народу і палата старійшин)	президент
Бангладеш	парламентська республіка	унітарна	президент Яджуддін Ахмед – з 2002	Національна асамблея	президент Яджуддін Ахмед – з 2006 (тимчасово)
Вірменія	президентська республіка	унітарна	президент Рубен Кочарян – з 1998	Національні збори	прем'єр-міністр А.Маргарян – з 2000
В'єтнам	соціалістична республіка	унітарна	президент Нгуен Мінх Чієт – з 2006	Національні збори	прем'єр-міністр Нгуен Тан Дунг – з 2006
Грузія	президентська республіка	унітарна з автономіями	президент Міхаїл Саакашвілі – з 2004	парламент	прем'єр-міністр З.Ногайделі – з 2005
Ізраїль	парламентська республіка	унітарна	президент Моше Кацав – з 2000	кнесет	прем'єр-міністр Е.Ольмерт – з 2006
Індія	змішана республіка	федерація (штати і союзні території)	президент Абдул Калам – з 2002	парламент (Народна палата і Рада штатів)	прем'єр-міністр Манмохан Сінгх – з 2004

ФОРМА ПРАВИЛННЯ, ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА КЕРІВНИЦТВО ОСНОВНИХ КРАЇН СВІТУ

Індонезія	президентська республіка	унітарна	президент Сусіло Бамбанг Юджойно – з 2004	Рада народних представників	президент
Йорданія	парламентська (хашимітська) монархія	унітарна	король Абдалла II – з 1999	Національні збори (палата депутатів і сенат)	прем'єр-міністр М. аль-Бахіт – з 2005
Ірак	республіка	унітарна	президент Джаляль Талабані – з 2005	Національна Асамблея	прем'єр-міністр Нурі аль-Малікі – з 2006
Іран	ісламська республіка	унітарна	керівник ІРІ аятола Сайєд Мохаммед Алі Хаменеї – з 1989	меджліс	президент Махмуд Ахмадінежад – з 2005
Казахстан	президентська республіка	унітарна	президент Нурсултан Назарбаєв – з 1989	Парламент (Мажиліс і Сенат)	прем'єр-міністр Д.К.Ахметов – з 2003
Киргизія	республіка	унітарна	президент Курманбек Бакієв – з 2005	Жогорку Кенеш	прем'єр-міністр Ф.Кулов – з 2005
Китай	народна республіка	унітарна з автономіями	голова КНР Ху Цзиньтао – з 2003	Усекайтайські збори народних представників	прем'єр Держради Вень Дзябао – з 2003
Корея (Південна)	президентська республіка	унітарна	президент Ро Му Хен – з 2004	Національні збори	прем'єр-міністр Хан М'єн Сук – з 2006
Корея (Північна, КНДР)	народна демократична республіка	унітарна	президент Кім Чен Ір – з 1994	Верховне народне зібрання	голова Адміністративної Ради Пак Понг Ю – з 2003

ДОДАТКИ

Малайзія	парламентська федеративна монархія	федерація (штати і території)	верховний правитель (обирається з султанів штатів) Мізан Білла Шах – з 2006	парламент (палата представників і сенат)	прем'єр-міністр Абдула Ахмад Бадауї – з 2003
Монголія	парламентська республіка	унітарна	президент Намбарин Енхбаяр – з 2005	Великий Народний Хурал	прем'єр-міністр Мійгембо Енхболд – з 2006
М'янма Союз	військова диктатура	федерація (адмін. і нац. області)	Голова Державної Ради Тан Шве – з 1997	Народні Збори (не працюють)	Голова Державної Ради
Непал	монархія	унітарна	король Г'янендра Бір Бікрам Шах Дева – з 2001	Сансад (Палата представників і Національна рада)	прем'єр-міністр (з 2005 – король)
Об'єднані Арабські Емірати	абсолютна федеративна монархія	федерація (емірати)	президент (обирається з емірів) Халіфа Бен Заїд аль-Нахайян – з 2004	Федеральна Національна Рада	прем'єр-міністр М.Рашід аль-Мактум – з 2006
Пакистан	ісламська республіка	федерація (провінції і території)	президент Первез Мушараф – з 2001	Меджліс (Національна асамблея і Сенат)	прем'єр-міністр Шаукат Азіз – з 2004
Саудівська Аравія	абсолютна теократична монархія	унітарна	король Абдалла Абдельазіз ас-Сауд – з 2005	король (Меджліс аш-Шура – консультативний орган)	король
Сирія	президентська республіка	унітарна	президент Башир аль-Асад – з 2000	Народна рада	прем'єр-міністр М.Н.аль-Атрі – з 2003
Таджикистан	президентська республіка	унітарна з автономією	президент Емомалі Рахмонов – з 1994	Маджліс олі (Збори представників і Національні збори)	прем'єр-міністр Я.Г.Акілов – з 1999

ФОРМА ПРАВЛІННЯ, ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА КЕРІВНИЦТВО ОСНОВНИХ КРАЇН СВІТУ

Таїланд	парламентська монархія	унітарна	король Пуміпон Адульядет (Рама IX) – з 1946	Національна асамблея (палата представників і сенат) Нац. рада з демократичної реформи (військова) – Сонтхі Буньяраткалін – з 2006	прем'єр-міністр Сураюд Чуланонт – з 2006
Туркменістан	президентська республіка	унітарна	президент Сапармурад Ніязов – з 1990	Меджліс і Народна Рада (Халк Маслахаті)	президент
Туреччина	республіка	унітарна	президент Ахмед Недждет Сезер – з 2000	Великі національні збори	прем'єр-міністр Р.Т.Ердоган – з 2003
Узбекистан	президентська республіка	унітарна з автономією	президент Іслам Карімов – з 1989)	Олій Мажліс	прем'єр-міністр Ш.Мірзієв – з 2003
Філіппіни	президентська республіка	унітарна	президент Глорія Макапагал-Арройо – з 2001	конгрес (палата представників і сенат)	президент
Шрі Ланка	змішана республіка	унітарна	президент Махінда Раджапаксе – з 2005	парламент (Національні народні збори і Рада нації)	прем'єр-міністр Ратнасірі Вікреманаяке – з 2005
Японія	парламентська монархія	унітарна	імператор Акіхіто – з 1989	парламент (палата представників і палата радників)	прем'єр-міністр Сіндзо Абе – з 2006

ДОДАТКИ

АФРИКА					
Алжир	народна республіка	унітарна	президент Абдельазіз Бутефліка – з 1999	Національні народні збори і Рада нації	прем'єр-міністр А.Белхадем (з 2006)
Ангола	народна республіка	унітарна	президент Жозе Едуарду душ Сантуш – з 1992	Національна асамблея	прем'єр-міністр Ф.Діаш душ Сантуш – з 2002
Єгипет	президентська республіка	унітарна	президент С.М.Хосні Мубарак – з 1981	Народні збори (Меджліс аль-Шааб)	прем'єр-міністр А.М.Махмуд Назіф – з 2004
Зімбабве	президентська республіка	унітарна	президент Джошуа Нкомо – з 2002	парламент (палата зібрань і сенат)	президент
Камерун	президентська республіка	унітарна	президент Поль Бійя – з 1984	Національні збори	прем'єр-міністр Е.Еноні – з 2004
Кенія	президентська республіка	унітарна	президент Мваї Кібакі – з 2002	Національні збори (Бунге)	президент
Конго	президентська республіка	унітарна	президент Дені Сассу Нгессо – з 1997	парламент (національні збори і сенат)	прем'єр-міністр І.Мвумба – з 2005
Конго Демократична Республіка (Заїр)	авторитарна республіка	унітарна	президент Жозеф Кабіла – з 2001 (у спадок після батька)	Міжнародні конституційні збори	президент
Лівія	джамахірія – народна республіка	унітарна	лідер революції Муаммар Каддафі – з 1969 (Голова Загального народного конгресу З.М.аз-Зентані – з 1992)	Загальний народний конгрес	Голова Вищого народного комітету Б.А.аль-Махмуді – з 2006

ФОРМА ПРАВИЛІННЯ, ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА КЕРІВНИЦТВО ОСНОВНИХ КРАЇН СВІТУ

Марокко	парламентська монархія	унітарна	король Мухаммед VI – з 1999	парламент (палата представників і палата радників)	прем'єр-міністр Дріс Джетту – з 2002
Мозамбiк	президентська республіка	унітарна	президент Арманду Емілью Гебуза – з 2005	Асамблея	президент
Намібія	республіка	унітарна	президент Хафікіпуньє Лукас Похамба – з 2005	парламент (Національна Асамблея і Національна рада)	прем'єр-міністр Нахас Гідеон Ангула – з 2005
Нігерія	президентська республіка	федерація (штати)	президент Олусегун Обасанджо – з 1999	Національна асамблея (палата представників і сенат)	президент
Судан	президентська республіка	федерація ? (штати)	президент Омар Хасан Ахмед аль-Башир – з 1989	Національна асамблея	президент
Танзанія	президентська республіка	унітарна з автономією	президент Джакая Кіквете – з 2005	Національні збори	прем'єр-міністр
Ефіопія	парламентська республіка	федерація (штати)	президент Гірма Волде-Гійоргіс – з 2001	Федеральні збори (Рада народних представників і Рада федерації)	прем'єр-міністр Мелес Зенауї – з 1995
Південно-Африканська Республіка	президентська республіка	унітарна	президент Табо Мбекі – з 1999	парламент (Національна асамблея і Національна Рада провінцій)	президент

ДОДАТКИ

АМЕРИКА					
Аргентина	президентська республіка	федерація (провінції)	президент Нестор Карлос Кірчнер Остоїч – з 2003	Національний конгрес (палата депутатів і сенат)	глава кабінету А. Фернандес – з 2003
Болівія	президентська республіка	унітарна	президент Хуан Ево Моралес – з 2006	Національний конгрес (палата депутатів і сенат)	президент
Бразилія	президентська республіка	федерація (штати)	президент Луїш Інасіу Лула да Сілва – з 2003	Національний конгрес (палата депутатів і сенат)	президент
Венесуела	президентська (боліваріанська) республіка	федерація (штати)	президент Уго Рафаель Чавес – з 1999	Національний конгрес	президент
Канада	парламентська монархія у складі Співдружності	федерація (провінції)	королева Великобританії, представлена генерал-губернатором (Мішель Жан – з 2005)	парламент (палата громад і сенат)	прем'єр-міністр Стівен Харпер – з 2006
Колумбія	президентська республіка	унітарна	президент Альваро Урібе Велес – з 2002	Національний конгрес (палата представників і сенат)	президент
Куба	народна республіка	унітарна	Голова Державної Ради Фідель Кастро Рус – з 1976	Національна Асамблея	Голова Державної Ради
Мексика	президентська республіка	федерація (штати)	президент Феліпе де Хесус Кальдерон – з 2006	Національний конгрес (палата депутатів і сенат)	президент

ФОРМА ПРАВЛІННЯ, ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА КЕРІВНИЦТВО ОСНОВНИХ КРАЇН СВІТУ

Перу	республіка	унітарна	президент Алан Гарсія Перес – з 2006	Конгрес	прем'єр-міністр Х. дель Кастільо – з 2006
Сполучені Штати Америки	президентська республіка	федерація (штати)	президент Джордж Уокер Буш – з 2001	конгрес (палата представників і сенат)	президент
Чилі	президентська республіка	унітарна	президент Мішель Бачелет – з 2006	Національний конгрес (палата депутатів і сенат)	президент
АВСТРАЛІЯ І ОКЕАНІЯ					
Австралія (Австралійський Союз)	парламентська монархія у складі Співдружності	федерація (штати і території)	королева Великобританії, представлена генерал- губернатором (Майкл Джефрі – з 2003)	федеральний парламент (палата представників і сенат)	прем'єр-міністр Джон Говард – з 1996
Нова Зеландія	парламентська монархія у складі Співдружності	унітарна	королева Великобританії, представлена генерал- губернатором (А.Сат'янанд – з 2006)	палата представників	прем'єр-міністр Елен Кларк – з 1999

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА

Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие/Сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.

Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина. – К.: МАУП, 2004. – 424 с.

Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К.: МАУП, 2001. – 384 с.

Бодуен Ж. Вступ до політології / Пер. з фр. О. Марштупенко. – К.: Основи, 1995. – 174 с.

Веймер Д. Л., Вайнінг Е. Р. Аналіз політики: Концепції і практика / Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 654 с.

Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: Навч. посібн. – 6-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 309 с.

Дослідження політики в системі Інтернет: Метод. рек. / Уклад. В. І. Бурдяк, І. С. Осадца. – Чернівці: Рута, 2005. – 39 с.

Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера. Пер. з англ. Ред. кол.: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.

Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М.: РОССПЭН, 1997. – 432 с.

Кирилюк Ф. М. Політологія Нової доби: Посібник. – К.: Вид. центр «Академія», 2003. – 304 с.

Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Основи, 2005. – 789 с.

Козн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ. Общ. ред. И. И. Мюрберг. – М.: Весь Мир, 2003. – 784 с.

Логвина В. Л. Політологія. Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 304 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права НАН України ім. В. М. Корецького. Упор. Ю. І. Римаренко. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.

Мангейм Д. Политология. Методы исследования / Пер. з англ. – М.: Весь мир, 1999. – 544 с.

Обушний М. І., Коваленко А. А., Ткач О. І. Політологія: Довідник, навч. посіб. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.

Основи демократії: Навчальний посібник / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.

Пал Л. А. Аналіз державної політики / І. Дзюб (пер.). – К.: Основи, 1999. – 424 с.

Панарин А. С. Политология: Учебник / 2 изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2003. – 448 с.

Политическая энциклопедия: В 2-х т. / Рук. проекта Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000.

Политология: Учеб. пособие для студ. вузов / Сост. и ред. Н. И. Саонов. – Х. : Фолио, 2001. – 831 с.

Политология: Хрестоматия / М. А. Василик (ред.), М. А. Василик і М. С. Вершинин (сост.). – М.: Гардарики, 1999. – 843 с.

Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – 500 с.

Політологічний енциклопедичний словник / Інститут держави і права НАН України ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.). – 2-вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.

Політологія у запитаннях і відповідях: Навч. посібник / За заг. ред. К. М. Левківського. – К.: Вища школа, 2003. – 263 с.

Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За заг. ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – 800 с.

Політологія : Навч. посібник / В. М. Піча, Н. М. Хома – 3-те вид., випр. і доп. – К., Львів: Каравела – Новий Світ-2000, 2002. – 344 с.

Політологія: Навч. посіб. для студ. дистанц. форми навч. / О. О. Волинець, М. П. Гетьманчук, В. В. Гулай та ін. – Л.: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2005. – 359 с.

Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник: Вид. 2-ге, перероб. та доп. / За ред. Ф. М. Кирилока. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 704 с.

Політологія: наука про політику: Підручник для вищої школи. 4. вид., випр. та доп. / За заг. ред. В. Г. Кременя, М. І. Горлача. – К.-Х.: Єдінорог, 2002 – 640 с.

Політологія: Підруч. для вищ. навч. закл. / За ред. А. Колодій. – 2-вид., перероб. та доп. – К. : Ельга ; Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

Політологія: Підручник для студ. вузів / За ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 415 с.

Політологія: Підручник. 3-те вид., перероб., доп. / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 568 с.

Політологія. Типові питання та відповіді з лекційного курсу : Навч. посібник / В. М. Піча, К. М. Левківський, Н. М. Хома – К.-Львів: Каравела – Новий Світ-2000, 2002. – 176 с.

Політологія у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. І. С. Дзюбка. 3 вид., доопр. і доп. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2002. – 178 с.

Політологія: Хрестоматія.: Навч. посіб. / В. І. Полуріз (ред. кол.), В. Г. Кремень (авт.-упоряд.). – К.: Альтерпрес, 2004. – 832 с.

- Рудич Ф. М. Політологія: Підручник. – К.: Либідь, 2005. – 480 с.
- Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 253 с.
- Сахно А. К. Політологія: Навч. посіб. для дистанційного навч. – К.: Університет «Україна», 2004. – 186 с.
- Современная политическая теория: Пер. с англ. / Дэвид Хэлд (авт.-сост.). – М.: NOTA BENE, 2001. – 478 с.
- Стоун Дебора. Парадокс політики. Мистецтво вироблення політичних рішень / О. Буценко (пер. з англ.). – 2 вид., перероб. та доп. – К.: Альтернативи, 2001. – 301 с.
- Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / НАН України; АПН України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Л. В. Губерський (кер. ред. кол.), В. П. Андрущенко (авт.-упоряд.). – К.: Знання України, 2002. – 669 с.
- Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / НАН України; АПН України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Л. В. Губерський (ред. кол.), В. П. Андрущенко (авт.-упоряд.). – К.: Знання України, 2003.
- Холод В. В. Політологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 480 с.
- Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
- Штраус Л. Введение в политическую философию / Т. Дмитриев (сост., общ. ред., коммент.), М. Фетисов (пер.). – М.: Практис, 2000. – 364 с.
- Юрій М. Ф. Політологія: Підручник. – К.: Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.

ВИБРАНІ ІНТЕРНЕТ-САЙТИ

Міжнародні організації	
http://www.un.org/russian/	ООН
http://www.unesco.org/	ЮНЕСКО
http://lnweb18.worldbank.org/ECA/rus.nsf	Всесвітній банк
http://www.eulaw.ru/	Право Європейського Союзу
http://www.europarl.eu.int/home/	Європарламент
http://www.nato.int/docu/other/ru/	НАТО. Русскоязычный модуль
http://www.coe.int/	Рада Європи
http://www.echr.ru/	Європейська конвенція про захист прав людини: право і практика
http://www.echr.coe.int/echr http://www.espch.ru/	Європейський суд з прав людини
http://www.socialistinternational.org/	Соціалістичний Інтернаціонал
http://www.greenpeace.org/	Greenpeace International
http://www.g8russia.ru/	Большая восьмёрка – сайт ежегодного самміта
http://www.oecd.org/	Організація економічного співробітництва і розвитку
http://www.eepnews.ru/	Единое Экономическое Пространство
Державні інституції України	
http://www.president.gov.ua	Президент України
http://www.rada.gov.ua	Верховна Рада України
http://www.kmu.gov.ua	Кабінет Міністрів України
http://www.cvk.gov.ua	Центральна виборча комісія
http://www.mfa.gov.ua/	Міністерство закордонних справ
http://www.minjust.gov.ua/	Міністерство юстиції
http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/index	Конституційний Суд України
http://www.scourt.gov.ua/	Верховний Суд України
http://www.ombudsman.kiev.ua/	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини
http://www.mon.gov.ua	Міністерство освіти і науки України
http://www.obladmin.poltava.ua/	Полтавська обласна державна адміністрація
Політичні партії та громадські об'єднання	
http://parties.org.ua/index.html	Політичні партії України
http://www.byut.com.ua/ukr	Блок Юлії Тимошенко
http://www.kpu.org.ua/	Комуністична Партія України

ДОДАТКИ

http://www.narodna.info/	Народна Партія
http://www.nru.org.ua/	Народний Рух України
http://www.razom.org.ua/	Народний Союз Наша Україна
http://partyofregions.org.ua/	Партія регіонів
http://rpu.org.ua/ukr/aboutparty/	Республіканська партія України
www.prp.org.ua	Партія «Реформи і порядок»
http://www.spu.org.ua/	Соціалістична партія України
http://www.zelenysvit.org.ua/	Українська екологічна асоціація «Зелений світ»
http://cvu.org.ua/	Комітет виборців України
http://www.khpg.org/	Харьковская правозащитная группа
Довідкові ресурси	
http://ru.wikipedia.org/wiki/	Википедия. Свободная энциклопедия
http://www.u-kraina.com	Україна. Інформація про країну
http://www.wgeo.ru/	Всемирная география
http://whp057.narod.ru/index.htm	Всемирный исторический проект
http://www.voina-i-mir.ru/dictionary/	Война и мир в терминах и определениях
http://www.openua.net/index.plhtml	Відкрита Україна
Наукові, освітні, інформаційні сайти та електронні бібліотеки	
http://www.unian.net/ukr/	УНІАН Інформаційне агентство
http://www.ipsa.ca/en/home/home.asp	Міжнародна Асоціація Політичної Науки
http://www.uaps.org.ua/	Всеукраїнська асоціація політичної науки
http://www.rapn.ru/	Российская Ассоциация политической науки
http://www.nbu.gov.ua	Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського
http://intellect.org.ua/index.php?	Мережа аналітичних центрів України
http://www.uceps.org.ua/	Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова
http://tomenko.kiev.ua/	Інститут політики
http://old.urpsobor.org.ua/ivp/index.htm	Інститут відкритої політики
http://www.politik.org.ua/about/	Український центр політичного менеджменту
http://cpd.itgo.com/	Центр політичних досліджень (м. Львів)
http://www.liga.net	Ліга-закон
http://cpcfpu.flint.kiev.ua/newsitem/	Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України
http://www.eclc.gov.ua/main.html	Центр європейського і порівняльного права

ВИБРАНІ ІНТЕРНЕТ-САЙТИ

http://www.litopys.org.ua/index.html	Ізборник
http://www.russia.org.ua/ukr/	Сайт Росії в Україні
http://www.vusnet.ru/	Російський гуманітарний інтернет-університет
http://www.philosophy.ru	Інститут філософії РАН
http://www.polit.mezhdunarodnik.ru/	Політологія в Росії
http://igpi.ru	Міжнародний інститут гуманітарно-політичних досліджень
http://www.mu.ru/	Сучасна гуманітарна академія
http://www.auditorium.ru/aud/	Соціально-гуманітарне і політологічне освітнє заклад
http://www.studlib.net/index.shtml	Бібліотека off-line підручників, лекцій і інших матеріалів
http://feelosophy.narod.ru/html/	Політологія, як вона є
Періодичні видання	
http://www.politstudies.ru/	Поліс
http://igpran.ru/rus/magazine/index.htm	Державство і право
http://www.pic.com.ua/	Політика і культура
http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?m=1	Політичний менеджмент
http://www.politik.org.ua/vid/mag.php3?m=8	Український соціум
http://www.politdumka.kiev.ua/	Політична думка
http://www.lp-ua.info/index.php	Людина і політика
http://www.history.org.ua/journal/	Український історичний журнал
www.uvkr.org.ua/suchasnist	Сучасність
http://www.korrespondent.net/	Кореспондент
http://www.obozrevatel.com/	Обозреватель
http://www.pravda.com.ua/	Українська правда
http://www.zn.kiev.ua/ie/index/	Дзеркало тижня
http://www.day.kiev.ua/	День
http://www.ji.lviv.ua/	журнал «Й»
http://mjil.ru/index.htm	Московський журнал міжнародного права

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З ДИСЦИПЛІНИ „ПОЛІТОЛОГІЯ”

1. Предмет і структура політології, її місце в системі наук. Методи дослідження політики та функції політичної науки.
2. Політичні вчення Стародавнього світу.
3. Головні досягнення політичної думки Відродження та Нового часу.
4. Становлення сучасної політології.
5. Основні етапи історії політичної думки Росії та її головні риси.
6. Виникнення та розвиток політичної думки України в XI–XVIII ст.
7. Становлення політичної думки України в кінці XVIII–XIX ст.
8. Політичні мислителі України кінця XIX – початку XX ст.
9. Розвиток української політології в XX ст.
10. Політичне життя суспільства. Поняття політики та її функції. Політика і мораль.
11. Сутність влади, її походження, прояви, форми легітимності.
12. Суб'єкти та об'єкти політики і влади. Співвідношення політичної й державної влади. Традиційні форми влади.
13. Взаємозв'язок політики та економіки. Функції держави і механізми державного регулювання в ринковій економіці.
14. Соціальна структура суспільства та її вплив на політику.
15. Громадянське суспільство: поняття та сутність, шляхи формування.
16. Сутність та структура політичної системи суспільства. Типи політичних систем.
17. Виникнення держави, основні концепції її походження.
18. Держава як головний інструмент політичної влади – її сутність та ознаки.
19. Функції і структура державної влади. Принцип поділу влади.
20. Форми державного правління.
21. Система президентства. Сутність та основні риси президентської республіки.
22. Парламентаризм. Сутність та основні риси парламентської республіки.
23. Форми державного устрою.
24. Форма правління в Україні.
25. Форма державного устрою в Україні.
26. Держава і місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування в Україні.
27. Конституція як основний закон держави. Конституція України: минуле та сучасність.
28. Співвідношення політики і права. Розвиток теорії правової держави.
29. Принципи правової держави та їх втілення на практиці. Соціальна держава.
30. Правосвідомість. Правовий нігілізм: передумови, наслідки та шляхи подолання.
31. Поняття та генезис політичних партій.
32. Типологія та основні функції політичних партій.
33. Партійні системи.
34. Партійна система та політичні партії України.
35. Сутність і типологія громадських рухів та організацій.
36. Поняття політичного режиму та типи політичних режимів.
37. Авторитарний і тоталітарний режими.
38. Поняття демократії та її історичні форми.
39. Принципи демократії.
40. Демократичні процедури.

41. Основні типи виборчих систем. Виборча система України.
42. Демократія в Україні: історичний досвід та сучасні проблеми.
43. Політичне життя і політична діяльність (типи, види, структура, форми та методи).
44. Політичний маркетинг і політичний менеджмент.
45. Тероризм як тип політичної поведінки.
46. Політична стабільність і політичні конфлікти. Кризові ситуації та шляхи їх розв’язання.
47. Політична соціалізація особистості. Типи та форми політичної поведінки особистості.
48. Громадянин і держава. Теорія природних прав особистості.
49. Права людини в міжнародному праві (Загальна декларація прав людини та інші документи).
50. Права людини і громадянина в національному законодавстві (Конституція України) та їх реалізація.
51. Поняття правлячої і політичної еліти. Теорії політичних еліт.
52. Витоки і сутність політичного лідерства.
53. Типи та образи політичних лідерів.
54. Форми особистої влади та природа культу особи.
55. Суть бюрократії та бюрократизму як соціальних явищ. Основні шляхи боротьби з бюрократизмом.
56. Етнос і нація як суб’єкти політичних відносин. Права народів. Форми національно-державного визначення.
57. Роль національного фактора в сучасному світовому розвитку. Міжнаціональні конфлікти та їх наслідки.
58. Поняття націоналізму, патріотизму, шовінізму, ксенофобії, інтернаціоналізму.
59. Національна політика і міжнаціональні стосунки в Україні.
60. Роль релігії і церкви в політичному житті та їх співвідношення з державою. Міжконфесійні стосунки в Україні і державна політика стосовно релігії та церкви.
61. Політична свідомість: сутність, структура, види.
62. Феномен громадської думки. Засоби масової інформації та їх роль у формуванні політичної свідомості.
63. Визначення, структура та типи політичної культури. Особливості політичної культури України.
64. Поняття і функції політичної ідеології. Різновиди сучасних політичних ідеологій.
65. Основні течії політичної думки: консерватизм та лібералізм.
66. Комуністично-соціалістична ідеологія та її напрями. Ідеологія екологічних і антиглобалізаційних рухів.
67. Фашистська та націонал-соціалістична доктрина. Релігійний і національний екстремізм. Анархізм.
68. Світова політика як система міжнародних відносин. Принципи міжнародних відносин та системи колективної безпеки.
69. Зовнішня політика: суть, головне призначення та зв’язок із внутрішньою політикою.
70. Проблеми війни і миру в історії та сучасності.
71. Особливості розвитку міжнародних відносин у другій половині XX ст. Зміни міжнародної ситуації і балансу сил у світі на межі XX–XXI століть.
72. Актуальні проблеми світової політики.
73. Зовнішня політика України.
74. Поняття глобалізації. Політичні аспекти глобалізації.
75. Глобальні проблеми: поняття та зміст. Політичні шляхи розв’язання глобальних проблем.

ПРАВИЛА МОДУЛЬНО-РЕЙТИНГОВОГО ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ ІЗ ДИСЦИПЛІНИ „ПОЛІТОЛОГІЯ”

Звітність студента – екзаменаційна оцінка.

1. Загальна трудомісткість дисципліни – 100 балів. За видами роботи вона розподіляється (розподіл орієнтовний):

- виступи на семінарах та індивідуальні співбесіди – 50% (але не менше 30 балів);
- модульні контрольні роботи (модульне тестування) – 50% (але не менше 30 балів);
- студентська наукова робота (як альтернативний вид роботи) – до 50%.

За змістовними модулями трудомісткість дисципліни розподіляється (розподіл орієнтовний):

- I модуль – 30% (але не менше 12 балів);
- II модуль – 50% (але не менше 30 балів);
- III модуль – 20% (але не менше 9 балів).

2. Інтегральне оцінювання знань включає такі види контролю:

- виступ на семінарському занятті – 6–10 балів (відповідно отриманій оцінці за трьохбальною шкалою – 3, 4, 5, з коефіцієнтом 2);
- доповнення на семінарському занятті – 1-2 бали;
- модульна контрольна робота (модульне тестування) – до 10–15 балів (модульна контрольна робота проводиться з двох або трьох тем, за кожною з яких виставляється оцінка і нараховуються бали за трьохбальною шкалою);
- індивідуальна співбесіда на консультації з опрацьованої самостійно теми – 3–5 балів;
- виконання студентської наукової роботи (як альтернативний вид роботи) – до 50 балів (в залежності від якості виконаної роботи).

Присутність на лекціях і семінарах не оцінюється в балах. Пропуск лекцій або семінару, а також незадовільна оцінка (неготовність до семінару) означає 2 штрафних бала, які віднімаються від набраного студентом рейтингу в разі, якщо цей пропуск або двійка не будуть відпрацьовані. У разі відпрацювання пропуску або двійки на індивідуальних консультаціях штрафні бали автоматично погашаються, а студенту нараховуються бали за отриману оцінку.

3. При визначенні підсумкової оцінки складаються результати з усіх видів контролю. Сума балів відповідає наступним оцінкам:

Сума балів	Оцінка за нац. шкалою	Оцінка ECTS	Визначення
91–100	5	A	ВІДМІННО – відмінне виконання лише з незначною кількістю помилок
81–90	4	B	ДУЖЕ ДОБРЕ – вище середнього рівня з кількома помилками
71–80	4	C	ДОБРЕ – в загальному правильна робота з певною кількістю грубих помилок
61–70	3	D	ЗАДОВІЛЬНО – непогано, але зі значною кількістю недоліків
51–60	3	E	ДОСТАТНЬО – виконання задовольняє мінімальні критерії
31–50	2	FX	НЕЗАДОВІЛЬНО – потрібно попрацювати перед тим, як скласти залік
0–30	2	F	НЕЗАДОВІЛЬНО – необхідна серйозна подальша робота

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ ДИСЦИПЛІНИ „ПОЛІТОЛОГІЯ”

Номер або шифр змістового модуля	ЗМІСТОВІ МОДУЛІ (блоки змістових модулів) або теми (для дисциплін, що складаються з одного змістового модуля)	Структурні модулі та їх обсяги в годинах						
		Лекції	Практичні (семінари)	Лабораторні роботи	Індивідуальна робота	Самостійна робота	Усього аудиторних	Разом з дисципліни
I	I Змістовий модуль. Політологія – наука про політику	4	6			20	10	30
1.	Предмет, метод і структура політології	1	0			3	1	4
2.	Історія світових політичних теорій	0	2			4	2	6
3.	Історія політичної думки України	0	2			4	2	6
4.	Політичні доктрини сучасності	2	0			3	2	5
5.	Політика як соціальне явище. Феномен влади	1	2			2	3	5
6.	Політика та економіка. Політика і соціальна сфера суспільства	0	0			4	0	4
II	II Змістовий модуль. Політичні інститути	10	10			24	20	44
7.	Політична система. Політичні режими	2	2			4	4	8
8.	Держава як головний інструмент політичної влади	2	2			6	4	10
9.	Політика і право. Правова держава	2	2			4	4	8
10.	Політичні партії. Громадські організації та рухи в політичному житті суспільства	2	2			4	4	8
11.	Демократія як політичне явище. Вибори і виборчі системи	2	2			6	4	10
III	III Змістовий модуль. Політичні процеси	4	2			28	6	34
12.	Людина і політика	0	0			3	0	3
13.	Політична діяльність та політичний розвиток	0	0			3	0	3

ПРАВИЛА МОДУЛЬНО-РЕЙТИНГОВОГО ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ

14.	Політичні еліти і політичне лі-дерство.	0	0			3	0	3
15.	Феномен бюрократії та бюрократизму	0	0			3	0	3
16.	Етнічний вимір політики	2	0			3	2	5
17.	Політика і релігія	0	0			3	0	3
18.	Політична свідомість і політична культура.	0	0			3	0	3
19.	Основні проблеми світової політики	2	2			4	4	8
20.	Політичні аспекти глобалізації	0	0			3	0	3
	Усього з дисципліни	18	18			72	36	108

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК ¹

абсентеїзм	124
авангардного типу партії	101 , 103
автономія	29–33, 35, 87, 88, 104, 157, 158, 160–162
авторитарний режим	25, 31, 70, 73 , 74, 76, 84, 97, 115, 116, 120, 142, 145, 173, 180
адміністрація Президента	81, 84, 209
анархізм	22, 46 , 47, 49
анархо-синдикалізм	46
антиглобалізм	47, 48 , 49
аристократія	16, 17, 34, 39, 71
багатопартійні системи	73, 82, 103 , 104–106, 110, 114, 118, 175
«балансу сил» принцип	177
без'ядерності принцип	188
бігевіоризм	24
бікамералізм	82
більшовизм	22, 23
біполярна система	178, 182, 195
бюрократизм	146, 147 , 148, 150, 151, 153
бюрократії теорія	148, 149
бюрократія	24, 70, 72 , 75, 147 , 148–153
великі держави	178
вето	83, 85, 178
вибори	10, 73, 83, 85, 86, 94, 102, 105–107, 112–120, 124, 132, 135, 142, 188
вибори демократичні	116 , 118, 121
виборчі системи	82, 92, 102, 103, 105, 112, 116 –119, 121
виборчій бар'єр	105, 117, 118
війна	18, 19, 44, 78, 105, 143, 158, 163, 164, 177, 180–183, 187, 192, 204
війна локальна	158, 163, 164, 182
війна світова	7, 24, 35, 46, 79, 80, 97, 161, 177, 178, 181–183, 197
війна холодна	182, 183, 192, 194, 195
віче	113
влада	9–11, 14–16, 18–20, 24, 29, 30, 39, 42, 45–47, 51–62, 65, 69–88, 91, 95, 97, 98, 101, 108, 109, 112, 113, 115, 119, 120, 124, 125, 134, 137, 140–151, 163–165, 172, 173, 177, 197
влада державна	8, 30, 35, 55, 56 , 59, 66, 72, 73, 78–89, 92, 94–96, 108, 110, 112, 114, 116, 129, 132, 137, 157, 196

¹ Предметний та іменний покажчики не охоплюють додатків. Жирним курсивом виділені сторінки, на яких дається визначення відповідних понять.

влада економічна	60–62 , 67, 97
влада політична	5, 9, 14, 18, 21, 54 , 56, 57, 59–62, 67, 69, 72–74, 77, 78, 97, 109, 114, 133, 134, 137, 138, 141, 150, 151, 174
влада соціальна	53 , 54, 59, 80, 147, 149
волютаризм	133
гарячі точки	158, 187 , 197
гілки державної влади	80 , 81, 84
глава держави	81 , 83–85
гласність	109, 114 , 115
глобалізація	43, 48, 49, 67, 134, 159, 194–196 , 204, 205
глобалістика	194, 195
глобальні проблеми	183, 195, 197 , 198, 202, 204
голосування	72, 94, 115, 117, 124
гонка ядерних озброєнь	182, 183
громадівський соціалізм	32, 36
громадська думка	10, 101, 109, 114, 116, 134, 142, 143, 172 , 176
громадські організації	5, 33, 40, 48, 51, 57, 60, 66, 69, 70, 72, 74, 96, 100, 102–105, 107–111 , 114, 128, 132, 135, 140, 173
громадсько-політичні рухи	69, 100, 107, 111, 140
громадянське суспільство	5, 21, 46, 57, 62, 65–67 , 72, 73, 92, 97, 98, 100, 101, 108, 152, 153, 164, 173, 175, 196, 203, 204
громадянського суспільства теорія	20
групи тиску	72, 109 , 110, 140
гуманітарна інтервенція	158, 182
двопартійні системи	103 , 118
деїдеологізація	38
декабристи	22, 31
демагогія	40, 47, 119, 145
демократичний режим	20, 23, 57, 70, 73 , 74, 121, 142, 172, 173, 180
демократичний транзит	120, 121
демократія	5, 16, 17, 20, 21, 24, 25, 33, 34, 36, 41, 45, 46, 61, 66, 71, 73, 97, 100–102, 112–116 , 119–121, 124, 128, 142, 146, 147, 151
держава	5, 8–10, 14–23, 29–36, 40–46, 51, 52, 57–67, 69, 72–75, 77, 78–87 , 91–98, 100, 102–105, 108, 112–114, 120, 124–128, 134, 136, 140, 141, 143, 147, 148, 152–160, 163–167, 175, 177–181, 184, 185, 194–197, 204
держава загального добробуту	42, 44
державного правління форми	5, 84–86 , 92
державний устрій	5, 16, 46, 86–88 , 92
державознавство	11, 95
джерримендеринг	135
дипломатія	180
дисиденство	125

дискримінація	42, 127, 130, 157, 159
домініон	79
Дюверже закон	103, 110, 118
егалітаризм	20, 42, 44
екологізм	48
екологічні проблеми	48, 197–202
екстремізм	133 , 171
еліта політична	35, 55, 75, 113, 134, 135, 140, 141 , 143, 145
еліта правляча	107, 134, 140, 141 –143, 146
елітарної демократії теорія	113, 142
елітологія	11, 24, 35, 141, 142
емпіричні методи	12, 24
етатизм	125
етнополітика	36, 160, 161
етнос	154 –156, 162
євроатлантична інтеграція	189
єврокомунізм	45
європейська інтеграція	184, 187, 190
засоби масової інформації	172 , 173
західництво	22
звичайні озброєння	186, 197
зовнішньої політики принципи	179, 188
зовнішня політика	8, 10, 11, 179–181, 188, 189
ідеологія	21, 22, 28, 35, 38 , 42–49, 54, 74, 101, 102, 105, 114, 117, 150, 159–161, 170, 171 , 173, 180, 183, 204
ієрархізм	16, 143
іміджмейкерство	138
імперативний мандат	94, 115
імперія	79, 80, 88, 183
імпічмент	83
інституціональний метод	12
інтернаціоналізм	21, 34, 159
Інтернет	48, 172, 173
істеблїшмент	142
кваліфікованої більшості принцип	93, 94, 115
кейнсіанство	42
класократія	34
клептократія	61, 72
клерикалізм	39, 40 , 165, 169
кліка	142
колективізм	44
колективна безпека	178 , 179, 183, 184, 192
колоніальна система	74, 156, 157, 183
компроміс	13, 94, 133 , 134
комунізм	34, 43–45

комунізм військовий	44
комунізм утопічний	21
комунітаризм	42
кондомініум	79
конкордизм	34
консенсус	5, 13, 52, 115, 119, 133 , 138, 171, 175
консервативний напрям	35
консерватизм	21, 23, 34, 38, 39 , 40, 42, 49, 124, 146
конституційне право	10, 24
конституційний нагляд	81, 96
конституційний режим	92, 93
конституція	22, 33, 41, 57, 70, 72, 83, 86, 87, 92–96 , 103, 126
контрреволюція	137
контрреформація	137
конфедерація	87 , 88
конфлікт	5, 11, 13, 52, 118, 133, 134 , 136–138, 156–158, 161, 163, 164, 166, 177, 179, 182, 186–188
конформізм	124 , 175
конфуціанство	165, 166
корінні народи	155
корупція	61 , 63, 67, 98, 110, 119, 133
космополітизм	159
кратологія	11
ксенофобія	159, 161
культ особи	74, 145
культура громадянська	155, 174, 175
культура політична	5, 8–10, 12, 13, 69–71, 112, 123, 144, 170, 173–176 , 180
курйальна виборча система	117
легізм	15
легітимність	53, 54–56 , 59, 65
лібералізм	20, 21, 23, 32, 38, 40, 41–43 , 46, 47, 49, 73
ліберальний режим	20, 23, 70, 73 , 74, 142
лібертаріанство	42
лівацтво	39
ліві і праві	38, 39
лідерство політичне	5, 9, 112, 132, 140, 143–145 , 148, 150
лобізм	109, 110 , 111, 133
мажоритарна виборча система	103, 104, 116, 117–119 , 121
мак'явеллізм	18
маркетинг політичний	134 , 135, 137
марксизм	21, 22, 33, 34, 40, 43–45, 47, 48, 77, 157
масонські ложі	31, 140
мафіократія	72
менеджмент політичний	134, 135 , 152
ментальність	170
меритократія	72 , 141

метод прийняття рішень	12
міжнародний порядок	130, 177 , 191
місцеве самоврядування	34, 57, 69, 71, 72, 81, 86, 88 , 89, 93, 94, 105, 113, 116, 119, 128, 173
модернізація політична	74–76
моїзм	15
монархія	18, 20–23, 30, 31, 34, 71 , 73, 79, 81, 82, 84 , 85, 89, 92, 102, 165
монократія	143
мораль політична	15, 58 , 59, 181
народ	15, 19, 29, 30, 57, 71, 73, 79 , 93, 96, 101, 112, 113, 116, 119, 134, 145, 154, 161, 171, 205
народне зібрання	112, 113
народницький напрям	31, 35
народовладдя	
(суверенітет народу)	19, 93, 112, 113
наука державного управління	10
націократія	35, 36
націоналізм	32, 34–36, 40, 159 , 161, 194
націонал-соціалізм (нацизм)	46, 47
національна меншина	36, 108, 117, 135, 155 –161
національний інтерес	5, 41, 179
національність	155, 159
національно-державницький напрям	35
національно-культурна автономія	157, 162
нація	34–36, 79, 154 , 155, 161
нейтралітету принцип	188, 189
неліберальні демократії	120, 121
неоконсерватизм	39–43
неолібералізм	38, 43, 48
неофашизм	46, 47
нерозповсюдження ядерних озброєнь	184, 185, 188
нові ліві	45, 46
номенклатура	107, 119, 143 , 151
нонконформізм	125
об'єкт влади	57, 58
однопартійні системи	23, 74, 103 , 104, 107
октроювання	93
олігархія	16, 17, 70, 71 , 100
олігократія	142 , 143
омбудсмен	129
органи держави	81

освіченого абсолютизму	
теорія	22, 30
«офіційної народності»	
теорія	22
охлократія	17, 71 , 142
парламент	81–86, 93–95, 100, 104–106, 110, 117, 118, 173
парламентські партії	101, 102
партиципаторна (учасницька)	
теорія	113
партії-общини	101, 102
партійні системи	71, 82, 102–104
партія політична	9–11, 23, 39, 45, 56, 57, 60, 62, 69–72, 100, 101–111 , 117, 118, 126, 128, 132
партологія	11
патріотизм	8, 40, 159
пацифізм	46, 181
плутократія	71
плюралізм	6, 24, 104, 114
плюралістичної демократії	
теорія	113, 114
подвійний вотум	93, 94
поділу влади принцип	5, 71, 73, 81 , 86, 93, 96, 114
поділу влади теорія	20, 22
позитивізм правовий	54, 91, 92
поліархія	114
поліс	8, 15–17, 78
політика	7, 8–19, 23, 36, 41, 43, 51–53, 57–66, 74, 81, 91, 92, 100, 102, 107, 110, 123–126, 138, 144, 145, 154, 156, 157, 163, 171, 174, 176, 179–182, 184, 188, 189, 191, 195– 197, 204
політико-правові норми	70, 177
політична антропологія	10
політична географія	10
політична діяльність	5, 8, 12, 52, 58, 70, 132–134 , 136, 172
політична доктрина	21, 38–49
політична економія	10
політична ідеологія	21, 38–49 , 55, 74, 101, 102, 114, 117, 150, 171 , 173, 180, 183, 204
політична історія	10
політична психологія	10
політична система	5, 8–10, 36, 65, 66, 69–77 , 82, 91, 96, 100–104, 107, 114, 116, 118, 132, 134, 137, 138, 140, 142, 145, 172–175, 177
політична соціологія	7, 10
політична участь	113, 123, 124, 132, 174
політична філософія	10, 39, 42

політичне життя	5, 8, 9, 12, 23, 51 , 65, 69–71, 75, 100, 103, 114, 124, 155, 158, 164, 165, 170, 171, 174
політичне функціонування	132
політичний режим	5, 69–71, 72 –75, 91, 112, 113, 180
політичний розвиток	137
політичні відносини	8, 9, 51, 57, 64, 69, 70 , 112, 125, 156, 170, 171, 174, 177
політичні інститути (організації)	5, 7, 9, 10, 23, 46, 57, 69 , 70, 75, 108, 109, 124, 132, 143, 172, 173
політичні технології	11, 12
політія	16
політологія	5–14, 23–25, 34, 36, 52, 60, 74, 108, 124
популізм	145
порівняльний метод	12
постбігевіоріальна революція	24
походження держави теорії	77
права громадянина	8, 125, 126
права людини	125 –130
права народів	156, 157
право	91 , 92, 98
право звичаєве	91
право міжнародне	177, 196
право позитивне	91 , 92, 95
право природне	91 , 92, 95
правова держава	5, 16, 20–22, 41, 91, 95 –97, 128, 175
правовий нігілізм	97 , 98
правової держави теорія	20, 21, 95
правосвідомість	23, 85, 96, 97 , 98, 119, 126
прагматичні партії	101, 102
представництва принцип	113, 114
представницькі органи	73, 81–85, 87, 112, 116
президент	8, 52, 81–87, 93, 94, 102, 118, 119, 129, 140, 189, 191
преференційна виборча система	117
прикладна політологія	11
природних прав людини теорія	20, 92, 125
пропорційна виборча система	94, 103, 105, 106, 116, 117 –119
протекторат	79
революція	19, 21, 23, 31, 32, 45, 94, 132, 137, 142, 145, 164, 191, 197
реідеологізація	38
республіка	18, 20, 22, 31, 33, 84, 85 –87, 113, 158, 161
референдум	73, 88, 93, 94, 115– 116 , 129, 158, 160, 188, 190
реформація	18, 137

римське право	17
свідомість політична	5, 9, 12, 70, 170 –172, 174, 177
світовий порядок	177
свобода слова	115, 164
свобода совісті	19, 30, 114, 125, 130, 167
секуляризація	165 , 169
символіка державна	80
системний метод	11
слов'янофільство	22
советологія	25
солідаризм	39, 40, 47
соціал-демократизм	42, 45
соціалізація політична	5, 52, 123 , 124, 175
соціалізм	32–34, 38, 40, 43 –45
соціалізм державний	47, 150, 151
соціалістична держава	45, 97
соціальна держава	96, 97
соціальна політика	45, 63, 65
соціальні групи	57, 64 , 70
соціальні інтереси	64
соціотехніка управління	136
спікер	82
стабільність політична	70, 103, 137 , 138, 171
сталий розвиток	203
стратегічне партнерство	190, 191
суб'єкт політики	8, 24, 51, 57 , 60, 61, 69–72, 123, 132, 133, 135, 136, 138, 140, 156
суверенітет	19, 32, 79 , 105, 157, 159, 161, 177, 179, 182, 188, 195
суспільного договору	
теорія	15, 19, 20, 29, 30, 77
таліону принцип	91
теократія	14, 71 , 164
теорія держави і права	10
території мандатні	79 , 80
території підопічні	80
територія	78, 79 , 84, 86–88, 117, 154–158, 160
тероризм	133 , 158, 164, 178, 188, 196
тероризм міжнародний	178, 188, 196, 198
тетчеризм	43
технократія	72
тиранія	16, 17
тіньова економіка	61, 63 , 64
толерантність	8, 13, 133 , 136, 161, 175
толстовство	46
тоталітарний режим	46, 70, 73 , 74, 97, 115, 125, 142, 173, 180, 200
узурпація	55, 97
унітарна держава	86 , 87, 157

унія	88
установчі збори	93
утилітаризм	21, 42
утопічний комунізм	21
утопічний соціалізм	22
фашизм	40, 42, 46 , 47, 74, 196
федерація	29, 31–33, 87 , 115, 157, 158
фемінізм	46, 47
функції політології	12, 13
функціональний метод	11
футурологія	12
харизма	55 , 145
хімічні та біологічні озброєння	185
християнський демократизм	40, 165, 166
царська влада	16, 17
цезаропапізм	165
шовінізм	47, 159
ядерне стримування	183
ядерні випробування	185
ядерні озброєння	182–184
PR-технології	136

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аврелій Августин	17	Вишенський І.	29
Авторханов А.	25	Волзер М.	42
Алеман Ульріх фон	108	Володимир Мономах	28
Алмонд І.	25, 58, 71, 174,	Володимир, митрополит (В. Сабодан)	167
Андерсон Б.	155	Восленський М.	25, 151
Андрузький Г.	31	Габермас Ю.	66
Антонович В.	31	Гаск Ф.	25, 42, 119
Аренд Г.	25	Гамілтон О.	20
Арістотель	7, 14, 16, 58, 77, 95,	Гегель Г. В. Ф.	20, 21, 65, 77, 95
	123	Гелбрейт Дж.	25
Арон Р.	25, 177	Геракліт	15, 95
Баді Б.	195	Гердер І. І.	154, 173
Бакунін М.	22, 46	Германн М.	144
Басаєв Шаміль	188	Герцен О.	22
Бачинський Ю.	32	Гіденс Е.	42
Белбин М.	136	Гітлер А.	46, 115
Белл Д.	25	Глінка А.	31
Бенедикт XVI	165	Гоббс Т.	19, 20, 25, 30, 58, 62,
Бен-Ладен Усама	188		77, 92,
Бентам С.	21, 42, 92, 95	Годвін У.	46
Бентлі А.	24	Грановський Т.	22
Бердяєв М.	22, 157, 159	Гроцій Г.	10, 177
Берк Е.	39	Грушевський М.	32, 33, 35
Бернс Дж.	144	Гузар Любомир	168
Бернштейн Е.	43, 132	Гумбольдт В.	92
Белінський В.	22	Гумільов Л.	154
Бжезинський З.	25	Гумплович Л.	77
Блер Т.	42	Даль Р.	25, 114
Блондель Ж.	103	Даниїл Заточник	28
Богданов А.	151	Дарендорф Р.	25, 148
Боден Ж.	19, 25	Демокріт	15
Бочковський О.	36	Десницький С.	22, 30
Бродель Ф.	195	Дестют де Трасі	38
Бутле С.	40	Джеррі Е.	135
Буржуа Л.	40	Джефферсон Т.	20
Бурлацький Ф.	9	Джонсон Е.	83
Буш Дж.	202	Дністрянський С.	35
Валлерстайн І.	195	Донцов Д.	34–36
Вебер М.	24, 51–55, 58, 62,	Достоевський Ф.	39
	100, 137, 144, 145,	Драгоманов М.	28, 31, 32, 36
	148–151, 153	Дюверже М.	25, 103, 110, 118
Велькер К. Т.	95	Дюїг Л.	40
Верба С.	25, 174	Дюркгейм Е.	40, 65
Винниченко В.	33, 34		

Енгельс Ф.	21, 38, 43, 77, 78	Кучабський В.	35
Епікур	15	Кучма Л.	94, 191
Ерхард Л.	63	Ла Паламбара Дж.	25, 101
Жискар д'Естен В.	178	Лавров П.	22
Закарія Ф.	120, 121	Ласкі Г.	25
Іван IV Грозний	22	Лассуелл Г.	24, 144
Іларіон	28	Лашченко Р.	35
Ільїн І.	23, 53, 55, 56, 85, 97	Лев XIII	40, 165
Іоанн Павло II	168	Левицький С.	40
Іосиф Волоцький	22	Левітт Тед	194
Істон Д.	24	Лейбер Ф.	24
Каденюк Л.	191	Ленін В.	22, 23, 43, 52, 92, 132, 151, 173
Кампанелла Т.	21, 44	Липа Ю.	35
Кан Г.	25	Липинський В.	34–36, 154
Кант І.	20, 21, 41, 92, 95, 181	Лисяк-Рудницький І.	35
Каразин В. М.	31	Ліппман У.	24
Кара-Мурза С.	196	Ліпсет С.	25
Кассен Рене	129	Лодій П.	31
Каутілья	14	Лойола І.	134
Каутський К.	43	Локк Дж.	19, 20, 25, 30, 41, 62, 77, 92, 125
Кейнс Дж.	42	Луман Н.	25
Кельзен Г.	92	Лютер М.	18
Кеплер Франк	199	Мак'явеллі Н.	18, 25, 52, 58
Кермонн Ж.-Л.	25	Макінтайр А.	42
Киреевський І.	22	Маколей Т.	39
Кім Ір Сен	146	Мао Цзедун	146
Кірхгаймер О.	102	Маркос	48
Кісінджер Г.	25	Маркс К.	21, 38, 43, 150
Кістяківський Б.	22, 95	Марсилій Падуанський	18
Клаузевіц К.	181	Медисон Дж.	20
Климовський С.	29	Мерріам Ч.	24, 62
Клінтон Б.	83	Местр Ж. де	21, 39, 140
Коен С.	101	Мефодій, митрополит	167
Козачинський М.	30, 36	Міл Дж. Ст.	42
Козельський Я.	30	Міхелс Р.	141
Колдуел Д.	120	Міхновський М.	32, 33, 159
Коль Г.	166	Могіла П.	29
Констан Б.	21, 95	Моль Р. фон	95
Конт О.	23	Монтеск'є Ш.-Л.	20
Конфуцій	14, 15	Мор Т.	21
Костомаров М.	31	Моргентау Г.	25, 53
Котляревський І.	31	Моска Г.	24, 141
Кофі Аннан	179	Мо-цзи	15
Кропоткін П.	22, 46	Муравйов Н.	22
Крупницький Б.	35	Муссоліні Б.	46, 74
Курбський Андрій	22		

Мюнклер Х.	66	Рудницький С.	35
Мюнцер Т.	18	Рузвельт Елеонора	129
Немирич Ю.	29	Руссо Ж.-Ж.	19–21, 25, 77, 112
Нестор	28	Русдї Салман	164
Ніксон Р.	83	Рябов С.	56, 66
Ніцше Ф.	77, 141	Сарторі Дж.	103
Новгородцев П.	22, 92, 95, 96	Сенека	17
Нозик Р.	42	Сен-Симон А.	21, 141, 148, 149
Овен Р.	21	Сковорода Г.	30, 36
Оме К.	194	Скрипник М.	34
Оріховський-Роксолан Ст.	29	Сміт Адам	41
Орлик Пилип	29, 30, 93	Сміт Ентоні	155
Остин Дж.	92	Сократ	15
Острогорський М.	24	Соловійов Вол.	22, 58, 78, 95, 96
Пан Гі Мун	179	Солон	15
Панарін А.	197	Сорель Ж.	46
Парето В.	24, 141	Спенсер Г.	23, 77
Парменід	15	Сталін І.	146, 154
Парсонс Т.	53	Старосольський В.	34
Пейн Т.	20, 93	Струве П.	22
Пестель П.	22, 31	Сціборський М.	35, 40
Петлюра С.	33, 34	Такер Р.	144
Петражицький Л.	76	Тард Г.	77
Петро І	29, 30, 165	Татищев В.	22
Пеш Г.	40	Тетчер М.	40
Піфагор	15	Токвіль А. де	21, 113, 143
Платон	16, 25, 44, 52, 95, 141	Толстой Л.	46
Плеханов Г.	22	Тома Аквінський	17, 30, 77
Пліній Молодший	17	Томашівський С.	35
Плутарх	17	Тоффлер Е.	25
Подолінський С.	32	Уваров С.	22
Полібій	17	Ульпіан	95
Полтава П.	35	Уоллерстайн М.	118
Поп Олександр	14	Феодосій Печерський	28
Поппер К.	25	Феофан Прокопович	22, 30, 36
Прудон П.-Ж.	46	Фергюсон А.	21
Радищев О.	22	Філарет, патріарх (М. Денисенко)	167
Радугін А.	10	Філмер Р.	77
Ребет Л.	35	Філофей	22
Рейган Р.	40	Фонвізін Д.	22
Ришельє	147	Франк С.	22, 123, 126, 141, 142, 144, 170
Роздольський Р.	35	Франко І.	32
Ролз Дж.	42, 92	Фрідман Бетті	48
Ронг Д.	52	Фр'юнд Ж.	52
Росс Е.	24	Фур'є Ш.	21
Ростоу У.	25	Хагеман В.	144

ДОДАТКИ

Хантінгтон С.	25, 119	Шатобріан Ф.	39
Хвильовий М.	34	Шеварднадзе Е. А.	179
Хмельницький Б.	29	Шевченко Т.	28, 31
Хомяков О.	22	Шелухін С.	35
Христофор Філалет	29	Шляхтун П.	10, 108
Хусейн С.	182, 187	Шмітт К.	53
Цицерон	17, 91, 95	Шпанн О.	40
Чавес Уго	49	Штірнер М.	46
Чаушеску Н.	146	Шумпетер Й.	113
Чернишевський М.	22	Шумський О.	34
Чичерін Б.	22, 95	Ющенко В.	104, 189, 191
Шан Ян	15	Ярослав Мудрий	28

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I ПОЛІТОЛОГІЯ – НАУКА ПРО ПОЛІТИКУ	7
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І СТРУКТУРА ПОЛІТОЛОГІЇ	7
Політологія як наука та навчальна дисципліна	7
Предмет політології	8
Місце політології в системі наук та її структура	9
Методи політичної науки	11
Функції політології	12
ТЕМА 2. ІСТОРІЯ СВІТОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ	14
Політичні вчення Стародавнього світу	14
Політична думка Середньовіччя і Відродження	17
Головні досягнення політичної думки Нового часу	19
Основні етапи історії політичної думки Росії	21
Становлення і розвиток сучасної політології	23
ТЕМА 3. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ	28
Витоки та особливості розвитку української політичної думки	28
Політична думка в Україні доби Відродження та Просвітництва	29
Становлення національної політичної думки (кін. XVIII – XIX ст.)	30
Політичні мислителі України кінця XIX – початку XX ст.	32
Розвиток української політології в XX ст.	34
ТЕМА 4. ПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ СУЧАСНОСТІ	38
Поняття політичної доктрини і політичної ідеології	38
Консерватизм та неоконсерватизм. Клерикалізм і солідаризм	39
Лібералізм та його еволюція	41
Соціалізм та його напрями	43
Анархізм	46
Фашизм і нацизм. Неофашизм	46
Ідеологія нових соціальних рухів	47
ТЕМА 5. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ. ФЕНОМЕН ВЛАДИ	51
Політичне життя суспільства	51
Поняття політики та її функції	51
Поняття соціальної влади	53
Поняття, функції та ознаки політичної влади	54
Співвідношення політичної та державної влади	56
Суб'єкти та об'єкти політики і влади	57
Політика і мораль	58
ТЕМА 6. ПОЛІТИКА ТА ЕКОНОМІКА. ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНА СФЕРА СУСПІЛЬСТВА	60
Співвідношення політики та економіки	60

Ринкова та адміністративна моделі економічної політики	61
Основні механізми і функції державного регулювання в ринковій економіці	62
Соціальна сфера суспільства та її співвідношення з політикою	64
Поняття громадянського суспільства	65
РОЗДІЛ II ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ	69
ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ	69
Сутність та структура політичної системи суспільства	69
Типологія політичних систем	70
Традиційні форми влади	71
Поняття політичного режиму	72
Типи політичних режимів	72
Політична трансформація і модернізація	74
ТЕМА 8. ДЕРЖАВА ЯК ГОЛОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	77
Проблема походження держави	77
Сутність та ознаки держави	78
Функції і структура державної влади. Принципи поділу влади	80
Парламентаризм	81
Система президентства	82
Форми державного правління	84
Форми державного устрою	86
Держава і місцеве самоврядування	88
ТЕМА 9. ПОЛІТИКА І ПРАВО. ПРАВОВА ДЕРЖАВА	91
Політика і право та їх співвідношення	91
Конституція і конституційний режим	92
Конституція України: минуле і сучасність	93
Формування теорії правової держави	95
Правова і соціальна держава	96
Правосвідомість і правовий нігілізм	97
ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА	100
Генезис і сутність політичних партій	100
Типологія політичних партій	101
Партійні системи	102
Партійна система і політичні партії в Україні	104
Громадські організації. Громадсько-політичні рухи	107
Групи тиску. Лобізм	109
ТЕМА 11. ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ. ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ	112
Поняття демократії та її історичні форми	112
Теорії демократії	113
Принципи демократії	114
Демократичні процедури	115

Вибори і виборчі системи	116
Виборча система України	118
Недоліки та ризики сучасної демократії	119
«Демократичний транзит» у сучасному світі	120
РОЗДІЛ III ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	123
ТЕМА 12. ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА	123
Політична соціалізація особистості	123
Людина і держава. Мотиви та характер політичної участі	124
Природні права і свободи особистості: теорія та практика	125
Права людини і громадянина в міжнародному та національному праві	126
Загальна декларація прав людини	129
ТЕМА 13. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК	132
Політична діяльність	132
Політичний маркетинг і політичний менеджмент	134
Політичний розвиток. Стабільність і конфлікти	137
ТЕМА 14. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО	140
Керівні групи суспільства. Правлячі та політичні еліти	140
Теорії еліт	141
Типи еліт. Еліти і демократія	142
Витоки і сутність політичного лідерства	143
Типи та образи політичних лідерів	144
Форми особистої влади і природа культу особи	145
ТЕМА 15. ФЕНОМЕН БЮРОКРАТІЇ ТА БЮРОКРАТИЗМУ	147
Витоки і суть бюрократії та бюрократизму як соціальних явищ	147
Теорія бюрократії Макса Вебера	148
Бюрократія як форма політичної влади. Тоталітаризм і бюрократія	150
Основні шляхи боротьби з бюрократизмом	151
Тенденції переходу до постбюрократичної системи управління	152
ТЕМА 16. ЕТНІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ	154
Поняття етнічних спільнот. Етнос і нація	154
Етнічний склад держав. Права народів і національних меншин.	
Форми національно-державного самовизначення	156
Розвиток національних відносин у сучасному світі. Міжнаціональні конфлікти та їх наслідки	157
Поняття націоналізму і патріотизму, шовінізму і ксенофобії, інтернаціоналізму і космополітизму	159
Державна етнополітика, національний склад та міжнаціональні відносини в Україні	160
ТЕМА 17. ПОЛІТИКА ТА РЕЛІГІЯ	163
Релігійний фактор у політиці	163
Церква і держава: типи та форми взаємин	164

Сучасні релігії та їх політична роль	165
Взаємини держави і церкви та міжконфесійні стосунки в Україні	167
ТЕМА 18. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	170
Політична свідомість – її сутність, суб'єкти та функції	170
Рівні політичної свідомості	171
Засоби масової інформації та їх роль у формуванні політичної свідомості	172
Політична культура та її типи	173
ТЕМА 19. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ	177
Світова політика як система міжнародних відносин	177
Принципи міжнародних відносин та системи колективної безпеки	178
Зовнішня політика: її сутність, форми, головне призначення та зв'язок із внутрішньою політикою	179
Проблема війни і миру в історії та сучасності	180
Особливості розвитку міжнародних відносин у другій половині ХХ ст. Зміни міжнародної ситуації та балансу сил у світі на межі ХХ–ХХІ століть	182
Актуальні проблеми світової політики	184
Зовнішня політика України	188
ТЕМА 20. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	194
Поняття глобалізації та її політичний вимір	194
Поняття глобальних проблем та їх зміст	197
Екологічні проблеми людства	198
Економічні і соціальні проблеми людства	199
Екологічні проблеми України	201
Політичні шляхи розв'язання глобальних проблем	202
Стратегії сталого розвитку в III тисячолітті	203
ДОДАТКИ	207
Додаток 1. Демократичні процеси в сучасній Україні	207
Додаток 2. Україна: держава і влада	219
Додаток 3. Вибори Президента України	222
Додаток 4. Вибори до Верховної Ради України	224
Додаток 5. Найбільші держави світу за територією	230
Додаток 6. Держави світу з найбільшим населенням (станом на 2005 рік, за даними Всесвітнього банку)	231
Додаток 7. Валовий внутрішній продукт на душу населення (з урахуванням паритету купівельної спроможності в 2005 р., за даними Всесвітнього банку)	232
Додаток 8. Основні міжнародні організації та об'єднання	234
Додаток 9. Форма правління, форма державного устрою та керівництво основних країн світу	236
ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА	248
ВИБРАНІ ІНТЕРНЕТ-САЙТИ	251

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З ДИСЦИПЛІНИ „ПОЛІТОЛОГІЯ”	254
ПРАВИЛА МОДУЛЬНО-РЕЙТИНГОВОГО ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ ІЗ ДИСЦИПЛІНИ „ПОЛІТОЛОГІЯ”	256
СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ ДИСЦИПЛІНИ „ПОЛІТОЛОГІЯ”	258
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	260
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	269
ЗМІСТ	273